БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
Отделение за езикознание, литературознание и изкуствознание

I 189

ИЗВЕСТИЯ

НА

ИНСТИТУТА ЗА ЛИТЕРАТУРА

Книга X

БАН
Институт за литература
БИБЛИОТЕКА

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

1189

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Отделение за езикознание, литературознание и изкуствознание

№ 4956/Б.

ПРОВЕРКА 1969 г.

ПРОВЕРКА 2009 - 2010

БАН Институт за литература БИБЛИОТЕКА

1979 ПРОВЕРКА

ИЗВЕСТИЯ

НА

ИНСТИТУТА ЗА ЛИТЕРАТУРА

Книга X

София · 1961

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

ЛЮДМИЛ СТОЯНОВ (отговорен редактор), БОНЮ АНГЕЛОВ,
СТОЙКО БОЖКОВ и ВЕЛЧО ВЕЛЧЕВ

ВЕРЕН ЩИТ НА СЪВЕТСКАТА ЛИТЕРАТУРА

Васил Колевски

Едва ли някой може да си представи развитието на българската пролетарско-социалистическа и демократическа литература през последните десетилетия без влиянието на съветската литература. Нещо повече, оказвайки неотразимо въздействие върху възпитанието на трудещите се и особено на младежта, съветската литература се явява важен фактор на революционното движение в нашата страна, една от ония активно действуващи сили, които дадоха своя принос за народната победа на 9 септември 1944 г.

За съжаление борческото революционизиращо въздействие на съветската литература, нейното участие в ежедневните политически и литературни схватки далеч още не са изследвани в тяхната пълнота. А без подобно изследване не бихме имали цялостна представа за процеса на зараждане и развитие на социалистическия реализъм у нас, не бихме си представили вярно и цялостно картината на нашата нова литературна история.

Настоящата статия, част от едно по-голямо проучване, цели да покаже мястото и ролята на съветската литература във в. „Щит".[1]

Първата половина на тридесетте години минава в България под знака на тежката икономическа криза и на бурния масов подем на революционното движение. Не може без трепет и вълнение днес да се разгръщат многобройните прогресивни или, както сполучливо тогава са наричани, трудово-борчески издания, които като червена вълна заливат цялата страна. Като измъчените трудови ръце на народа тези издания са оковани от тежките вериги на фашизма. Но наред с раните, с многобройните бели полета и недомлъвки те тръпнат от напрежението на силата, която носят, сила, в която се крие спасението на България. Едно от тези издания е и седмичникът за литература, изкуство и обществена мисъл в. „Щит". Първият брой на вестника излиза на 27. IX. 1933 г. Това е време, когато правителството на блока от буржоазни партии и дясното крило на Земеделския съюз окончателно е демаскирало своя

[1] По този въпрос вж. С. Русакиев, Съветската художествена литература у нас, 40 години от Великата октомврийска социалистическа революция, Софийски държавен университет, 1957, стр. 481—497; Г. Димов, Петдесет години в служба на литературата и културата, Людмил Стоянов за литературата, изкуството и културата, стр. 3—36.

антинароден характер, когато в затворите на фашистка Германия са оковани Георги Димитров и другарите му, а истинските подпалвачи на Райхстага оглавяват международния поход против прогреса и хуманизма под лозунга на антикомунизма.

Въпреки погрешния левосектантски курс на партията по отношение на редица обществено-политически и идеологически въпроси, благодарение на здравите благоевско-димитровски традиции в нея, благодарение на голямото количество верни и изпитани кадри от комунисти и съчувственици на идеологическия фронт и по-специално в областта на литературата, именно през този период се наблюдава активен процес на обединяване на всички демократични и антифашистки сили в областта на културата. Тогава се печатат издания като „РЛФ", които стоят открито на партийни позиции, воюват за победата на пролетарската литература, схващайки тая победа като съставна част на социалистическата революция. Но наред с тях, и това е именно характерното, се организира излизането на литературни издания, които имат една по-широко демократична, антифашистка платформа. Тези издания също служат като трибуна на писателите-комунисти. Същевременно те са трибуна и на всички прогресивни писатели, които обаче не са изживели още редица илюзии и заблуждения от дребнобуржоазен, анархистичен и пр. характер. По такъв начин тези издания стават изразител в областта на културата на единния фронт против фашизма и войната в защита на съветската култура.[1] Показателни в това отношение са изграденият по това време Съюз на трудово-борческите писатели и неговият орган „Фронт" и особено в. „Щит", който излиза сравнително по-дълго време. Вестник „Щит" излиза под редакцията на известния писател-антифашист Людмил Стоянов. Редом с него безшумно, но упорито е работил скромният, но предан до смърт на делото на революцията пролетарски поет Николай Хрелков.[2] „С него често разговаряхме за оформяването, за направлението на вестника" — разказва Л. Стоянов.[3] В редакцията редом с Хрелков са и такива пролетарски писатели като Ангел Тодоров, Никола Ланков и др. Те отстояват и пропагандират принципите на пролетарското изкуство, критикуват непоследователността във възгледите на другите прогресивни писатели, в това число и на самия Л. Стоянов (в тая критика понякога

[1] Известно е, че в тоя единен фронт някои културни дейци са стояли на пацифистки позиции или пък са споделяли все още известни анархистически възгледи, обявявали са се против диктатурата въобще, в това число и против пролетарската диктатура, против армиите въобще, в това число и против Червената армия, и пр. Ето защо, когато се изгражда единният трудово-борчески фронт, като програмно положение е била приета формулировката „защита на съветската култура", а не на Съветския съюз.

[2] За ролята, която Н. Хрелков е играл в обединяване усилията на прогресивните културни дейци през 30-те години, Райко Дамянов пише следното в спомените си за поета: „Завърнах се от емиграция през 1932 г. Често посещавах др. Хрелков, който тогава живееше в София. През този период партията му възлагаше задачи по спечелване на нашата творческа интелигенция (писатели, артисти, художници и др.) за революционното дело на работническата класа. Тези задачи той винаги приемаше с готовност и най-добросъвестно и умело изпълняваше. И трябва да подчертая, че Хрелков има голяма заслуга редица изтъкнати наши писатели още тогава активно да се включат в антифашистката борба" (Спомени за Николай Хрелков, стр. 78—79).

[3] В лична беседа с писателя, проведена на 30. VIII. 1960 г.

те плащат данък на левосектантството), но същевременно те се борят за укрепване на единния трудово-борчески фронт, без да налагат своите схващания на писателите-некомунисти. Всичко това ни дава възможност да си обясним както състава на редакционната колегия, така и характера на в. „Щит". „Това, че редактирането на „Щит" бе възложено на мене, аз чувствувах като особено доверие и чест — споделя акад. Л. Стоянов. — Разполагах с пълна свобода като редактор."

Какви са задачите, които си поставя редакцията на вестника? Те са формулирани в двете програмни статии в първия и. . . последния брой на вестника. В уводната статия на първия брой „Пред новия свят", като констатира силните социални брожения, настъпили след Първата световна война, в резултат на които се извършва рязка поляризация на обществото — на една страна силите на мира и прогреса, на друга силите на реакцията и фашизма, — редакцията се обръща към писателите с призива: „Не можем ние да бъдем само зрители на драмата на съвременното човечество, защото това би значило — всеки поотделно — да даваме възможност на плевела да расте и да задуши класовете на бъдещето. Като съвестни работници ние ще чистим злото, като го демаскираме." Както се вижда, задачата, макар и вярно, е поставена доста общо. Това се обяснява до голяма степен както със завоалирания езоповски език, наложен от условията, така също и с общодемократичните антифашистки и антивоенни позиции на главния редактор. Логиката на класовата борба обаче постепенно, но твърдо и последователно води редакцията до заставане на открити класови позиции. В последния 38 брой на вестника, излязъл след деветнайсетомайския преврат — 13. VI. 1934 г., — е напечатан „Литературен манифест", подписан от Л. Стоянов, Г. Караславов, М. Андонов и Н. Хрелков, в който точно и определено се сочат целите и задачите на литературата. Те са: „Отхвърляне на принципа „изкуство за изкуството" като принцип реакционен и неисторически; борба срещу фашизма, което значи б о р б а с р е щ у в о й н а т а, тъй като и едното, и другото са израз на най-високия стадий в развитието на капитализма; признаване на съветската култура като единствена пазителка на най-ценното богатство на човешката мисъл."

При тая програма новият „надпартиен" режим спира излизането на вестника. Но както вече се изтъкна, формулираните цели и задачи не се отнасят само за бъдещето, а характеризират до голяма степен и изминатия вече път. За това говорят многобройните статии против фашизма и войната, против фашизирането на литературата и изкуството. На страниците на „Щит" се печатат голяма част от материалите на Лайпцигския процес, историческото разобличение на фашизма от Г. Димитров, което изиграва огромна пропагандистка и мобилизираща роля. Почти няма брой на вестника, в който да не са преведени произведения на съветски автори или отзиви за тях. Така че пропагандирането на съветската култура и по-специално на съветската литература е било една от основните задачи на вестника. Тази задача е тясно свързана с първите две, защото имайки пред вид съдържанието, същността на съветската литература, не е трудно да разберем, че чрез нея редакцията на практика е показвала какво трябва да бъде новото изкуство и чрез това изкуство е во-

дила борба против фашизма и войната. Тази мисъл ясно е разкрита в „Литературния манифест", където, след като се сочи необходимостта от включването на писателите в борбата против подготовката на нова империалистическа война, се казва: „Същото значение има и въпросът за нашето отношение към страната, която единствено се бори срещу войната и която освен това създава един нов обществен строй на началата на обществената справедливост — диаметрално противоположен на капиталистическия, изграден единствено върху обществената несправедливост. . . Борбата за признаването на съветската култура е борба за бъдещето на човечеството и от нея, естествено, не може да се отклони никой мислещ човек и никой писател."

Високо хуманната и революционна същност на съветската литература произтича от същността на новия обществен строй в Съветския съюз. Ето защо защитата на съветската култура е част от огромната първостепенна интернационална задача на времето — защитата на Съветския съюз.

Тая тясна връзка на проблемите на литературата и изкуството с политиката, с обществения живот, характерна за цялата ни революционно-демократична и прогресивна литература, издигана на нов, ленински етап от пролетарските писатели, тази връзка ние я виждаме и в поставянето и решаването на проблемите в „Щит". Как може да се говори за нормално развитие на българската литература, когато атмосферата е отровена от миазмите на шовинистичната фашистка пропаганда, когато тази литература е изолирана, откъсната от голямата руска литература, когато новото в живота и художествената мисъл, което се ражда в СССР, се преследва и унищожава! Ето защо редакцията води упорита борба за решаване на основните политически въпроси, от които зависи и разцветът на литературата. С уводна редакционна статия „На опашката на света. Към въпроса за възстановяване на дипломатическите връзки със СССР" (бр. 27 от 28. III. 1934 г.) вестникът бичува „твърдоглавието на българските управници", които не признават Съветския съюз дори след като това са направили и най-върлите негови врагове — големите империалистически държави. В статията „Съветска Русия. На що се дължи влиянието ѝ" (бр. 37 от 6. VI. 1934 г.) Л. Стоянов подчертава, че това упорито ограждане от Съветския съюз и съветската литература не само че не намалява тяхното огромно влияние, а, напротив, прави ги още по-обаятелни и привлекателни. И напразни са усилията на доморасли фашисти да очернят, да окалят сияйния лик на първата работническо-селска държава. По повод на антиболшевишката изложба, скалъпена в София, редакцията на „Щит" излиза с уводна статия — „Паметник на глупостта" (автор Л. Стоянов), — в която разкрива клеветническия антисъветски и антинароден характер на тая „изложба" и в потвърждение на истината за Съветския съюз цитира думите на бележития английски писател Бернард Шоу: „Русия привежда своя дом в порядък, докато всички други народи се занимават с глупости. . . Руското разрешение на въпроса за демокрацията показва, че Съветска Русия е изпреварила капиталистическия свят най-малко с един век."[1]

[1] „Щит", бр. 6, 1. XI. 1933 г.

Но трудещите се, огромното болшинство от българския народ, искат да знаят истината за страната на съветите, искат да се наслаждават от новите произведения на Горки, Серафимович, Маяковски и др., чието огнено слово вече е запалило сърцата им. И през затворената граница, през полицейския кордон и „контрола по печата" вестникът се мъчи да информира читателите за живота на съветските хора, за постиженията на социалистическото строителство, за разцвета на новата социалистическа литература. Какви ли не хитрости са измисляли прогресивните български писатели, за да могат да получат произведенията на съветските творци! Тъй като пратките с книги и вестници от Съветския съюз са били контролирани и задържани, не малко наши писатели се абонират за западни издания, като се договарят с близки пролетарски и антифашистки писатели при изпращането на тия издания да вмъкват в тях и съветски вестници и списания. По такъв начин от Париж и Берлин са получени и много от материалите за съветската литература, поместени в „Щит". Само отделни информации, и то в по-късните броеве на вестника, са били получени по линия на ВОКС.

Разбира се, при тия условия информацията е откъслечна, непълна, в нея може да има и погрешни моменти, но всичко това не спира редакцията. За да покаже новите просторни колхозни поля, тя препечатва фотографията с надпис „Жетва край Москва" от „Чикаго трибюн" (бр. 4 от 18. X. 1933 г.). Препечатвайки репортажа „Една съветска експедиция в недрата на Азия", редакцията съобщава на читателите: „Никъде в света научното дирене не е на такива здрави основи, както в работническа Русия (бр. 1 от 27. IX. 1939 г.). На първа страница на бр. 2 редакцията отпечатва графичната рисунка от Ал. Кравченко за легендарния социалистически строеж Днепрострой. В информацията-репортаж „Червеният парад" се описва манифестацията на Червения площад в чест на годишнината от Октомврийската революция" (бр. 9 от 22. XI. 1933 г.).

За да даде по-цялостна представа за ежедневието на съветските хора, за живота, който те изграждат и който лежи в основата на новата литература, редакцията на „Щит" (бр. 13 от 20. XII. 1933 г.) запознава читателите със съдържанието на в. „Правда" от 16. XI. 1933 г. Характерни са заинтригуващите въпроси, които предхождат изложението на съдържанието: „Какъв е всекидневният живот в Съветския съюз? Как го схващат ръководителите? Какво улавят те от хилядите факти, които стават всеки ден? В каква насока поощряват текущата активност? След тези въпроси се дава съдържанието на в. „Правда", като на първо място се посочва уводната статия „Пример за доблест и героизъм", в която се поздравяват покорителите на стратосферата — астронавтите — и се съобщава за високите отличия, с които съветската власт ги награждава. „Страната на съветите поздравява героите на науката и техниката" — това е подзаглавието на тая уводна статия. Днес, когато всеки свободно може да си купи съветски вестник, когато радиото и печатът у нас дават обилна информация за постиженията в Съветския съюз, подобно препечатване на материали от вестници може би изглежда на някои незначително явление. Но достатъчно е да се върнем четвърт век назад, когато сред народа се носят чудни легенди за живота в Съветския

съюз, за съветската наука и техника, а полицията инкриминира съветския печат и литература, за да почувствуваме значението на подобна информация. Редакцията на „Щит“ не се е побояла да препечата и критичните материали на „Правда“ — „Един непреклонен директор или как в Камишино пропада поправката на тракторите“. Нужно е читателите да знаят истината, да бъдат по-близо до реалността и тогава отделните саботажи, прояви на бюрократизъм и пр., с които спекулира буржоазният печат, не ще заслонят голямата правда за СССР, още повече като се има пред вид фонът на общото международно положение. За тоя фон напомня информацията в същия брой на „Правда“ на талантливия писател и журналист М. Колцов за фашистка Германия. В рубриката „Изкуство. Библиография“ „Правда“ препоръчва две книги за Ленин. Редакцията на „Щит“ прибягва и друг път до подобно препечатване на важни материали от „Правда“ и „Известия“. Използувайки различни източници, „Щит“ печата информации за развитието на науката, театъра и киното в Съветския съюз, за създаването на университети на културата и пр.

Често редакцията препечатва статии, репортажи, откъси от книги или отзиви за тях на писатели и публицисти от Запад, които са имали възможност да посетят Съветския съюз и честно да кажат истината за него. Така например в бр. 30 от 18. IV. 1934 г. е отпечатана рецензията на М. Андонов за книгата на австрийската писателка Лили Кьорбер „Хората в сегашна Русия“. Като подчертава обективния характер на книгата, това, че писателката не скрива негативните страни, големите трудности, преодолявани от съветския народ, Андонов изтъква, че писателката е успяла да види и покаже новото в живота на съветските хора. И той цитира следното искрено признание на писателката: „Аз съм хаотична и безпомощна като стария пропадащ Запад, от който ида. Само в завода се опомням. Тук всичко има свой смисъл. Не работим ли само да печелим прехрана? И за това, разбира се. Но най-важното е нещо съвсем друго. Човек осъществява детската си мечта, строи нов свят, не от сняг или пясък, а истински.“

Най-голям дял от материалите за Съветския съюз, напечатани в „Щит“, са безспорно тия по въпросите на литературата. И тук усилията на редакцията са насочени преди всичко да се вдигне „карантината“, наложена на съветската литература. По този въпрос в бр. 5 от 25. X. 1933 г. Л. Стоянов пише специална статия — „Дайте достъп на съветската книга“. В нея той изтъква огромното значение за българския народ и българската литература на руската класическа литература. „Без нея ние бихме били днес духовно неразвити, на оная степен на литературно развитие, на която са например Турция или Албания. Благодеянията на руската литература за развитието и освестяването ни като народ са неоценими и който мисли противното, той е враг на народа си и негов най-върл зложелател.“ И ето българският читател е откъснат от тази литература, от нейното качествено ново продължение — съвременната съветска литература. В този акт на изплашената българска буржоазия писателят вижда престъпление от национален мащаб, което води до духовно ускодяване и притъпяване на народа: „И нам се струва, че упадъкът на литературната мисъл и общественото чувство у нас, на художественото

равнище след войната, се дължи преди всичко на факта, че ни е отнет достъпът до новата, съвременна руска литература. И това затъпяване ще расте, защото хората, които се разпореждат със съдбата на тая страна, не съзнават, че затваряйки границата за руската книга, те подготвят духовната смърт на своя народ." Колкото по-голяма е признателността, колкото по-силна е любовта на писателя към съветската литература, толкова по-яростно е неговото негодувание срещу тези, които лишават народа от нея. Статията на Л. Стоянов е ярък документ за непримиримостта на прогресивната българска интелигенция през годините на фашизма, за нейната вярност към народа, за нейната готовност да се бори с всички средства за утвърждаване на братски дружески отношения с великия Съветски съюз. Там на изток, в страната на съветите, се ражда новият живот, новата култура, които носят съдържанието на новата епоха. Благодарение на духовната и историческата близост колко бързо българският народ би могъл да черпи с пълни шепи от това ново, да се възроди и самият той! Но тези, които подавиха в кръв народното въстание през 1923 г., тези, които държат в окови най-верните синове на народа, те искат да оковат във вериги и мисълта. „Нещастната българска буржоазия, тя си е глътнала езика от страх да не би с романите, статиите, поезията и науката, със списанията и вестниците на новата съветска общественост да прехвърлке у нас бацилът на „болшевизма", като че той не се насажда по-сигурно от нейната собствена некадърност и глупост. Ако обаче нейното скудоумие за нейна зла чест е тъй непреодолимо, това не ни отнема правото да твърдим, че интересите на българската литература диктуват да се отворят час по-скоро границите за руската книга." Завидна последователност и упоритост в отстояване интересите на българската литература, в борбата за културно сътрудничество с великата съветска страна! Макар че скудоумието и бруталността на фашистките управници надхвърлят всички рамки, „Щит" не прекратява своята борба и полага всички усилия да отвори пред българските читатели прозореца към новия свят на съветската литература.

За тая открита антифашистка и антивоенна позиция, за неговата борба за установяване на нормални дружески отношения между българския и съветските народи „Щит" изпитва на гърба си злобата на фашистката диктатура. В бр. 8 е поместено следното съобщение, завършващо с убийствен сарказъм: „Щит" конфискуван. Последният брой 7 на „Щит" бе конфискуван от полицията и впоследствие освободен по заповед на прокурора. Срещу глупостта ние сме безсилни да реагираме."[1] В специалните фондове на Народната библиотека „Васил Коларов" са запазени броеве на „Щит", които, споделяйки съдбата на цялата антифашистка преса, подобно на живите борци са били „арестувани" в полицията. От подчертаното с червен молив се вижда, че една от причините

[1] Заповедите на Дирекцията на полицията — служба „Преса" — за спиране разпространението на бр. 7 и 9 на „Щит", съобщенията от различните райони в София и страната за изземването на тия броеве от будките и нареждането на прокурора на Софийския окръжен съд за освобождаването им се пазят в ЦДИА, ф. 370, оп. 2, а. е. 2584. Някои от тях са публикувани от Стефан Великов в „Известия на Института за българска литература", кн. IX, изд. на БАН, 1960, стр. 427—428.

за конфискуването на бр. 7 е злободневното агитационно стихотворение-отговор на буржоазната преса „Така пише „Щит“ от Виден Видев (Николай Хрелков), в което особено дебело са подчертани стиховете:

„Рецидивизъм“, бандитизъм,
пияни готвещи се банди —
и нощен хор на нощни „бухали“
и трийсет хиляди разстреляни
работници и бедни селяни.

С червен молив са обградени също така рисунките на Ст. Венев и Н. Ризов, на които са показани своеволията на полицията над трудовия български народ. Между „опасните“ материали са обявленията за сборник „Кормило“ и книгите „Ал. Стамболийски (Романизован живот)“ от Л. Стоянов, „Среднощен конгрес“ от Н. Хрелков, антологията „Покрусена България“ от Д. Хаджилиев и др., а също така и рецензията на Ив. Велйов за постановката на пиесата „Семейство Лоренц и др.“ от Душански. В тази критична рецензия се сочи актуалността на темата — социалните бедствия на трудещите се при капитализма, — но същевременно се отбелязва, че в сравнение с драматургията на Горки това е едно подражателно произведение. „Семейство Лоренц и др.“ — пише Велйов — имитира твърде несполучливо „На дне“ от Горки.“ Тези думи показват не само факта, че Горки е бил известен добре на нашите литератори, но и висотата, на която е стояло неговото творчество в съзнанието им — да служи като образец и критерий в оценката на произведенията на други писатели.

Сред материалите, отпечатани в конфискувания бр. 7 на „Щит“, са и следните произведения — художествени, научни и публицистични — на съветски автори: статията на Й. Сталин „Национална и интернационална култура“, в която се води борба против уклона към великоруския шовинизъм и се разкрива разбирането на Ленин за същността на националната култура през епохата на пролетарската диктатура. „Що е национална култура през диктатурата на пролетариата?“ — запитва Сталин и дава известното марксическо определение: „Социалистическа по съдържание и национална по форма култура, която цели да възпита масите в духа на интернационализма и да затвърди диктатурата на пролетариата.“ В същия брой са преведени и стихотворенията „Братя писатели“ от Вл. Маяковски и „Съдба“ от С. Есенин, една статия-есе от И. Еренбург, разказът „Бащи и деца“ от Е. Строгова и статия за съветските нрави. Основните проблеми във всички тези материали са отношението на писателя към действителността, борбата за ново изкуство, което да спомага за изграждането на новата социалистическа нравственост, същността — формата и съдържанието — на това ново изкуство. Като дискусионна реплика срещу естетите от „Златорог“, срещу фашизираните буржоазни писатели у нас, които се прикриват зад изпокъсаната завеса на лозунга за самоцелно изкуство, звучат стиховете на Маяковски:

Ей! Слушайте,
литературна компания!
Отпушете ушите си, натъпкани с косми.

Господа поети,
не ви ли омръзнаха
пажове,
дворци,
любов,
люлякови храсти?
Ех, ако на вас приличаха всички творци —
да плюя на всяко изкуство.

(превел М[арко] Б[унин])

В есето „И все пак тя се върти" под рубриката „Иде ново изкуство" Еренбург разказва за своя път на развитие от причудливите „изми" на буржоазния декаданс до пълнокръвното борческо реалистично изкуство, родено от революцията, служещо на революцията. Дълбоко искреният тон на разказа, който е истинска изповед на известния вече в цял свят революционен писател, не може да не е намерил отзвук в сърцата на българските прогресивни писатели, особено на ония, които не без колебания и съмнения трябва да скъсат с увлеченията по „модернизма", пуснал корени и у нас, да приобщят своята лира към оръжията на класовата борба. Именно към този род писатели е и обръщението на Еренбург: „Искам да ти кажа (и само на тебе!), че тая книга не е дръзко нахлуване, а тежък данък, че не стигнах лесно и просто до новия свят, а окървавен, зашеметен, улавяйки се за храстите на миналото, падайки и отново вдигайки се под камшика на Времето. Ти виждаш — предишното изкуство е мъртво. Ти виждаш — иде ново изкуство. Но ти нямаш сили да разобикнеш гробовете в името на непокорените, жестоките, необичащите деца. Аз също не можех. Аз бях като тебе. Слушай!" След като разкрива своя творчески път, Еренбург обобщава: „Сигурно целият 20-и век ще бъде пълен с родилни гърчове... Предишната организация, предишната култура рано или късно трябва да отстъпят място на новата. Това ще бъде тържеството на колективизма. А защо всичките ни надежди, т. е. на работниците на новото изкуство, са свързани с това тържество? Защото то сменя психологията на консуматора с психологията на производителя."

Но полицията на „консуматорите" конфискува вестника, иска да заглуши гласа на правдата, защото той заплашва не само устоите на буржоазното изкуство, но и на буржоазния строй. Тия опасения карат полицията да конфискува и бр. 9, защото читателите от този брой биха чули гръмкия глас на Димитров от Лайпцигския процес, който срещу нападките на Гьоринг против диктатурата на пролетариата заявява: „Тази доктрина на болшевиците управлява Съветския съюз. Най-голямата и най-хубавата страна в света." От този брой читателите биха узнали и за дейността на В. И. Ленин в дните през октомври 1917 г., биха почувствували възторга на освободения народ от информацията за октомврийската манифестация в Москва, а от статията на Г. Бакалов „Емигрантската литература и събитията" биха узнали, че прекрасната поема на Гео Милев „Септември" е издадена в Съветския съюз, че в условията

на пълна творческа свобода там твори Крум Кюлявков, който е написал чудно хубавата балада „Никодим".

В тая атмосфера, при тия условия на арести и конфискации редакцията на „Щит" върши своето народополезно дело. Що се отнася до съветската литература, редакцията преди всичко се стреми да запознае, читателите с най-новите произведения на изтъкнатите съветски писатели. Разбира се, ако сравним това, което е публикувано в „Щит", с истинските големи постижения на съветската литература, ще видим, че то е не само количествено малко, но понякога и не най-значителното. Но обективните причини за това вече се изтъкнаха.

В редица статии, информации и други материали, почерпени от съветски издания, редакцията на „Щит" се стреми да покаже качествено новия характер на съветската литература, определен от новата съветска действителност. Преди всичко налага се мисълта, че в Съветския съюз са създадени такива благоприятни условия, които дават възможност на всички, в чиито сърца светят искрите на таланта, да проявят този талант, да покажат своите възможности. Съветската литература, съветската култура се твори от народа и служи на народа. Тези мисли най-ярко са изразени в една реч на Горки, поместена под заглавието „Максим Горки за жената, за културата и ролята на писателите" в бр. 19 от 31. I. 1934 г. В тази реч на най-видния съветски писател, произнесена пред Московската областна и градска партийна конференция, се поставя под съмнение ролята на буржоазията в развитието на науката и културата. Защото, както отбелязва Горки, „на еснафите от всички страни не са скъпи науката, изкуството, техниката, че буржоазията за спасяването на своята власт е готова да се откаже и лесно се отказва от всичко, с което се е гордеела като със своя култура". Културата на всички експлоататорски общества е творена от хора, излезли от недрата на народа, а е служила на господарите. „Нашата социалистическа култура — подчертава Горки — е започната от трудещите се слоеве и тя ще бъде тяхно органическо дело, възплъщение на тяхната енергия, на техните дарования и таланти." Неоспоримо потвърждение на тия думи е самият творчески път на великия писател. Дошъл от дълбоките народни низини, той, бившият босяк Горки, сега ръководи развитието на съветската литература, дава тон на литературния живот в целия свят. Ако в капиталистическото общество той и такива като него са преследвани, затваряни, унищожавани, при социализма грижите на партията и държавата, на цялото общество са да издирват и всячески да подпомагат изграждането на талантите у трудещите се. Характерно в това отношение е съобщението „Машинист-писател", поместено в културната хроника на бр. 14 от 27. XII. 1933 г.: „Машинистът от Магнитогорския завод А. Авдеенко написал роман „Аз любя". Романът се печата във вестник „Шестнайсета година". Литературният критик на „Правда" намира, че този роман на Авдеенко „се явява едно от най-значителните произведения на съветската пролетарска литература през последната година. В него са здраво слети ненавистта към миналото и любовта към настоящето."

Машинист, обикновен работник, написал роман, който е отпечатан и за който излиза отзив в „Правда" . . . И това не е някакво изключение,

а същност на новия живот и литература в СССР. В бр. 5 от 25. X. 1933 г. на „Щит“ е публикувано интервю с английската театрална критичка мис Мария Сетън, която съобщава, че Афиногенов е бил фабричен работник. Можем да си представим как подобни съобщения са били възприемани от трудещите се у нас, в каква светлина се рисува обликът на литературния живот в СССР! За кръвната връзка на съветските писатели с живота читателите узнават и от романа-дневник на Лили Кьорбер „Хората в сегашна Русия“, откъс от който се печата в бр. 21 от 14. II. 1934 г.: „Писателите и журналистите образуват писателски бригади за изучаване труда на съветските предприятия. Особено поощрение се прави на литературата, създавана „от долу“, желае се работниците сами да заговорят за своя живот и производство.“

И в други материали се изтъква връзката на съветските писатели с живота на народа, тяхното непосредствено участие в революцията, в социалистическото строителство, в обществено-политическия живот, което им дава възможност правдиво да отразят действителността. Редакцията превежда извадки от една реч на П. Юдин, в която за съветския писател се казва, че „той е обикновен участник, обикновен борец на общия културен фронт на социалистическото строителство“ (бр. 22 от 21. II. 1934 г.).

Комунистическата правда, която е тъждествена на жизнената правда— ето най-характерната черта на съветската литература, на съветската преса, на целия идеологически живот в СССР. В статията „Видни съветски публицисти“[1] Недялко Николков привежда редица примери от книгата на А. В. Юст „Пресата в Съветския съюз“, излязла в Берлин. Тук именно болшевишката правда се изтъква като основен белег на съветския печат и произведенията на Ленин и Сталин — като образец за работниците на идеологическия фронт. От писателите за пример се сочи Демян Бедни: „Той и сега е най-четеният писател в СССР. Декламирането на стиховете му се желае и посреща с голям ентусиазъм във всички клубове. Неговите произведения служат за словесно оръжие в партийната пропаганда и борба.“ В продължението на статията в следващия брой като пример на писател-публицист, свързал творчеството си с делото на партията, се сочи и Маяковски: „От рода на Демян Бедни, а може би и по-талантлив от него като памфлетист, трябва да споменем името на Вл. Маяковски.“

Чрез редица материали, препечатани от съветския литературен печат, редакцията на „Щит“ утвърждава в съзнанието на читателите мисълта, че крупните успехи, постигнати от съветската литература, нейният правилен път на развитие се дължат до голяма степен на идейното ръководство от страна на болшевишката партия. В бр. 6 от 1. XI. 1933 г. редакцията на вестника препечатва едно писмо на безпартийни съветски писатели до ЦК на ВКП (б) по повод чистката в партията, в което те изказват своето задоволство от решението на Централния комитет от 1932 г. за реорганизация на литературния живот в СССР и уверяват, че ще се борят в редовете на работническата класа под ръководството на партията за пълната победа на социализма, защото задачите на партията

[1] „Щит“, бр. 26, 21. III. 1934 г.

те чувствуват като лични свои задачи: „Това писмо — пишат те — е продиктувано от съзнанието за голямата отговорност при осъществяване на партийните и правителствените мероприятия, то се явява като израз на нашето щастие и гордост да живеем и работим в нашата епоха в СССР — в първата велика страна на новия свят.“ Сред подписалите личат имената на такива видни съветски писатели като Л. Леонов, А. Новиков-Прибой, Л. Сейфулина, М. Шагинян, Вс. Иванов, Вера Инбер и др. С оглед на проблемите на партийността и партийното ръководство на литературата представлява интерес и един разговор на сътрудник на „Nouvelles Littéraires“ с Михаил Колцов, препечатан в бр. 15 от 3. I. 1934 г. На въпроса „Какво ще кажете за съветския журнализъм?“ Колцов отговаря: „Ленин още определи целите му: „Болшевишкият печат — писа той — трябва да служи за организация и пропаганда.“ А Сталин доуясни ролята му, като прибави: „Печатът е най-мощното оръжие на нашата борба.“ Това оръжие — изкуството на съветския печат — е да си служим с него за ясно поставената задача: окончателното и дълбоко затвърдяване на социализма.“ Колцов отбелязва тясната връзка на съветските писатели с публицистиката, активното участие в печата на творци, като Гладков, Еренбург, Ал. Толстой, Л. Никулин и др. За самия Колцов се казва, че е „ярко партиен“. „Той не скрива това: напротив, гордее се с тази своя особеност.“ Колцов подчертава, че активното участие на писателите в борбата за социализъм, служенето на делото на партията не само че не нарушават творческата им свобода, но ги въоръжават със смелост, дават им възможност за пълно разкриване на таланта. Като пример за това той сочи развитието на съветската сатира, поощрявано не от друг, а от самата партия: „Аз мога да ви кажа, че никъде другаде в света сатирата не е тъй обилно употребявана — не само срещу разни типове или особености, но и срещу хора живи, които се визират и се наименуват.

— Но свободна ли е тази сатира?

— Напълно. Болшевишката партия и нейното ръководство са наедно със сатиричните писатели срещу остатъците на миналото.“

Като потвърждение на думите на Колцов редакцията на „Щит“ препечатва в бр. 21 от 14. II. 1934 г. извадки от статията в „Литературная газета“ „Сталин за проблемите на литературата и равенството“. В статията с пасажи от доклада на Й. В. Сталин пред XVII партиен конгрес се разобличават клеветническите твърдения, че социализмът установявал някаква уравниловка между хората, водел до нивелиране на личностите: „И Маркс, и Енгелс, и Ленин винаги са подчертавали, че „реалното съдържание на пролетарското искане за равенство се свежда в искане за унищожаване на класите“. По такъв начин с победата на социализма се утвърждава не уравниловката, а равенството между хората, истинската реална свобода на човешката личност, и изкуството е призвано да отрази този процес. След тоя принципиален въпрос, който и досега не е загубил своята актуалност, в статията се дава призивът на Сталин за сатирично изобличаване на всички, които спъват развитието на съветското общество, разни „велможи“, „пропаднали дворяни“, „честни бъбривци“ и пр. В статията се подчертава, че за да могат писателите да

отразят героичния патос на новия живот, а също така да водят успешна борба срещу всичко старо, закостеняло и реакционно, те трябва да носят „най-напредничавите идеи на нашето време“ — идеите на марксизма-ленинизма.

Трябва да се има пред вид, както вече се изтъкна, че това популяризиране и утвърждаване на ленинските принципи за партийността и партийното ръководство на литературата и изкуството се върши не от пролетарско издание, а от „Щит“, чийто главен редактор сам все още се намира на прехода от общодемократичното схващане за творческата свобода на писателя към марксистко-ленинското разбиране по тоя въпрос. Показателна в това отношение е полемиката между Л. Стоянов и Ан. Тодоров в бр. 1 и 3 на „Щит“. Печатането на посочените материали от съветския печат говори, че главният редактор на вестника не само възприема новите марксистко-ленински възгледи по тия въпроси, но чрез вестника насажда тия възгледи и сред читателите. Нещо повече, вестникът става трибуна на такива открито изявени партийно-пролетарски писатели като Н. Ланков, Г. Караславов, Ан. Тодоров и др. В бр. 16 от 10. I. 1934 г. е отпечатана статията на Н. Ланков „Тенденциозно ли е пролетарското изкуство?“. В нея авторът разяснява, че ако под тенденциозност на пролетарското изкуство се разбира това, че то „дава израз на тенденциите на общественото развитие“, няма никакви основания за нейното отричане, защото тия тенденции са о б е к т и в н и. Следователно пролетарското изкуство, оставайки си партийно-тенденциозно, е същевременно и най-правдивото изкуство. Не пролетариатът, а буржоазията е заплашена от обективните закони на развитието на обществото и затова тя така яростно воюва против партийността в литературата. Но напразни са нейните усилия, защото социализмът и социалистическата литература са вече исторически факт и защото това е неизбежният път на всички народи и литератури: „Днес в Съветския съюз вече виждаме нова обществена и икономическа форма, изникнала на мястото на капитала. Пролетариатът стана господствуваща класа. Значи, ако се проследи пътеката на историческата тенденция на общественото развитие, от феодалния строй минаваме към буржоазния, от буржоазния към съветския. При това положение каква задача стои пред пролетарското изкуство? Като средство за опознаване на историческите тенденции на общественото развитие да способствува със своя борчески тон тези тенденции. А това способствуване може да стане единствено от гледището на диалектическия материализъм, защото единствено той дава вярно познание за действителността и сочи най-верния път за нейното изменение.“

Така победата на социализма в Съветския съюз и успехите на съветската литература, принципите, върху които тя се изгражда, се издигат като пример, аргумент, оръжие в борбата на българския народ против капитализма и фашизма, в усилията на прогресивните български писатели с произведенията си да служат на тази борба.

Като изтъква новите идейно-художествени принципи на съветската литература, новия тип писател-общественик, произлязъл от народа и служещ на народа, редакцията на „Щит“ показва същевременно, че тази

литература има и своите нови читатели. Това вече не е преситената „върхушка от 10 000“ в аристократическото или капиталистическото общество, за която говори Ленин в статията „Партийна организация и партийна литература“. Читателите в Съветския съюз — това са милионите трудещи се, за които литературата става насъщна необходимост. Разбира се, за да стигне книгата до обикновения работник и селянин, е необходимо той да има преди всичко материални условия, които да му осигуряват време и средства, нужно е образование, нужно е насаждане и култивиране на естетически вкус. Но нали това е основният закон на социалистическото общество? Действието на този закон се разкрива в речта на Й. В. Сталин пред колхозниците-ударници, извадки от която са публикувани в бр. 3 от 11. X. 1933 г. Нещо повече, препечатвайки моменти от една реч на М. Калинин пред низови държавни работници, редакцията на „Щит“ внушава на своите читатели, че познаването на художествената литература в Съветския съюз е задължителна необходимост за възпитанието на трудещите се, за издигането им като всестранно развити личности. Докато в експлоататорските общества художественото възпитание, естетическата наслада са лукс само на една привилегирована върхушка, при социализма всички трудещи се придобиват възможност да издигат своята естетическа култура, като при това използуват постиженията не само на новото социалистическо изкуство, но и на изкуството от миналото. „Ако някой от вас иска да върви напред — заявява Калинин, — той не може да стори това без опознаване на литературата — в това число и буржоазната литература. Няма какво да се боите от това. Ние сме наследници на всичко добро.“[1]

Каква диаметрална противоположност в отношението към литературата и културата в социалистическото общество и при капитализма, особено в условията на фашистката диктатура! По същото това време, когато „Щит“ информира читателите за небивалия масов културен подем в СССР, българският буржоазен печат, без да прекъсва своята клеветническа кампания срещу съветския строй, воден от сензационни подбуди, разкрива срамните гешефти на българската продажна буржоазия и нейните слуги-управници. Същевременно в този печат се излага бедственото положение, в което е изпаднало просветното дело в България. Така например в. „Зора“ в бр. 4144 от 28. IV. 1933 г. открива дискусия на тема „Университетът и свръхпроизводството на интелигенция у нас“, а през лятото на същата година съобщава за „Съкращенията по просветното ведомство“,[2] по силата на които стотици и стотици учители биват съкратени и изхвърлени безработни на улицата, десетки училища — заключени или превърнати на складове. Като присъда на тоя поход срещу културата звучи уводната статия на „Щит“ „Фашизмът — язва на културата“ (бр. 21 от 14. II. 1934 г.), в която се казва: „Царството на фашизма е царство на смъртта; в него няма слънце, няма усмивка; то символизира безогледната алчност на капитализма, който чрез него преобразява и смазва индивида, тъй както воденичните камъни смазват жит-

[1] „Щит“, бр. 21, 14. II. 1934 г.
[2] Вж. в. „Зора“, 3. VI. 1933 г.

ното зрънце. Фашизмът е само администрация, разпределение на служби, армия, полиция, шпионаж, поза и самохвалство. Той няма вътрешно съдържание, не създава културни ценности. Онова, което дава съдържание на един живот, на една култура, произведенията на мисълта, отразени в поезия, в музика, драма, роман и пр., при фашизма липсва напълно, защото фашизмът е застой, а не движение, той е обърнат назад, а не напред към новия живот."[1]

Поради характера на изданието — седмичен вестник — „Щит" не е могъл да запознава читателите си с по-крупните произведения на съветските писатели. Ето защо в най-голямо количество са преводите на стихотворения. При това редакцията се е стремяла да подбере такива произведения, които да представят достойно новата съветска поезия и същевременно да бъдат съзвучни с мислите и чувствата на българските читатели, да съдействуват за осъществяване на обществено-политическите и естетическите цели, които редакцията си е поставила. На първо място тук трябва да се посочи „Песен за буревестника" от Максим Горки в превод на Л. Стоянов. Произведението е напечатано в бр. 12 от 13. XII. 1933 г. под рубриката „Из световната поезия". Над портрета-гравюра на Горки пише: „Гордостта на руската литература Максим Горки".

Името на Горки е добре известно на българските читатели още от периода на първата руска революция. Победата на Октомври показа, че идеалите, в името на които писателят зовеше трудещите се на борба, са реални и осъществими. Неговото творчество придобива в България голяма популярност, особено в тоя период на революционно надигане. Няма прогресивно издание у нас, което да не информира читателите си за новите произведения на великия писател, да не превежда неговите теоретически и публицистически статии. Даже умерените буржоазни и дори открито реакционни и естетски издания, съобразявайки се с международния авторитет на Горки и с изискванията на българските читатели, са принудени да печатат произведенията на Горки, да дават информация за него. В началото на 30-те години едва ли има по-актуално, по-съзвучно на времето произведение от „Песен за буревестника".

Все по-мрачно и по-ниско
слизат облаците черни. . .
. . . . . .
Гръм гърми. . . и вятър вее. . .
Сини пламъци играят
над развихрената бездна.
Мълниите се потапят
в глъбините на морето.

Не е ли това атмосферата на обществено-политическия живот в България? Черни облаци висят над нея от оная трагична есен, когато се подавено Септемврийското въстание. Но надига се, иде нова буря. . . През 1932 г. трудещите се чрез избори завземат столичната община.

[1] „Щит", бр. 21, 14. II. 1934 г.

Цялата страна гори от стачни борби, от очакване на решителния бой. И в тези дни прозвучава гласът на буревестника. „Буря!. . . Скоро буря ще извие!“ И той гърми у нас така, както на времето и в Русия:

Тоя вик е жад за буря!
Сила, гняв, и страст, и пламък,
вяра в близката победа
чуват облаците в тоя крясък.

Тук, както и при другите примери не ще анализираме произведението, няма да разглеждаме подробно и неговия превод. Може само да отбележим, че цитираните стихове са сравнително най-добре преведени. Преводачът обаче не е успял в цялото стихотворение да запази правилния ритъм на речта, лаконичността и силата на израза у Горки. Но за нас е важно как е звучало стихотворението на времето, какво е неговото обществено-политическо и литературно значение. А не е трудно да се разбере, че в тоя период викът на буревестника прозвучава у нас като призив на бойна тръба, а самото произведение е било прекрасен пример за прогресивните български писатели за това, какъв трябва да бъде патосът на новата поезия. В същия брой на вестника наред със стихотворението „Песен за буревестника“ е поместена и статия за Горки от В. Ф. В нея аргументирано се доказва, че за израстването на Горки като писател със световно значение решаваща роля изиграва неговата тясна връзка с болшевишката партия: „Горки субсидира нелегалния социалдемократически орган „Искра“, участвува през 1905 г. в организацията на легалния болшевишки вестник „Нов живот“, присъствува с право на съвещателен глас в Лондонския конгрес на СДРП (1907), сприятелява се с Ленин, с когото води другарска кореспонденция.“ Понататък в статията се подчертава, че частичните идейни колебания и отстъпления от ленинските позиции са се отразявали отрицателно и върху творчеството на писателя. В статията се сочи очеркът на Горки за Ленин като „една от най-хубавите характеристики за Ленин“.

Това изтъкване на преден план на връзките на Горки с болшевишката партия и с Ленин става в период, когато у нас се води борба за сплотяване на всички трудово-борчески писатели, за победата на ленинските принципи за класовия и партийния характер на литературата. Явно е, че в случая Горки, който и без това се ползува с несравнима обич у нас, се сочи като пример за българските писатели.

Следващото място в „Щит“ по оценка на творчеството и по значение както за съветската, така и за българската поезия безспорно заема Владимир Маяковски. И това е твърде показателно, защото историческата оценка на „Правда“ за поета още я няма. Нещо повече, в литературните издания се печатат отрицателни оценки за неговото творчество, проявени и на първия конгрес на съветските писатели. И въпреки тая атмосфера редакцията на „Щит“, доловила революционния заряд в поезията на Маяковски, нейната новаторска същност, търси и препечатва положителните отзиви за творчеството на поета, превежда негови произведения. Подобно отношение към Маяковски през този период имаме и в другите прогресивни издания у нас. То е твърде пока-

зателно и поучително за тези, които през последните години се опитаха да омаловажат творчеството на поета. Освен споменатото вече стихотворение „Братя писатели“ в бр. 30 от 18. IV. 1934 г. е напечатан преводът на „Теоретици“. В същия брой са отпечатани портретът (линогравюра) на поета и статията на съветския критик Н. Плиско „В. Маяковски“, в която се казва: „Поетически борец, той издигна гражданската политическа поезия на висота, достойна за епохата на най-великата революция.“ След високата оценка, която на времето бе дал за Маяковски поетът-комисар Луначарски, тези думи на Плиско са може би второто истинско признание на Маяковски. Плиско разкрива на какво се дължи широката популярност на поета: „Маяковски стана пролетарски поет, изразител на интересите и настроенията, организатор на широките маси на строителите на социализма. „Левият марш“, поемите „Владимир Илич Ленин“, „Добре“ („Хубаво“), „С пълен глас“ и др. влязоха в железния фонд на мировата революционна литература като блясък образец и практическо ръководство за революционната поезия на капиталистическия Изток и Запад“ (разр. м. — В. К.). Ако редакцията не споделяше тая висока оценка, тя не би я печатала. Както и авторът на статията, тя вижда в лицето на Маяковски вдъхновяващ пример. „Образът на най-големия политически поет на пролетариата, ненадминат майстор на съветската поезия и словесна култура, какъвто бе и си остава Вл. Маяковски, неизбежно ще привлича нашето внимание — и не само на едно поетично поколение, и не само в страната на съветите, — а и революционерите в капиталистическите страни ще се учат от неговата политическа поезия с нейния заострен и боен дух, майсторство и оная висока поетическа култура, каквато имаше Маяковски. Неговата поезия е голяма и надеждна сила в ръцете на пролетариата.“

Маяковски като творец е поучителен не само със зрялото си творчество, но и с целия си труден, но възходящ творчески път, който показва, че голямото оригинално и новаторско изкуство в нашата епоха е неделимо от борбата за тържеството на комунизма. Маяковски е талантлив и оригинален и в ранния период на своето развитие, но както отбелязва Плиско, „едва с приближаването си до пролетарския мироглед поезията на Маяковски наистина обогатява езика на пролетарската революция. Маяковски като поетически новатор и разрушител на буржоазните канони откри в думите, създадени от пролетарската революция, могъща музика и ги претвори в мощни поетически форми, за да ги предаде в наследство на новия, тепърва създаден литературен език.“ В статията си Плиско, за да покаже отношението на Маяковски към поезията и нейното предназначение в живота, цитира част от стихотворението „Разговор с финансовия инспектор за поезията“. Цитатът е преведен на български, но за съжаление непоетично:

Поезията —
то е като да добиваш радий.
Един грам в стъклото —
едногодишен труд.
Изплавяш
едничка само дума

из хиляди тона
словесна руда.
Но как тия думи
пламтят и изгарят
редом с бавното тление
на словото — блян.
Тия слова
довеждат в движение
през вековете
милионите сърца.

Но и през лошия превод българските читатели и писатели са доловявали оригиналната метафора, бойката мисъл.

С „хватката" на Маяковски, и то на тема, която буди въодушевление и възторг у всяко честно българско сърце, пред читателите на „Щит" се представя и Н. Асеев. Като непосредствен отклик на събитията той пише своята поема „Гърми Димитров". Своеобразната а ла Маяковски поетика у Асеев трудно е доловена и предадена от анонимния преводач, но радостта у редакторите, че съветски поет е написал поема за героя от Лайпциг, за Димитров, който защити и прослави трудещия се български народ пред целия свят, навярно тази радост ги е накарала да избързат и пуснат превода и в този му вид:

Величието партийно е неизмеримо —
и славата е непрестанен дълг. . .
Сред крайните квартали на Берлин и Рим
и в гордия порив на тримата българи.

Родени из подполните събрания заводски
(Платнище на борбата! Червеней!)
борбата смела дава път в живота
на онзи, що не казва в боя — не!

Над тях танцува клупа на бесилото,
под тях — палача, нискочел слуга,
ала борца не поисква милост
през кратката победа на врага![1]

[1] „Щит", бр. 33 от 9. V. 1934 г. Прави впечатление, че в „Щит" много по-успешно се превеждат стихове от Блок, Брюсов, Есенин и др., които по своя стил и поетическа форма са по-близки на поетите-преводачи, отколкото поети като Маяковски и Асеев, които идват с една нова поетика. Показателно в това отношение е пущането на тоя несполучлив превод. Оригиналът на тия стихове е следният:

Величие партии
неизмеримо,
а слава ее долга. . .
В рабочих предместьях
Берлина и Рима
в делах коммунистов болгар.
Родясь из заводских
собраний подпольных

Разбира се, може само да се съжалява, че тия актуални стихове са лошо преведени, но даже и в този си вид те са изиграли немалка роля за прослава на Димитров и особено за насочване вниманието на българските писатели към тая героична тема. Стихотворението на Асеев дава повод на редакцията да излезе в същия брой в защита на гражданската политическа поезия. В статията „Н. Асеев" от О. Б. се дава следната оценка на поета: „Асеев принадлежи към числото на ония съветски писатели, за които въпросът за личната и политическата тема е разрешен веднаж завинаги, и то не само на теория, но и на практика. . . В лиричния патос на Асеев личното и социалното са слети неразделно." В статията се подчертава, че социалната тема, служенето на обществото не е някаква безотрадна жертва, нещо, което наблюдаваме у редица герои в литературата на XIX в., които класово и психологически са били откъснати, чужди на задачите на „грубата" селска революция. Новата действителност и новият лирически герой са такива, че дават възможност за преодоляване на това трагическо противоречие: „Асеев е поет от съвсем друга категория. Той идва към политическата тема с всичката своеобразност на своето индивидуално творчество. Темата му е близка, той е развълнуван от нея и нищо не става нужда да жертвува за нея. Напротив, той лично е заинтересован как да разкаже за нея с максимална сила и изразителност. За него темата никога не е външно принуждение, а някакво вътрешно убеждение."

Тези мисли за единството на личното и социалното представляват днес аксиома за съвременната ни критика, макар че на практика в литературните оценки се допущаха не малко увлечения в едната или другата крайност и след 9. IX. 1944 г. Но статията за Асеев е ценна не само с общата правилна постановка, а и с конкретната разработка на тая тъй важна проблема: „Има хора, има писатели, които упорно отстояват правото на поета за лична лирика, като я противопоставят на политическата лирика. Те намекват за нуждата от любов, скръб, ревност — като че някой им оспорва тия права. На тия хора просто на просто им е чужда политическата тема, тя не ги вълнува и те маскират своята незаинтересованост с някакво фантастично право да пишат за личното аполитично, асоциално, като забравят, че всеки отказ от политическото и

(Коммуны полотнище!
Рдей!)
каких она выдвигает
отборных,
особенно ценных людей!
Над ними
веревка танцует, намилясь,
и низок
лоб палача. . .
Но нет!
Не сдаются такие на милость
врагов,
победивших на час.

социалното е също така политичен и социален." Подобна защита на гражданската поезия е обикновено явление, една от положителните черти на нашия пролетарски печат през 30-те години. Но достатъчно е да си представим, че тя излиза в „Щит", където главен редактор е Л. Стоянов който доскоро сам е плащал данък на символистичните естетски увле, чения, за да разберем отзвука, който тая статия е имала сред българските писатели. Ако днес споровете за това, как да се разбира същността на гражданската и интимната лирика, са спорове на писатели, които стоят на едни идейни позиции и имат едни и същи цели и задачи, през 30-те години тези спорове са били за това, дали да вземе връх естетско-буржоазната концепция на златорожци или ленинската концепция на пролетарските писатели. Творчеството на съветските поети дава възможност на „Щит" да се бори за победата на последната.

След Маяковски, а може би и наравно с него, като най-популярен и влиятелен съветски поет у нас изпъква Ал. Блок. Неговите бележити произведения „Дванадесет" и „Скити", посветени на революцията, са отдавна известни на българския читател. Те са увеличили още повече интереса към вожда на руския символизъм, един от най-крупните световни лирици, който, достигнал върха, сложи кръст на това литературно течение и призова интелигенцията с цялата си душа, с цялото си сърце да служи на революцията. В тоя призив се вслушват прогресивните български поети. „Певец на руската революция" — като такъв се е утвърдил Блок в съзнанието на българския читател. Така е назован той и в бр. 3 на „Щит" от 11. X. 1933 г., където заедно с портрета на поета под рубриката „Из мировата поезия" е отпечатан преводът на стихотворението „Русия". Запазило в поетичния превод на Н. Хрелков своя лиризъм, дълбоката синовна обич към родината, това стихотворение, писано след разгрома на революцията от 1905 г., придобива особена актуалност у нас с прославата на Русия в един момент, когато целият реакционен буржоазен печат сипе хули и клевети срещу СССР.

Пак миналото златно вее
в скрибуцащите колела. . .
Отмерените спици пеят
и люшкат вехтата кола.

Русия, просешка Русия,
умряла с първата любов:
от твойте песни веят сприи,
от избите ти — мрак суров!

За скръб ли някой тук ме прати
със кръст сред твойта широта:
отдай на който щеш ласкател
хайдушката си красота!

И нека те измамник хули —
отново ще се дигнеш ти,
и само грижа ще затули
великолепните черти.

Какво от туй? Сълзата грижна
в реката мътна по-звучи —
а ти си същата: лес и хижа
и под чембера две очи. . .

И трудното е постижимо
и лесно е на път в степта —
когато под чембера дивно
проблесват две очи във скръб
и екне над полята димни
на кочияша песента.

Интересно е да се отбележи начинът, по който Хрелков превежда края на третия и началото на четвъртия куплет. В оригинал тия стихове са:

Какому хочешь чародею
Отдай разбойную красу!
Пускай заманит и обманет, —
Не пропадешь, не сгинешь ты. . .

Както виждаме, в края на третия куплет Хрелков свършва с образа на ласкателя-чародей и следващите два стиха „и нека те измамник хули— отново ще се дигнеш ти" имат напълно самостоятелно значение. Като се има пред вид времето, когато е писано стихотворението — 1908 г., — и времето, когато се превежда, тези стихове придобиват съвсем ново значение. Напразни са били хулите и клеветите на враговете на революционна Русия. Пророчеството на поета се е сбъднало. Тя отново се е вдигнала и нейната красота блести пред целия свят. И тая красота не ще потулят и новите хулители на Русия съветска!

Може от гледна точка на точността на превода педантичният изследовател да упрекне преводача, но неговият „неправилен" превод е звучал много по-блоковски и е имал много по-силно въздействие, отколкото безстрастният точен превод на когото и да било. Преводачът е постигнал това, към което се е стремял Блок на времето, към което се стреми сега и той. Колко пари струват клеветите на враговете, когато големият всепризнат поет с презрение ги е порицал и възпявайки революцията, свързва с нея съдбата на родината, съдбата на красотата, на изкуството! Като отговор на неговото пророчество „Щит" разкрива пред читателите бурния разцвет на съветската култура. Революцията е унищожила и унищожава всичко реакционно, свързано със света на експлоататорите, но тя предоставя на широките народни маси богатата култура на миналото, прави я тяхно достояние. За това ни говори съобщението за новото дванадесеттомно издание на съчиненията на Блок в СССР. В същия брой на „Щит" са поместени и отзиви за Блок от А. Бели и В. Зоргенфрей.

Един от най-известните руски поети в периода преди и в първите години след Октомврийската революция е Валери Брюсов. Той оказва голямо влияние на руската и световната поетическа мисъл по това време не само и не толкова с творчеството, колкото с огромния си авторитет

и култура. Заставането му наред с Блок на страната на революционния народ и неговата активна дейност в организацията на литературния живот на младата съветска република са явления, които оказват изключително влияние за прехода на не малко поети в СССР и редица други страни, в това число и у нас, от позициите на декаданса към социално значимата поезия.[1] Имайки пред вид това, лесно е да си обясним интереса на редакцията към творчеството на Брюсов. С цел да запознае читателите по-подробно и компетентно с творчеството на поета редакцията препечатва в бр. 13 от 20. XII. 1933 г. статията на Д. Благой „Изразител на една епоха". Подобно препечатване на статии на видни съветски критици е твърде често явление не само в „Щит", но и в другите прогресивни издания от онова време. То се обяснява не само от желанието да се запознаят българските читатели с мнението на съветската критика, но също и с това, че нашите писатели и критици са познавали само отделни, случайно проникнали у нас произведения и при най-доброто си желание трудно биха могли да представят по-цялостно съветските творци.

Проследявайки революционните мотиви в творчеството на Брюсов до 1917 г., Благой изтъква, че преходът на поета към революцията е едно закономерно явление, че само в тоя преход е единственият изход за писателите, подобни на Брюсов и като хора-общественици, и като творци. „В Октомврийската революция — пише Благой — Брюсов намира това, което мъчително дириже в излъгалата го буржоазно-капиталистическа култура."

В същия брой 13 на „Щит" са отпечатани портретът на Брюсов и преводът на едно от най-хубавите му стихотворения от началото на века — „Зидар". Напечатването на това стихотворение е още едно ярко доказателство на мисълта, че редакцията търси такива произведения на съветски поети, които да служат като оръжие на народа в кипящата класова борба. Прекрасният превод, направен от Н. Хрелков, навярно е усилвал още повече въздействието, което стихотворението е оказвало на читателите:

— Зидарю, зидарю, във дрипи облечен,
що ти строиш — за какво?
— Ей, не меси се в труда ни, човече:
зидаме ние затвор!

— Зидарю, зидарю, със тежка лопата,
кой тук ще чезне, кажи?

[1] Характерно е да се отбележи, че един от най-последователните и ярки привърженици на символизма у нас — Т. Траянов — публикува през 1931 г. в сп. „Хиперион", кн. 9—10, стихотворението „Осмяният крал" с посвещение „В памят на Валери Брюсов". През мъглявите, абстрактни образи на стихотворението може да се долови преклонението на Траянов към големия руски поет и същевременно пълното неразбиране на оная революция в поезията и живота, на която Брюсов след октомври 1917 г. посвети целия си талант. Все пак Траянов усеща, че в лицето на Брюсов символизмът има своя „крал" и „палач". Това е намерило израз в стиховете:

Че аз съм и кралят посечен
Уви! и палачът жесток.

— Сигурно няма да бъде богатият —
той в затвор не лежи!

— Зидарю, зидарю, във нощи самотни
кой тук ще удря глава?
— Може би син ми, също работник:
наша е орис това!

— Зидарю, зидарю, ще спомни той в мъка
тия, що зидаха тук . . .
— Ей, ти в труда ни се много не бъркай,
знаем сами и без туй! . . .

За да почувствуваме силата и актуалността на това стихотворение, достатъчно е да си припомним, че по времето, когато то се превежда, борбата за амнистия на политическите затворници е една от най-важните политически акции. Хиляди и хиляди верни синове на народа, оковани във вериги, стенат във фашистките затвори от 1923 и 1925 г. Спекулирайки с всенародния повик за амнистия, правителството на блока действително освобождава. . . виновниците за националната катастрофа през войната. Та нали „богатият, той във затвор не лежи!“ . . .

Близък по своята творческа съдба до Блок и Брюсов, макар и по-малко известен, е Андрей Бели. В България обаче той е бил доста популярен в първите години след Октомврийската революция. Това навярно е предизвикало интереса на редакцията на „Щит“ към неговото творчество. Освен отзива за Блок в бр. 18 от 24. I. 1934 г. е поместено стихотворението на Бели „Към родината“, а също и статия за поета по случай неговата смърт. Характерно е заглавието, под което са поместени портретът на Бели, статията и стихотворението „Последният рицар на символизма“. То показва, че за редакцията на „Щит“, в това число и за неговия главен редактор, символизмът е вече мъртво явление. В статията „В памет на Андрей Бели“ от К. Локс, макар и да се признава талантът на поета, се сочат слабите страни в творчеството му, свързани с неговия метод. От поместеното стихотворение читателите се убеждават, че Бели, който не е отишъл по-далеч от Блок в преодоляване на символизма, не може да възпее новия живот, не може да влезе в крак с него, макар да приема и да слави революцията.

И ти, огнеломна стихия,
изгаряй в безумство и мен,
Русия, Русия, Русия,
месия на новия ден

(превод на Н. Хрелков и Ан. Тодоров)

Но даже и с тия остри противоречия между ново жизнено съдържание и отживял времето си художествен метод стихотворението е поучително за българските читатели и творци както с идейното си съдържание — прославата на революцията, служене на делото на Октомври, — така и с налагащия се извод, че новото съдържание на живота изисква нов художествен метод.

За тия остри противоречия в живота и литературата говори и стихотворението на Сергей Есенин „Съдба“, поместено в бр. 7 от 8. XI. 1933 г. Големият талант, бурният живот и трагичният край на поета създават особен интерес към неговата личност и творчество, който за дълго не угасва не само в СССР, но и в чужбина, в това число и в България. Мнозинството от читателите се упиват от чудния лиризъм, с който са напоени творбите на Есенин, лиризъм, който завладява и покорява още при първото запознаване с поета. Но не малко са и почитателите на бохемските настроения, не малко са и творците, които, неразбрали социалната трагедия на Есенин, абсолютизират развилнялата се стихия у него, подражават в живота и творчеството си именно на тия слаби черти у Есенин. Отчитайки това противоречиво възприемане на Есенин, редакцията на „Щит“ публикува „Съдба“, където ярко е изразено в какво се крие трагичната колизия у поета. Той е свързан духом и тялом със старата Рус, с полето, с брезите, но край него бушува един нов живот с нова романтика, побеждава „Русь советская“. И макар поетът да благославя и да вижда, че на нея принадлежи бъдещето, той не може да скрие болката си по старата романтика, терзаещата го мъка от невъзможността да слее тия две начала в живота. Образите на волното конче и на железния локомотив — ето двата символа, въплътили тия терзания:

Другояче съдбата на пазарите сложи
туй що знаеха наште бащи,
и за хиляди пуда месо и конски кожи
днес купуват един локомотив.
(превел Л. Стоянов)

В бр. 16 от 10. I. 1934 г. редакцията на „Щит“ отново поднася на своите читатели произведение от Есенин, в което също така прозира социалната същност на конфликта, залегнал в неговото творчество, но тоя път по-жизнерадостното стихотворение „Пролет“.

Земя, земя!
Не си и ти метал —
нали не никне
трева върху метала.
Достатъчно е да попаднеш
на ред случаен
и в миг —
разбираш „Капитала“.
(превел Л. Стоянов)

Публикувайки тия произведения, редакцията навярно е целяла, без да скрива слабостите у поета, да изтъкне неговите силни страни, социалната обусловеност на противоречията у него и с това да помогне на българските читатели да се избавят от вредното влияние на „есенинщината“, а да обикнат големия лирик Есенин. Все с тази цел редакцията публикува в същия тоя брой 16 и статията на съветския критик Г. Якубовски, където творчеството на Есенин се оценява именно в тоя

дух: „В лириката — пише Якубовски — по силата на вътрешното напрежение, по изразност на настроението, по звучност на стиха едва ли мнозина от съвременните поети могат да поспорят със Сергей Есенин.“ Но „интелигентската индивидуалистична раздвоеност, колебанията между отживелия бит и революцията Есенин ги изрази . . . в лиризъм, доведен до болезненост“.

Редакцията на „Щит“ дава възможност на читателите да се запознаят и с онова жизнено утвърждаващо творчество, което се заражда заедно с новия живот в СССР. Нова, революционна романтика облъхва читателите от стиховете на П. Тичина, Ал. Жаров, Н. Ушаков и др. В поетичния образ на „украинския вятър“ (такова е и заглавието на стихотворението) Тичина предава размаха и силата на новия съветски строй, който утвърждава един по-хуманен свят дори от пацифистичните блянове на Рабиндранат Тагор, за които се споменава в стихотворението. Този вятър ще помете черния смерч на фашизма:

Някой космат откъм Днепър понесен:
— Не чакайте, панове, нищо добро,
изпята е вашата песен!
Ах,
никого тъй не обичам
както теб, волен мой вятър,
твойте пътища, страсти,
и още — земята,
мойта земя.[1]

(превел Л. Стоянов)

Стихотворението „Украинският вятър“ заедно с портрета на Тичина са поместени под рубриката „Из световната поезия“ със заглавие „Съвременният Шевченко — Павло Тичина“. Те са придружени от една статия на видния украински литературовед А. П. Белецки. В нея се подчертава мисълта, че победата на революцията е помогнала на Тичина да намери самия себе си като поет, да осмисли и реализира своите творчески търсения: „В комунизма — пише Белецки — за него се откри закон, управляващ световете и звуковете на „космическия оркестър“. . . В творческите похвати на поета е останало много и от по-прежното в поезията му, но всичко е станало по-строго, по-ясно, по-динамично.“

Интересно е да се отбележи, че революционната романтика, тъй силно проявена в стихотворението на П. Тичина, се запазва като една от най-характерните черти на украинската литература и до наши дни.

С подобна романтика и бойкост е пропито и стихотворението на Н. Ушаков „Дъжд над манифестацията в Москва“. Рисувайки първомайския парад в Москва, поетът успява да внуши на читателите онова чувство за увереност в победата на социализма, което е най-нужното и най-мощно оръжие в ръцето на комунистите. А наред с това оръжие читателят усеща мощта на Червената армия по страшния грохот на моторите, който се носи над Червения площад:

[1] „Щит“, бр. 23, 28. II. 1934 г.

Отеква се глухо
паважният камък,
минават моторните групи
оттам.
Плющят знамената,
земята се клати
със трясък
към Запад,
към Запад,
към Запад.[1]

Това единство на светоразбиране и светоусещане, което срещаме у П. Тичина и у Н. Ушаков, е особено характерно и за друг един поет от по-младото поколение тогава — Ал. Жаров. Но в стихотворението „Писмо до любимата", поместено в бр. 10 от 22. XI. 1933 г., без да нарушава тая монолитност у лирическия герой, поетът показва, че на новия съветски човек не са чужди ония дълбоко интимни преживявания, които са вълнували човечеството през вековете. Напротив, при новите условия на живот, когато са се раздвижили всички социални пластове, когато човек се освобождава от робските вериги на собствеността, тия преживявания придобиват много по-благородно и много по-вълнуващо съдържание. Целта на поета е да се противопостави на опростяването на духовния мир на съветския човек, допуснато неволно от някои съветски творци, придобило карикатурна форма във вражеската пропаганда. Тази цел на автора явно се вижда както от „въпроса на един простодушен", цитиран над стихотворението „Кажете, може ли да се построи социализъм без любов към жената?", така и от четиристишието-мото към стихотворението:

Мен моя мил чудесен
ми каза скоро гневно:
„В борба с уклона десен
недей забравя левия."

В противовес на тия „уклони" и „простодушни" въпроси поетът дава вълненията на влюбения млад мъж, който не знае как да се справи със... сърцето си.

Мила моя, ти си тъй далече
и не знаеш че във тоя час —
едва чуто с падащата вечер
пада и раздялата над нас
. . . .
Вече те не виждам, моя скъпа
в тъмната вечерна тишина...
И със друга в вечерта пристъпям.
Как? Защо? И аз самин не знам.
. . . .

[1] „Щит", бр. 34, 16. V. 1934 г. Преводачът не е отбелязан.

Свят ми се завива вече, де ли
ще ме отведе животът мен?
Ний сме преселенци, що се селят
в новия си дом недостроен.

И във мрака нещо ме притиска:
спорят мисъл и сърце със страст...
Обвинявай ме ти колко искаш,
но не съм,
не съм виновен аз.

(превел Н. Хрелков)

В изпълнение на една от основните свои задачи — защита на Съветския съюз, проваляне на плановете за подготовка на антисъветска война — редакцията на „Щит“ покрай многото публицистични материали печата и стихотворението „Погранична пролет“ от белоруския съветски поет Андрей Александрович в превод на Ан. Тодоров. Стихотворението е насочено против белополяшкия терор, вилнеещ в Западна Белорусия, и е напоено с оная увереност и сила, които срещнахме и в произведението на Н. Ушаков. Трябва да се отбележи, че Александрович е един от най-масово превежданите съветски поети у нас и само след несправедливо сполетялото го нещастие (както се разкри след XX конгрес на КПСС) неговият глас заглъхва в съветския и българския прогресивен печат. В статията „Андрей Александрович — съветски белоруски поет“, публикувана в същия брой със стихотворението, се подчертава, че Александрович заема едно от първите места в белоруската съветска поезия, и се сочи, че една голяма негова поема е преведена на български през 1930 г. в „РЛФ“.

Една от основните теми в съветската поезия от 20-те и 30-те години е интернационализмът. Произведенията на Н. Тихонов, М. Светлов, С. Городецки и др., в които е отразено съчувствието на съветските хора към борбите на трудещите се от капиталистическите страни, намират широк отзвук по целия свят. Като братски протегната десница те вдъхват сили и бодрост, укрепват у читателите вярата, че не е далеч денят, когато лъчите от прожекторите на „Аврора“ ще озарят и техните страни. Тези произведения придобиват популярност и у нас. В бр. 5 от 25. X. 1933 г. на „Щит“ е преведено стихотворението на Сергей Городецки „Кафе“. Дълбокото съчувствие на поета към далечното момиче от колониите, чиято мъка е по-черна от кафето, което отглежда, е съчувствие и на българските поети, и на българските прогресивни читатели. Омразата към колониализма е същата омраза към класовия враг, която пламти от всеки ред на тогавашния трудово-борчески печат.

О, ти Европа! Нашта нова воля
ще те издигне в въздуха и смаже
за твоя бич над дивната Магнолия!
За слънцето под твойта морска стража!
Ще отмъстим за бича разярен и
палачите във кръв и лава ще издавим.

Напред към свобода за угнетените,
напред в света, и над блатата в Ява!

(превел Скит[1])

Наред с богатите интернационални традиции на българската революционна и пролетарска поезия произведенията на съветските автори, като „Кафе“ на Городецки, „Гренада“ на М. Светлов и др., допринасят не малко за разгръщането на тая тема в творчеството на българските пролетарски поети от 30-те години. Особено силно идейно-тематичната близост в това отношение се чувствува между „Кафе“ на Городецки и някои стихотворения на Ан. Тодоров.

Авторът на известната вече в България „Песен за Опанас“ Е. Багрицки е представен в „Щит“ с откъси от поема, посветена на Тарас Шевченко (бр. 24 от 7. III. 1934 г.). Макар поемата да не е от най-сполучливите произведения на поета, тя е приковала вниманието на редакцията със своята тема — живота и творчеството на дивния украински кобзар. Това внимание към най-добрите представители на литературното наследство, върху чиито достижения израства и се развива съвременната съветска поезия, личи и от отношението на редакцията към творчеството на Пушкин и Некрасов. Печатайки „Послание в Сибир“ (бр. 15 от 3. I. 1934 г.), редакцията сякаш хвърля мост от Пушкин към съвременната действителност. Защото стихотворението на великия руски поет е тъй близко до сърцето на трудовия български народ, влачещ веригите на фашизма, както и споменатото вече произведение на В. Брюсов „Зидари“, печатано само преди един брой във вестника. Тук предаваме изцяло прекрасния превод, направен от Н. Хрелков, тъй като той е неизвестен за съвременния читател. Това е необходимо може би и още по една причина — да се почувствува колко съвременно е звучало стихотворението!

В Сибирски рудници и смрад
търпете горди сред жестокост;
не ще пропадне устрем млад,
ни порив — в мислите високи.
Сестрата верна сред беда;
надеждата — велика, ясна —
ще бди във вашето нещастие
до идващата свобода...

И любовта е пак със вас —
минава зидовете тежки,
тъй както в килии мъртвешки
над вас се носи моя глас.

Да, тоя ден не е далеч:
затворите ще рухнат, братя —
и в името на свободата
отново ще ви връчим меч.

[1] Иван Добрев.

Сякаш не преди век и не за декабристите, а за българските революционери, претърпели поражение през 1923 г. и стенещи в затворите, е написано това стихотворение! Чудно ли е тогава, че Пушкин е бил тъй близък на българските прогресивни писатели и читатели? И не за туй ли Вапцаров написа специално стихотворение за него!...

Със същата злободневност и сила звучат и думите на Некрасов, който със стихотворението „Поет и гражданин" като съвременник се намесва в спора за същността и ролята на поезията.

Не си ти Пушкин. Но додето
мрак е в селата, в градовете,
щом си с талант е срам да спиш.
По-срамно е в години мрачни
да пееш за долини зрачни,
за милата си да гориш.[1]

(превел А. Тодоров)

Белетристичните произведения на съветските писатели в „Щит" са сравнително много по-малко, отколкото поезията. Това се обяснява, както вече се изтъкна, с характера на вестника, неговите малки размери, така също с по-голямата трудност да се доставят отделни книги — очерци, разкази, повести, романи и пр. Сред преведените произведения може да се отбележи един очерк на Горки — „Мъгла", — в който писателят излага свои впечатления от Лондон. Като премия на абонатите на „Щит" се дава романът на И. Бабел „Конармия". В бр. 9 от 22. XI. 1933 г. по този повод е поместено следното съобщение: „По желание на читателите обещаната премия, романът „Москва не вярва на сълзите" от Иля Еренбург, вече преведен на български, се заменя с нашумелия роман от съветския писател И. Бабел „Конармия". С големия интерес към автора и особено към темата (та нали Смирненски написа едно от най-хубавите си стихотворения за тая армия!) се обяснява появата на откъс от „Конармия" в бр. 24 от 7. III. 1934 г. под заглавие „През реката Сбруч". В бр. 3 на вестника от 11. X. 1933 г. е публикуван още един разказ на И. Бабел — „Краят на Св. Игнатий", — в който се говори за превръщането на един манастир в общежитие. Разказът „Непоправим" от В. Катаев (бр. 2 от 4. X. 1933 г.) е насочен против невернните томовци в Съветския съюз, но той придобива особена актуалност у нас, тъй като, осмивайки неверието в силите и възможностите на съветската власт, разказът способствува за разсейването на това неверие у хората, които са заблудени, погрешно информирани за СССР. Като се прибавят няколко очерка за живота в съветската страна и разказът на М. Зощенко „Бледнолиците братя" (бр. 26 от 21. III. 1934 г.), може да се каже, че белетристичните материали се изчерпват. Както се вижда, те далеч не са в състояние да представят онова богатство от теми, сюжети, новаторство в жизнения материал и в художественото му пресъздаване, с което по това време вече се отличава съветската белетристика.

[1] „Щит", бр. 17, 17. I. 1934 г.

Това богатство личи много повече в проблемните монографични статии и информации за съветската литература, поместени в „Щит". На първо място тук трябва да се отбележи, че във вестника почти изцяло се препечатват материалите от голямата дискусия за езика на художествената литература. В бр. 32 от 2. V. 1934 г. под заглавието „Една шумна съветска литературна дискусия. Максим Горки се бори против небрежното писане" се дава подробна информация от Дамян Калинов (Ан. Тодоров) за дискусията, проведена в „Литературная газета". Заедно с информацията в „Щит" са отпечатани и портретите на участниците в дискусията — Горки, Серафимович, Ал. Толстой, Ф. Панфьоров. В информацията се разкриват гледищата на дискутиращите, извадки от заключителната статия на „Литературная газета" и от статията на „Правда" във връзка с дискусията. Ан. Тодоров излага по следния начин основната проблема на дискусията: „Трябва ли съветският и изобщо революционният писател да разработва в строга, уточнена и езиково издържана форма своите произведения, или трябва да се отхвърли този начин, наследен от класическата дореволюционна литература, и да се пише с език небрежен, разбъркан и изпъстрен с разните изкълчени думи на отделни наречия под предлог, че това представлява нов, „революционен език".

Както виждаме, още в началото на информацията се подчертава, че дискусията, която се е водила в СССР, има пред вид не само съветските писатели, но „и изобщо революционния писател", т. е има отношение и към българските пролетарски и революционни писатели. И това определение не е случайно. Съветската литература, развиваща се в условията на новото социалистическо общество, подпомагана и ръководена от ВКП(б), поставя и решава задачи, които много често имат непосредствено отношение към проблемите, стоящи пред пролетарските писатели от цял свят. Една от тези проблеми е и тая за езика на новата социалистическо-реалистическа литература — дали той трябва да развива традициите на литературната реч от миналото, или трябва да бъде нов, „революционен". Достатъчно е да разгърнем пролетарските литературни издания и самите художествени произведения у нас през тези години, за да се убедим колко актуална е била тази проблема и за нашата прогресивна литература. Не малко наши писатели тогава, увлечени от законния стремеж към новаторство и оригиналност, изпадат в един експресивен „телеграфен" стил, въвеждат диалектизми, думи и изрази от жаргона с цел да създадат една „по-народна" литература. Тая тенденция, но в много по-широки размери, се наблюдава и в съветската литература. Тя се обяснява с нахлуването в литературата на много нови творци, излезли непосредствено от народните низини, от хубавия по същество стремеж езикът на обикновените трудови хора да стане поетичен, литературен език. Но изпаднали в крайност в тоя свой стремеж, някои автори се мъчат да обосноват своите грешки и залитания теоретически. И дискусията започва по повод именно на такива погрешни статии и на езикови слабости в романа „Бруски" на Панфьоров. Ан. Тодоров бърза да предупреди читателите, че това е една творческа дискусия, която независимо от своя изход далеч не хвърля сянка върху едни или други автори или произведения. Напротив, той из-

ползува случая, за да препоръча романа на Панфьоров като „едно от най-известните произведения на съветската литература, което рисува преустройството на съветското село върху колективистични начала и е характерно с реалистичното възсъздаване на психологията на съвременните селяни". Като посочва, че грешката на Панфьоров „се задълбочава от големия стар съветски писател Ал. Серафимович", Тодоров бърза да добави, че той е „автор на знаменития роман „Железният поток" (преведен и на български)"...

Целта на дискусията е да помогне на Панфьоров, пък и на другите автори да избягнат отделни езикови слабости, които водят към погрешни насоки. И тоя метод на критика и самокритика, на свободно творческо дискутиране и решаване на назрелите проблеми е характерна черта на съветския обществен и литературен живот. „Такива дискусии — пише Ан. Тодоров — върху определени художествени произведения или върху целокупното творчество на отделни писатели постоянно се устройват в Съветския съюз било изобщо сред читателската маса или в пресата, било в някой завод, колхозно събрание и пр."

В центъра на информацията са статиите на Горки, който изпитва на плещите си отговорността за цялостното развитие на съветската литература: „Големи са основанията ми да се опасявам — обръща се той към Серафимович, — че тежката ви похвала ще повреди на младия писател, защото вие му утвърждавате правото да остане такъв, какъвто е, без да се грижи за по-нататъшния си технически и културен ръст... Моля да се разбере, че става дума не само за Панфьоров, а за явния стремеж да се понижи качеството на литературата." По-нататък Горки разкрива същността на ленинския подход към културното наследство, който изцяло трябва да се приложи и по отношение на литературния език. В информацията се излага подробно и втората статия на Горки — „За езика". От статията на Ал. Толстой, който също взема участие в дискусията, Ан. Тодоров изтъква ония места, където се дава положителна оценка на романа „Бруски" и същевременно се подкрепя позицията на Горки. Книгата на Панфьоров е свършила добра работа, но трябва да се усъвършенствува художественото майсторство: „Днешната литература трябва да се изравни с ръста на страната, която излиза на първо място в света." Такова е и становището на редакцията на „Литературная газета", изразено в статията „За езиковата култура". В информацията се дава и становището на „Правда" по повдигнатите въпроси: „Целият фронт на съветската литература наред с борбата за високоидеен уровен на художествените произведения, наред с борбата против враждебната на пролетариата идеология трябва здраво да се заеме с разрешаването на проблемата за майсторството, проблемата за овладяването на ярък, цветист и богат език." Привеждайки тоя цитат, Ан. Тодоров обективно подчертава, че както във всички области на живота, така и в тая специфична област партията упражнява своята ръководна роля, помага за изживяването на погрешните увлечения и заблуждения и за насочването на съветската литература по пътя на голямото изкуство.

Тази първостепенна задача на съветската литература, а ние бихме казали и на българската пролетарска и прогресивна литература — бор-

бата за висококудожествено майсторство — заема централно място и в редакционната статия на „Литературная газета“ „Предстоящи задачи на литературата в СССР“, извадки от която се препечатват в „Щит“, бр. 29 от 11. IV. 1934 г. В нея между другото се казва: „С всичката му острота се поставя въпросът, че ако досега много произведения на съветските писатели дължеха успеха си не толкова на своите художествени качества, колкото на забележителния материал, с който оперираха, то сега нашата страна на истинска напредничава култура иска от писателите овладяването на високо художествено майсторство като необходима предпоставка за по-нататъшното предвижване напред на нашето художествено творчество.“ Тези думи, които с пълна сила важат за нашето съвременно литературно развитие, са имали особено голямо значение през 30-те години. В оня период самият живот, самата класова борба е слагала на първо място проблемите за идейно-тематичното съдържание на литературата и поради това много от въпросите на художественото майсторство практически са оставали на заден план. Опитът на съветската литература, теоретическата разработка на тия проблеми, акцентът, който се слага върху тях в съветския литературен печат, несъмнено са изиграли голяма роля за издигане на идейно-художественото равнище на нашата пролетарска и прогресивна литература. Достатъчно е да съпоставим повестта „Селкор“ и романа „Споржилов“ с романа „Снаха“ на Г. Караславов, за да почувствуваме тоя процес на усъвършенствуване на художественото майсторство.

Друга проблемна статия върху съветската литература е статията на Г. Якубовски „Лирика и действителност“, поместена в два поредни броя на „Щит“ — девети и десети. В нея съветският критик си поставя за задача, правейки обзор на съветската поезия, да посочи къде е истинското ново пролетарско изкуство. Воювайки против самоцелната поезия и естетизма, Якубовски подчертава, че новата пролетарска поезия ще се роди в близката връзка на творците с борбите на работническата класа: „В орбитата на притегляне към работническата класа поетите се изпълват с енергия и живот, излизайки от орбитата, обричат своя дар на безплодност или на изнурително тъпчене на едно място.“ В статията обаче има някои груби социологически положения, непреодолени още през оня период. На Г. Якубовски принадлежи и статията за И. Бабел, препечатана в бр. 11 от 6. XII. 1933 г. Тук, като се спира върху конкретното творчество на писателя, Якубовски проявява по голяма прозорливост за литературното развитие и вярност на оценките. „Противоречието между субективизма и обективизма е основна черта на бабеловското изкуство — пише Якубовски. — Силата на изразителните формулировки на Бабеля се крие в тяхната обективна същност. А когато субективизмът вземе връх, словесната плетеница увисва безсилно във въздуха като снет маскараден костюм.“ Тая оценка, като се изключи остарялата терминология, подсилена и в превода, е валидна и днес за творчеството на Бабел. Времето показа, че както пълното отричане, така и венцехваленето на писателя, проявено след неговото реабилитиране, нямат нищо общо с обективната оценка на неговото творчество. Статията на Якубович за Бабел е важна поради това, че неговият роман „Конар-

мия“, както вече се каза, се дава като премия на читателите на „Щит“, а в него са проявени и двете особености, за които говори Якубовски — и богатството на жизнения материал, и оригиналният стил на писателя, избиващ на места в оригиналничене, в субективизъм.

Освен статиите и бележките върху творчеството на отделни писатели или произведения, на които се спряхме при посочване на самите преводи, трябва да се отбележи едно съобщение на група съветски писатели за Луначарски по случай неговата смърт (бр. 17 от 17. I. 1934 г.). В него се изтъква големият принос на Луначарски за провеждане на ленинските разбирания за литературата и по-специално за литературното наследство, за ролята на пролетариата като „единствен наследник на световната култура“.

В бр. 13 от 20. XII. 1933 г. е поместена статията-очерк на Г. Горбачев за Ал. Н. Толстой. В него накратко, но вярно е дадена характеристиката на творческия път на Ал. Толстой, на неговия преход от позициите на демократизма и критическия реализъм към позициите на социализма. Повече място в очерка е отделено на двете първи части на трилогията „Ходене по мъките“ и на злободневния роман „Хиперболоида на инженер Гарин“, в който се разкрива психологията и философията на фашизма. В същия брой е и статията на К. Паустовски „Факт и измислица“. В нея писателят споделя своите възгледи за същността на очерка. Паустовски съветва очеркистите да се придържат към жизнената правда, когато описват и положителното, и отрицателното в действителността. „Нищо не разкрива така добре същността на нещата както фактите с умелия подбор на подробностите, осветлени с блясъка на измислицата и с патоса на епохата.“ За по-голяма убедителност на съжденията Паустовски се позовава на своя личен опит при написване на очерка „Кара Бугас“ — едно от най-хубавите произведения в цялото му творчество.

Имайки пред вид популярността на Зощенко в България, редакцията на „Щит“ помества една негова статия-интервю „Как работя“. В нея обаче се говори по-скоро за „технологията“, отколкото за психологията на творчеството.

Наред с преводите на художествени произведения и на критични статии на съветски писатели значително място в материалите, посветени на съветската литература в „Щит“, заемат информациите за това, как съветската литература се възприема на Запад, а също така оценките на съветските критици и литературоведи за развитието на прогресивната литература и нейните най-добри представители в капиталистическите страни. Редакцията на вестника съзнава, че както Съветският съюз е челен ръководен отряд на международното движение за мир и социализъм, така и съветската литература стои начело на голямото литературно движение за създаване на нова, пролетарска, социалистическореалистическа литература и за запазване и развитие на всичко естетически значимо от литературата на миналото. „Анатол Франс, Ромен Ролан, Теодор Драйзер, Бернард Шоу, Джон Дос Пасос, Ернст Глезер и десетки други писатели се изтръгнаха от буржоазното общество и се опитаха да разберат ония цели и задачи, в името на които се бори работническата

класа“ — пише С. Динамов в статията „Защитник на революцията. Бернард Шоу за Съветска Русия“. В същата статия, поместена в бр. 21 от 14. II. 1934 г., се цитират редица изказвания на световно известния английски писател за Съветския съюз и за ръководителите на съветската държава. Те дават възможност да се разбере същността на съветския строй и на новия съветски човек, които съставят жизненото съдържание на съветската литература. „Ако опитът — казва Шоу, — който предприе Ленин — опитът на социализма — не успее, съвременната цивилизация ще загине както толкова други цивилизации в миналото.“ Както виждаме, констатацията на Шоу се покрива изцяло с програмната задача на „Щит“ — „признаване съветската култура като единствена пазителка на най-ценното богатство на човешката мисъл“.[1] В статията на С. Динамов се изтъква, че като връх на положителните отзиви на Шоу за СССР е неговото решение да отпразнува своята седемдесетгодишнина в СССР. „Той заяви — пише Динамов, — че капитализмът води човечеството към гибел, че трябва да се следват идеите на Ленин, че трябва да се застане на позицията на работническата класа.“ Запознал се отблизо с огромния съзидателен процес в съветската страна, почувствувал обаянието на хуманизма и жизнелюбието на съветските хора, Шоу заявява на пратеника на един германски вестник: „Всичко, което пишат буржоазните вестници за Русия, е лъжа, лъжа е и само лъжа.“ Като пророчество и предупреждение звучат неговите думи: „Ние сме вече на края на банкрута и скоро ще трябва да избираме между хаоса и комунизма.“

Като символ на новия свят на комунизма израства картината на Диего Ривера „Побратимяване“[2], където е показано как Ленин събира ръцете на трудещите се от цял свят.

Отношението на най-добрите френски писатели към съветската литература е показано в информацията на Д. Калинов (Ан. Тодоров) „Съветската книга във Франция“ (бр. 6 от 1. XI. 1933 г.). Калинов пише за големия интерес, с който се посрещат във Франция произведенията на Горки, Маяковски, Фадеев, Либедински, Гладков и др. По-специално той привежда изказването на Р. Ролан за романа „Цимент“ на Ф. Гладков: „Това е едно могъщо произведение, пълно с живот и с искреност. Самото даването на образа на Даша е достатъчно, за да постави произведението в първата линия на произведенията, които са могли да видят и да създадат един нов тип от силно и здраво човечество.“ Можем да си представим каква реакция са предизвикали у читателите тия думи на един от най-крупните световни писатели, като се има пред вид, че (по съобщения на прогресивните издания) българският превод на романа е бил конфискуван от полицията! В информацията си Калинов говори, че подобни положителни отзиви във Франция има и за „Чапаев“ от Фурманов, „Железният поток“ от Серафимович, „Хидроцентрала“ от Шагинян и др., а за Горки пише, че „във Франция няма не само преводен, но дори и оригинален френски писател, който да е по-популярен и почетен“. Калинов сочи, че не само пролетарските издания, но и редица

[1] „Щит“, бр. 38, 13. VI. 1934 г.
[2] Пак там, бр. 5, 25. X. 1933 г.

буржоазни издания превеждат и популяризират съветската литература било на своите страници, било като броеве на издаваните от тях библиотеки. Като потвърждение на тая информация редакцията на „Щит" дава още редица съобщения за това, как се посреща съветската книга във Франция. От културната хроника на бр. 37 от 6. VI. 1934 г. читателите на „Щит" узнават, че в отдела „Руска литература" двуседмичното списание „Меркюр де Франс" запознава френския читател с произведенията на Тихонов, Шолохов, Павленко и др. В противовес на оформящото се „единство" на немските писатели на базата на фашистката идеология в СССР е реализирана истинска свобода на творчеството. „Тая свобода обаче се проявява в маниера на писане, в избора на темите, в утвърждаване индивидуалността на автора, защото що се отнася до мирогледа, той е един у всички съветски писатели." Това единство на съветските писатели, се казва по-нататък в статията на списанието, „произтича от тяхното искрено убеждение в делото на пролетарската революция". В бр. 17 от 17. I. 1934 г. се съобщава, че романът „Вождът на племето" от съветския писател Ал. Ситин е преведен на френски. Съобщението дава повод на редакцията да изложи накратко съдържанието на романа — победата на социалистическата революция в Киргизия, отношението на различните слоеве от населението към тая революция: „Докато тя е акламирана от бедните киргизки овчари, бейовете и вождовете на племената ѝ се противопоставят, понеже тя отнема техните привилегии и освобождава трудещите се киргизи."

С радост редакцията на „Щит" отбелязва успехите на съветската литература и в Англия. Под заглавие „Успехът на един съветски роман" в бр. 33 от 9. V. 1934 г. се съобщава: „В Англия е излязъл в издателство „Путнем" във второ издание (първото било пуснато в 7000 екз.) романът на известния съветски писател Шолохов „Тихият Дон". По-нататък се дават извадки от рецензия за романа, поместена в „Таймс литерари съплимънт". Важно е да се отбележи, че от рецензията се цитира главно положителната оценка на романа, а критичните бележки са пропуснати с многоточия. Вероятно редакцията на „Щит" не е искала да нарушава представата на читателите за това класическо произведение на съветската и световната литература.

Привеждайки оценките за съветската литература на най-добрите прогресивни писатели на Запад и на авторитетни буржоазни издания, редакцията на „Щит" не само потвърждава своето гледище за тази литература, но парира, прави безсмислена цялата клеветническа кампания на фашизирания печат против нея. Все с оглед на тези задачи в бр. 12 от 13. XII. 1933 г. е препечатана кореспонденцията от в. „Известия" „Изкуство и революция", в която се съобщава, че група съветски писатели посещават народните художници в Палеха и изпращат на Кнут Хамсун сандъче за скъпоценности с надпис: „На възхитителния Кнут Хамсун, който се лъже, като допуска, че пролетариатът и революцията са неспособни да създадат и да опазят произведения на изкуството". . . В отговор на тоя дар Кнут Хамсун, който по-късно не устоя на напора на фашистката идеология, пише следното: „Аз не си спомням да съм

заявявал някога, че пролетариатът и революцията са неспособни да създадат „свое“ изкуство.“

Статиите на съветски писатели и литературоведи за западната литература дават възможност на редакцията на „Щит“ да покаже, че в Съветския съюз се проявява интерес към всяко по-значително явление в световната литература, че тая литература е съставна част на онова културно наследство, което социализмът приема и развива. Чрез тези статии „Щит“ е имал възможност също така да обясни от позициите на марксизма-ленинизма творчеството на редица световно известни писатели. Знаем например, че поезията на Бодлер е била твърде известна на нашата художествена интелигенция. Но как да се неутрализира отчаянието, безверието и резигнацията на тая поезия, като се запази нейната вълнуваща искрена изповед за трагизма на едно поколение, отвратено от пошлостта на буржоазния строй, но ненамерило още своя път? Не е ли това съдбата и на редица талантливи български поети от началото на века? Отговор на тия въпроси читателите на „Щит“ са могли да намерят в статията на Луначарски „Бодлер и съвременността“. Оценката, която болшевишкият комисар дава на Бодлер, е ключ за разбиране на неговото творчество и на творчеството на много сходни нему поети: „Бодлер — пише Луначарски — завинаги ще си остане превъзходен изразител на онзи момент в историята на френската буржоазия и интелигенция, когато тя, изгубила всичката сила на своя идеализъм, в най-добрата си част не смогва да се примири с бедността на буржоазните перспективи и се отдава на отчаяние, смесено с мечти, но още проявява известен проблясък на революционен подем, приемайки своята печална участ, поне в лицето на своите поети, не без известно величие.“[1]

„Поет на човешкото страдание“ — така е озаглавена статията на И. Анисимов за Анри Барбюс (бр. 10 от 22. XI. 1933 г.). Романът на Барбюс „Огънят“, получил на времето висока оценка от В. И. Ленин, е бил вече известен на българските читатели. Анализът, който Анисимов прави на произведението, още веднаж потвърждава каква трябва да бъде идейността на новата литература, как да се постига тя: „Заедно с нарастването на трагическата напрегнатост на разказа — пише Анисимов — се разкрива и основната антимилитаристична тенденция на романа, наситила произведението от начало до край. Но именно наситила — тенденцията никъде не е агитационна фраза, тя остава през всичкото време вътрешно съдържание на романа.“

В откъса „За умерения социален климат“ от книгата на Иля Еренбург „Моят Париж“ е предадено отношението на писателя към френската литература. „Нашите млади писатели — пише Еренбург — изучават старателно френската литература — от Балзак и Стендал до Пруст и Жид.“[2] Но ако богатството на френската реалистична литература е съставна част на културното наследство, което социалистическите писатели наследяват, те не могат да приемат и се съгласят, а, напротив, воюват против ония самоцелни естетски залитания, в които изпада съвременната буржоазна литература. На Еренбург принадлежи и рецензията за

[1] „Щит“, бр. 4, 18. X. 1933 г.
[2] Пак там, бр. 18, 24. I. 1934.

романа „Човешкото положение“ от Андре Малро в бр. 23 от 28. VI. 1934 г. В нея той преразказва един епизод от книгата — как в котела на локомотив изгарят няколко китайски комунисти заедно с един болшевик. В тоя и подобни нему епизоди Еренбург вижда значението на тая книга за Китай, противно на естетите, които, ентусиазирани от романа на Малро, се опитват да убедят автора, читателите и себе си, че революцията в книгата е само случаен екзотизъм, че в „Човешкото положение“ става въпрос само за самотата, за носталгията, за отчаянието. В първия брой на „Щит“ е поместена статията на К. Чуковски за видния американски поет Уолт Уитман.

За информиране на читателите относно това, кои произведения на съветски писатели се издават в България и къде могат да се намерят, „Щит“ дава библиографски справки и обявления. Тук наред с художествените произведения се препоръчват и трудовете на класиците на марксизма-ленинизма. Така например в рубриката „Книжнина“ на бр. 20 от 7. I. 1934 г. са дадени: Й. Сталин — „Резултатите на петилетката“, В. И. Ленин — „Борбата на марксизма с ревизионизма и опортюнизма“, Й. Сталин — „Против троцкизма“, В. И. Ленин — „Какво да се прави?“.

Начинът, по който се печатат тия обявления, показва стремежа на редакцията да заинтересува повече читатели, да спомогне за по-бързото и масово разпространение на съветската книга. Ето например едно от тях: „Нова книга от Иля Еренбург — Вторият ден от мирозданието! Това библейско заглавие е дадено на книга върху петилетката. Ето един типичен роман за социалистическото строителство.“[1]

*

От изложеното дотук се вижда, че „Щит“ достойно е изпълнил една от основните си задачи, че той е бил верен защитник и глашатай на съветската литература. Той е помогнал на стотици и хиляди български читатели чрез тая литература да почувствуват полъха на Октомври, да запламти у тях още по-ярко пламъкът на борбата за освобождението и на българския народ. Съветската литература и съветските филми — това са били реалната мечта на трудовия български народ. В картините от съветската действителност българските работници и селяни, прогресивната българска интелигенция са виждали утрешния ден на своята родина. Колко дълбоко в душите е била залегнала мечтата за новия живот, който тогава се е раждал в СССР и на който ние днес се радваме, показва един епизод от разказа на Г. Караславов „Красота“. Бедният селски труженик Диньо, излязъл през един хубав пролетен ден на полето, като гледа красотата на природата и си спомня за тежкото положение, в което е изпаднал, въздиша: „Ех! Хубав свят, ала управията му лоша!. . . В Русия — разправяше ми Линин Панчо — орели с машини и житото се раждало едро като дренки!. . . Ще доживее ли да види и тук такова нещо?“[2] Тая осъществяваща се мечта за новия живот е поддържала у трудещите се несломимата вяра, за която писа Вапцаров. Така съветската литература, отразяваща новата съветска действителност, става движеща сила на нашето обществено и литературно развитие.

[1] „Щит“, бр. 17, 17. I. 1934 г.
[2] Пак там, бр. 19, 31. I. 1934 г.

ПЪРВИТЕ ТРЕПЕТИ НА МЛАДОСТТА

(Из ранната дейност на П. Ю. Тодоров)

Любен Георгиев

В нашата литература има писатели, които, макар да не достигат с целокупното си творчество най-високите върхове на родната художествена мисъл, са дали своя влог в развитието на българската национална култура и са оставили имената си в нейната история. Тяхното дело е скромно, но то и днес намира читатели, продължава да оказва естетическо въздействие и върху новите поколения, защото носи нещо самобитно, своеобразно и неповторимо — рожба на една определена епоха, но надхвърлило отдавна нейните граници и останало в литературата ни като драгоценно национално съкровище.

Такова е творчеството на Петко Юрданов Тодоров. Недооценявано от съвременниците, тълкувано в повечето случаи едностранчиво и превратно от наследниците, то и днес — с най-ценната си част — влиза в състава на нашето класическо наследство и представлява свидно за литературата ни художествено завоевание.

И тъкмо поради това то трябва да бъде правилно и критично преоценено, да се отдели значимото от малоценното в него, да се разкрие пълно и всестранно писателят Петко Ю. Тодоров с всичките характерни страни в литературната и гражданската му дейност — и с онния, които съзнателно са били премълчавани или омаловажавани досега, и с онния, които съзнателно са били преувеличавани и раздувани, и в двата случая с единственото намерение да бъде вместено многообразното и противоречиво творчество на писателя в каноните на една или друга литературна доктрина. Тази задача е извънредно трудна, тъй като един огромен фактически материал около живота и творчеството на П. Ю. Тодоров не е напълно проучен, много факти все още остават скрити за изследователя — особено из дейността на писателя в чужбина. Но и от това, което е известно, се вижда, че П. Ю. Тодоров е силно противоречива фигура, целият му жизнен и творчески път е изпълнен с лъкатушения. И речем ли да проследим внимателно тия негови противоречия, те ще ни отведат към ранното творчество на писателя, което в досегашните изследвания е отминавано с една единствена фраза на пълно подценяване или снизхождение. Отбелязва се обикновено, че П. Ю. Тодоров е минал покрай социализма, и след това се разглеждат неговите идилии и драми.

А зад тази единствена и бездушна фраза се крие цяла една интересна и разнообразна дейност от пет-шест години, когато писателят излиза на литературното поле, създава своите първи произведения и оформя идейно-естетическите си възгледи. По-късно той се отказва от тях, но за литературната история не може да не представляват интерес въпросите, защо става това, откъде е тръгнал писателят, за да стигне до своите идилии, през какви извивки и криволици е минал творческият му път?

Безспорно далеч не всичко у П. Ю. Тодоров е ценно. В някои негови произведения от зрелия му период има и индивидуалистически проповеди, и естетски увлечения по формата, и неестественост и маниерност на езика. Писателят е платил дан на антиреалистични увлечения и на моменти го виждаме застанал на идеалистически светогледно-творчески позиции. Всичко това не може да не се вземе пред вид при цялостната преоценка на неговото литературно наследство. Но мястото на П. Ю. Тодоров в българската литература ще се установи не от временното увлечение по една или друга мода, а от онова прогресивно ядро в светогледа и метода му, което е наложило своя неповторим печат върху най-значителните му произведения и определя тяхната художествена стойност и значение. Днес се преодоляха неправилните схващания на някои автори, които виждаха и изнамираха у П. Ю. Тодоров всичките пороци на буржоазен индивидуалист и епигон-ницшеанец. Без да се омаловажават сериозните недостатъци и отклонения в творчеството му, сега е нужно да се изтъкне на преден план преди всичко онова ценно, демократично и положително у П. Ю. Тодоров, което има значение за прогресивното развитие на българската литература и което свързва писателя с нашето време. Това са на първо място живителната струя на неговата белетристика и драматургия, значителните социални елементи в тях, подчертано народностното им звучене, лиричният характер на неговите романтични и реалистични идилии и драми, демократичната насоченост на най-ценните му творби, както и прогресивните изказвания на писателя по цяла редица животрептящи проблеми на неговата съвременност, връзките му със социализма, патриотизмът и хуманизмът му, борбата, която води срещу царизма, реакцията и мракобесието, голямата му любов и признателност към руския народ и култура, дейността му в полза на славянската солидарност и особено за популяризиране на руската литература, преклонението му пред творенията на народния дух, дружбата му с Горки и други славянски писатели и общественици и т. н.

Цялото това негово огромно литературно и гражданско дело не би могло да бъде оценено правилно, ако не се проучи първият период от дейността на писателя. Защото многобройните прогресивни и демократични прояви на П. Ю. Тодоров като писател, публицист и общественик имат своето начало в неговите юношески години, когато той създава и някои добри и сполучливи разкази и когато работи под влиянието на социалистическите идеи. Безспорно не всичко от онова време е съхранило своето значение, много от първите му творби са изгубили всякаква художествена стойност. Те могат да предизвикат интерес само сред изследвачите. Но от тях тръгна писателят, за да достигне до своите идилии и драми; те представляват един изминат етап в неговото разви-

тие. Ранните прояви и произведения на писателя трябва да се познават, тъй като те ще ни позволят да разберем и обясним правилно и цялото посетнешно противоречиво, но по същество демократично творчество на П. Ю. Тодоров. Тъкмо от юношеските си увлечения по социализма П. Ю. Тодоров запази за цял живот своята непоколебима вяра в народа и своето вечно недоволство от недъзите в буржоазното общество, своя бунт срещу назадничавото, реакционното, срещу предубежденията, заблудите и предразсъдъците, трупани от векове.

Тази статия представлява опит да се навлезе сред малко познатата ранна дейност на П. Ю. Тодоров, да се проследи в каква обстановка и в каква среда започва той своето литературно дело и как се развива в първите години като писател и общественик. Особено внимание е обърнато на неговите връзки със социализма и социалдемократическата партия, тъй като за нас е важна не само проблемата за б я г с т в о т о от социализма в края на века (която проблема, сравнително взето, е повече разработвана), но и за п р и в л и ч а н е т о на нашата интелигенция в социалистическото движение, за въздействието на социалистическите идеи през 90-те години върху писатели, като П. К. Яворов, А. Страшимиров, Ц. Церковски, П. Ю. Тодоров и др.

С какво и как социализмът привлича тия творци, какво влияние им е оказал, какво е останало у тях от ранните им идейни увлечения — това са въпроси, на които може да се отговори само чрез конкретен анализ на литературноисторическите факти. Наистина този анализ много пъти ще има за предмет твърде слаби в художествено отношение разкази и очерци. Ние, разбира се, ще държим сметка за художественото равнище на тогавашната социалистическа литература и няма да прилагаме съвременни критерии при оценката на произведения, създавани преди 60—70 години, и то от млади и още начеващи творци. В такива случаи нас на първо място ще ни интересуват идейните позиции на автора и социалните моменти в произведенията му. Тия моменти трябва да се издирят и подчертаят дори в най-несполучливите и нескопосни откъм форма творби, защото те са характерен документ за настроенията на нашата интелигенция, те ни разкриват с какво живее нашата младеж по онова време, какви мисли, чувства и идеи я вълнуват и влекат. Най-сетне тия произведения със социалистическа насоченост са документи за състоянието и тенденциите в развитието на нашата литература през 90-те години на миналия век. Те не могат да се отминат с естетско високомерие, без да им се отдели необходимото внимание, тъй като ще се изгуби атмосферата на литературния и обществения живот през десетилетието, ще се обезцвети силно картината на литературното движение.

Време е вече да се явят изследвания, в които детайлно да се проследи у ч а с т и е т о на писателите от 90-те години в социалистическото движение, да се обозрат по-внимателно и подробно произведенията, създадени под идейното влияние на социализма, и да се отделят с грижлива ръка онния от тях, които се отличават с художествени качества. И същевременно необходимо е да се посочи зараждането на онния вътрешни противоречия, които по-късно доведоха до идейния и литературен прелом на тия писатели.

Идейно-творческият път на П. Ю. Тодоров и особено извънредно разнообразната му и съдържателна ранна дейност, струва ми се, предлагат достатъчно материал за изследването на тия интересни проблеми.

1

Петко Юрданов Тодоров се развива под въздействието на противоречиви и често пъти пряко противоположни фактори. Той е роден на 26. IX. 1879 г. (ст. ст.) в гр. Елена, в заможно чорбаджийско семейство. Произходът му сам по себе си би ни заблудил, ако не държим сметка, че бащата на П. Ю. Тодоров е представлявал нещо малко по-различно от действителния и познат ни тип на чорбаджийската класа.

Преди Освобождението град Елена е бил едно от най-будните български селища. Отдалечен от търговските пътища, градът живеел сравнително спокойно, почти неспохождан от кърджалии и даалии, които са предпочитали богатите търговски средища. От друга страна, самото месторазположение на града и природните условия, които благоприятствували развитието на бубарството, овощарството, лозарството и продуктивните занаяти, са дали също така известен подтик за ранното пробуждане на националното съзнание на населението от този край. Вследствие на всичко това еленският чорбаджийски институт е имал относително демократичен характер. Понеже турската власт е имала за седалище с. Беброво, нейният представител — еленският чорбаджия — е бил избираем. Имало е случаи, макар и редки, когато за чорбаджии са били избирани обикновени селяни от околните села. Но познати са и случаи на убити чорбаджии от населението заради извършени злоупотребления с властта. Всичко това говори за будното демократично чувство у еленчани, запазило се и след освобождението на страната от турско иго. Черти от този живот са възсъздадени по-сетне от П. Ю. Тодоров в драмата „Първите".

Но ако пълномощничеството на властта е било избираемо, в социално отношение в Еленско през турско време се е запазила същинска крепостническа зависимост между българските чорбаджии и бедното население на околността. Ето каква картина е представлявал градът по онова време: „Шест часа разстояние далеч от Търново е с. Елена, до 1000 и повече къщи. Жителите му са вси българи и управляват се от неколко си старейшини свободно и без никакво чуждо влияние. Само що имат едного турчина за правителствен човек, който се нарича субаша. От Елена зависят повече от 6000 челяди българи, които живеят в малки селца и се наричат колиби, а жителите колибари. Тия бедни колибари, ако и да не живеят в прости колиби, както ги наричат, са разделени от еленските чорбаджии на 100—200 или 600 домородства и които се наричат „рая хаджи Николова", „рая хаджи Христова", „рая хаджи Йорданова", т. е. два пъти рая, един път на султана и други път на еленските чорбаджии, които вземат от тях данък колкото им е угодно. Бедните селяни никога не могат да им се наплатят. Тия еленски панове не пропущат нито един търговец да купи нещо от там, а с всичко те търгуват. Селяците им работят без заплата. Носят им без пари сирене, масло,

кокошки и прасета по няколко пъти в годината . . .“ (Йорд. Грънчаров, Произход и епоха на еленските чорбаджии).[1]

Тази материална сигурност на еленските първенци позволявала на някои от тях да отделят грижи и внимание за просветното дело. От Елена са излезли много книжовници, които имат големи заслуги за пробуждането на българското национално съзнание.[2]

Юрдан П. Тодоров е принадлежал към онази част от местните големци, която не била съвсем чужда на родолюбивите чувства и националноосвободителните стремежи на български народ. В турско време той е защищавал интересите на българското население, съчувствувал е на националноосвободителните идеали на народа. Като съдия в Търново той е полагал усилия за спасяването на български затворници. Така например габровският учител Никола В. Саранов свидетелствува в едно свое писмо от 19. X. 1876 г., че Юрдан П. Тодоров се е застъпвал не веднаж и не дваж за него, и то при най-критични обстоятелства, когато бил арестуван и затворен от турците.[3] Други обаче отбелязват, че и тогава чорбаджи Юрдан не е преставал да експлоатира еленските колибари.[4] Разбира се, в последното твърдение може да има известна злост и неискреност, тъй като то произхожда от политическите противници на П. Ю. Тодоров, но близко до ума е, че то не е съвсем чуждо на истината.

След Освобождението Юрдан П. Тодоров откупувал турски земи край Кюстендил за сметка на държавата, дето се проявил като справедлив към турското население. Бил е известно време губернатор на Северна България със седалище Русе, но от 1884 г. се прибрал в Елена, дето продължил да участвува живо в политическите борби. Избиран бил за народен представител и водел ревностна борба срещу политическите си противници, като първоначално симпатиите му били за началата на консервативната партия.[5] Лишен от всякакъв кариеризъм — нещо наистина странно за хора от неговата класа и време, но предало се по наследство и върху сина, — Юрдан П. Тодоров влизал често в остър кон-

[1] Цитирано по възпоменателен лист „90 години читалище „Христо Ботев“, брой единствен, Елена, 31. V. 1953 г.

[2] В Елена и досега се разказват случки, в които живее споменът за привилегированото положение на чорбаджиите в Турско. Така например видният богаташ Юрдан Бакалов докарал чак от Никюп един жертвен камък с красиви релефи, но не за да се наслаждава на изкуството, а за да стъпва, когато се качва на коня си . . . Запитали след Освобождението един от местните големци как е чувствувал турския режим. Той отговрил, че едно заптие му помагало да възседне коня си в Елена, а в Търново друго заптие му помагало да го разседлае и го развеждало из двора, докато му мине потта . . . А по време на Руско-турската освободителна война един еленски чорбаджия излязъл по чехли, с наметнато палто и клюмнал фес да пие прясна вода. По това време на чешмата се случили неколцина казаци, които преследвали отстъпващата турска армия. Един от тях бутнал с щика си феса на българския чорбаджия и извикал: „Долу феса! Да живее свободна България!“ Чорбаджията така се развълнувал, че едва успял да се прибере, повтаряйки: „Мене един казак да ми катурне феса!“ Същата вечер той починал от разрив на сърцето, тъй като не можал да понесе „обидата“ . . . В тия разкази може да има нещо прибавено и преувеличено, но те възсъздават типични подробности от живота на българските чорбаджии в Елена през турско време.

[3] Вж в. „Законност“, Русе, 1896, бр. 16.

[4] Вж. в. „Мир“, 1896, бр. 319.

[5] В. „Законност“, 1896, бр. 12.

фликт с местните представители на властта и защищавал неведнаж интересите на своите избиратели. Че Ю. П. Тодоров е бил чужд на кариеризма и службогонството, ни убеждава например фактът, че когато на два пъти (през 1882 и 1883 г.) му предлагали да стане министър на финансите и министър на обществените сгради, той отхвърлил категорично тези предложения и предпочел да се завърне в Елена.

Юрдан П. Тодоров бил уважаван от населението от близката околност, което многократно го избирало за свой депутат в парламента, макар че почти винаги той се е кандидатирвал като опозиционен представител. В изборите през 1894 г. Ю. П. Тодоров се отказал да участвува, но населението поставило неговата кандидатура и пак щели да го изберат, та станало нужда в самия ден на гласуването той да излезе със специално възвание пред еленчани, с което да разясни защо не желае да се кандидатира. В изборите през 1896 г. обаче той е бил провален от терора и фалшификациите на правителствената полиция и властниците, които се опитали и да опетнят неговото име с клевети за дейността му през турското робство като съдия.[1] В отговор на тия обвинения той издава книгата „Възпоминания по въстанията в Търновския санджак и по съдението на българските въстаници през 1876 година в Търново", чието заглавие вече говори доста определено за самото ѝ съдържание. Книгата била стилистично обработена от Петко Ю. Тодоров. Това е било първото проявление на бъдещия писател на редакторското поприще.

Погрешно би било обаче да се смята, че Юрдан П. Тодоров е бил някакво щастливо и ярко изключение сред своята класа. Не. Прогресивните му и демократични прояви се знаят, тях никой не ги отрича или оспорва. Но ако прочетем писмата на Ю. П. Тодоров до синовете му Петко и Христо, пред нас отчетливо ще се открои чорбаджията зад външната демократичност и либерализъм, с които той непрекъснато се

[1] Във връзка с тия изборни произволи младият и демократично настроен редактор на сп. „Мисъл" д-р К. Кръстев изпратил на 1. XII. 1896 г. съчувствено писмо до Ю. П. Тодоров (пази се в Архивния институт при БАН, ф. К. Кръстев). Юрдан П. Тодоров отговорил с подробно изложение на своите политически симпатии и антипатии. Писмото му от 8. XII. 1896 г. до д-р Кръстев разкрива най-добре неговите политически възгледи. Там между другото се казва: „При всичко, че не съм бивал никога върл партизанин, освен на двуглавото птиче, което освободи България, но все пак винаги най-далеч съм бил от Стамбулова, от началото и до края. В него аз виждах най-големия тиранин на света и подир паданьето му аз бях по-близо до сегашния кабинет, защото считах, че той състои все таки от по-добри и по-способни хора като Гешов, Тодор[ов] и Величков, за Стоилова и Начевича не съм хранил твърде големи надежди, защото ги познавах отпърво и като другари на Стамбулова. Но сега вече след разтуряньe Камарата и подир тези избори, естествено е, че съвсем се разочаровах от тях и ги напуснах. Прочее, аз и тъй не съм бивал як привърженик никому. — Според моето мнение най-добре било би да се съберат добрите и неопетнени елементи в една независима партия и да работят задружно. Каква полза от партизанство, омраза и гонение. Аз не виждам никакви съществени мотиви за партии. У нас няма никакви съсловия, няма ройялисти и републиканци, няма клерикали и ултрамонтани, няма католици и протестанти, няма чокои и мужици. Защо са тези партии? Имаме само русофили и русофоби, на русофобството аз не вярвам да е от сърце, то е само политическа маниера понякогаш." (А—БАН, ф. К. Кръстев. Извадки от писмото са използувани в политическия дневник на сп. „Мисъл", кн. XII, 1896.) Това писмо разкрива най-добре политическите позиции на Ю. П. Тодоров от онова време и неговите илюзии, че у нас нямало класи и не трябвало да има партии.

е показвал пред хората. Прехвърлим ли неговата огромна кореспонденция (на няколко езика), пред нас чорбаджи Юрдан ще изпъкне като човек с твърде много противоречия, но и дълбоко свързан с класата си. Така например, когато през 1897 г. правителството въвело нов данък, Ю. П. Тодоров, който тогава бил член на Еленската градска община, подал оставка в знак на протест. Но в същото време той настойчиво съветва синовете си да стоят далеч от политическите борби и особено от социализма. Сам собственик на неизбродим имот и на голям брой къщи и магазини в Елена, Търново, Севлиево, Горна Оряховица, Лясковец и др., Ю. П. Тодоров старателно изисква от сина си да записва точно и всеки ден какво и за какво харчи (с писмо от 14. II. 1895 г. до Петко Тодоров); сърди се на другия си син, че си купил нов костюм, когато можел да кара и със стария (в писмо от 1. VI. 1899 г.); заплашва многократно, че ако не го послушат, ще ги остави на произвола на съдбата и повече няма да пилее пари за тях. Много често той съветва Петко Тодоров да не се занимава с писане („драскотене"), защото то било празна работа, а да си гледа здравето и уроците. И в същото време харесал много статията „Правото на човека" на П. Ю. Тодоров, излязла най-напред на френски език, и я пратил в Русе, за да бъде преведена и публикувана във в. „Законност" (писмо от 9. V. 1897 г.). Одобрява (в писмото си от 24. X. 1897 г.) и един разказ на П. Ю. Тодоров, като между другото го съветва: „В подлистника „Бачо Киро" вместо Тревненския балкан си писал Тетевенския. Внимавай!" Но през целия си живот като дявол от тамян се е вардел Ю. П. Тодоров и е бягал от социалистите, считал е за голяма обида, дето синът му възприема тяхното учение, и дори през 1909 г. написал три статии против социализма („Конфликтът между демократическите идеи и социалистическите аспирации", „Социализмът против демокрацията" и „Принципите на Карл Маркс и дребната собственост"), на които, както изглежда, само той си е останал читател, понеже дори редакцията на в. „Дневник" не посмяла да ги отпечата и му ги върнала. А в семейството си Юрдан П. Тодоров е бил пълновластен деспот, изисквал всички и във всичко безпрекословно да му се подчиняват.

Майката на П. Ю. Тодоров — Роза Ю. Тодорова — произхожда от рода на Никола Михайловски. Полуграмотна, скромна и отстъпчива, тя не е имала голямо влияние в семейството. Цялото й внимание са поглъщали грижите за четирите деца — Петко, Христо, Николай и Мина. Но тя е знаела много народни песни, които е пеела до захлас, особено през дългите зимни вечери. Може би още от нея Петко Ю. Тодоров е наследил своята голяма любов към народното творчество, от нея е усвоил и хубавата, чиста и непокварена от книжни наноси говорима народна реч.

2

В такава среда прекарва своето детство Петко Ю. Тодоров. Той произхожда от културно семейство, което било в близки роднински връзки с рода на Стоян Михайловски. В библиотеката на Юрдан П. То-

доров можело да се намерят всички български книги, излезли дотогава, а също и много произведения на френски, италиански, руски и турски език. Оттук още в най-ранни дни, едва научил азбуката, синът е чел „Записките“ на Захари Стоянов, „Миналото“ на Стоян Заимов“ „Ганчо Косерката“ на Цани Гинчев, „Повест без име“ на Крашевски, „Клетниците“ на Виктор Юго и мн. др.

Петко Ю. Тодоров расте в историческа епоха, когато капитализмът нахлува у нас и помита разклатеното стопанство на дребния собственик. Той е свидетел и съвременник на разоряването и западането на идиличния живот в глухото селище. В своите обиколки из близките села и градове Юрдан П. Тодоров е вземал сина си със себе си. Така младият П. Ю. Тодоров е можел да наблюдава постоянното обедняване на населението. По-късно, седемнадесетгодишен, под влиянието на социализма той достига и до обяснение на това явление. Разбрал го за себе си, той дори прави опит да го възсъздаде. В разказа му „Ратайкиня“ (печатан първом в сп. „Ново време“ на Д. Благоев) има един такъв момент: изхвърлена на улицата, ратайкинята Рада търси работа — я вълна да влачи, я чорапи да изплете. „Вълната си я влачим на водния дарак, а чорапи си купуваме — така ни идат по-евтини“ — й отговарят от всички страни.

Разбира се, Петко Тодоров не е почувствувал на свой гръб това разорение, защото е бил добре осигурен материално, но той го е наблюдавал, сблъсквал се е с него на всяка крачка, виждал е как се гърчат негови близки и приятели в недоимък, глад и мизерия. Състрадателното му и милостиво сърце не е можело да не се откликва при такава гледка. И още от малък той е подпомагал с пари свои съученици. Но това не го задоволявало. Той изгарял от желание да направи нещо ново, нещо непознато за „свестяването“ на народа. Писателят Иван Кирилов, близък другар и съгражданин на Петко Ю. Тодоров, свидетелствува за един подобен опит в детските дни. Едва влязъл в прогимназията, П. Ю. Тодоров решил да уреди градска читалня в Елена. Измолил от баща си горния етаж от едно тяхно здание край училището и измъкнал десетина книги от бащината си библиотека. Подредили читалнята с маси, столове, шкафове. Но същата вечер дошъл учителят, огледал помещението и като сметнал, че това ще бъде хубав клуб за пушене и играене на карти, ударил ключа на стаята и изпъдил малките инициатори. П. Ю. Тодоров бил силно оскърбен и дълго не можел да прежали „голямото“ си начинание.

Много млад — като ученик в прогимназията — П. Ю. Тодоров започнал да пише и наскоро след това и да печата, най-напред в ученическите издания — библиотека „Другар“, сп. „Съвременна младеж“, сп. „Литературни записки“ и „Библиотека за младежи“, а след това и в сп. „Искра“, „Светлина“ и др. Първото му произведение, намерено наскоро между архивата на брат му Христо Ю. Тодоров, прѐдставлява един опит за очерково преразказване на биографията на Иларион Макариополски. Когато е писал това си съчинение, П. Ю. Тодоров е бил едва във второ отделение!

В училище П. Ю. Тодоров е бил твърде немирен, буен и слаб ученик. Прави много отсъствия — не само по болест, а и неизвинени. Графиката на поведението му е синусоидна — с непрекъснати лъкатушения. В първо отделение държи поправителен изпит по краснопис. Свидетелството му за четвърто отделение е пълно с двойки, той повтаря, но също без особен успех. В прогимназията картината е почти същата — едва ли не с мъка завършва. Слави се със своите пакости и непослушание (така например, когато получил свидетелството си за повтаряне на четвърто отделение, той го скъсал на парчета и ударил плесница на учителя си).

От друга страна, за характера на бъдещия писател през детско-юношеските му години е интересно да се знае и още нещо, неостанало без следи в по-сетнешната му работа: Петко Тодоров е обичал да слуша приказки и поверия, обичал е да мечтае, да се пренася изцяло в царството на неестественото и тайнственото, да се откъсва до забрава от действителността, от всекидневието. И игрите на малкия чорбаджийски син са били такива. Александър Балабанов съобщава за една интересна случка в детството на П. Ю. Тодоров.[1] Дванадесетгодишен, той обичал да играе до забрава на роби и разбойници. Той дотолкова се увличал и вживявал в играта, та просто забравял, че това е игра, а не действителност. Веднаж дори по негова заповед щели да обесят хванат другар, защото бил „изменник". Окачили го на въжето и само случайни минувачи спасили нещастното момче.

След тази случка (по-късно възсъздадена от самия писател в незавършения разказ „Под липата"), едвам изкарал прогимназия в родния си град, П. Ю. Тодоров бил принуден да бяга в Търново, дето учи гимназия. Собствено той остава в Търновската държавна мъжка гимназия „Св. Кирил" само една година (1894—1895), нанизва осем двойки и три тройки в бележника си, получава слаб по прилежание и наказание от учителския съвет, задето подстрекавал другарите си да не отговарят на урок по латински език, и с намалено поведение напуска доброволно на 1. VI. 1895 г.

Но и малкото време, което П. Ю. Тодоров е прекарал в Търново, е извънредно важно за неговото развитие.

П. Ю. Тодоров попада в Търново в момент, когато градът е рождена люлка на българското социалистическо движение. Тук работят Димитър Благоев и Никола Габровски. Тук през 1891 г. излиза книгата „Що е социализъм и има ли той почва у нас?" на Дядото. Същата година в града се свиква сбирка на социалистическите дружинки, която е и първото социалистическо събрание у нас, сложило „начало на социалистическото движение, на първата организация на социалистическите сили в България" (Благоев). А след Бузлуджанския учредителен конгрес градът става център на ръководството на основаната Българска социалдемократическа партия.

През време на своето пребиваване в Търново П. Ю. Тодоров е свидетел на голямото разрастване на социалистическото движение и на не-

[1] Вж. предговора към „Съчинения" на П. Ю. Тодоров, 1929.

спирните и безкомпромисни борби на здравото марксическо ядро начело с Д. Благоев за опазване чистотата на работническата партия. Той ще да е чел брошурата „Що е социализъм и има ли той почва у нас?"; в библиотеката му са запазени редица социалистически книги, между които „Социализмът и задачата на българската работническа класа" от Д. Благоев (издадена в Шумен през 1892 г.), „Религията на капитала" от Пол Лафарг (Шумен, 1892), „Как е и как трябва да бъде" от В. Либкнехт" (купена на 2. XI. 1895 г.) и др. под. По всяка вероятност П. Ю. Тодоров е бил редовен читател на Г. Бакаловата „Българска социалдемократическа библиотека". Има сведения, че по време на Бузлуджанския конгрес П. Ю. Тодоров е организирал излет от Елена до връх Бузлуджа и е присъствувал на конгреса.

Изобщо П. Ю. Тодоров изразява открито своите симпатии към социализма, особено след като попада в Търново. Бил ли е редовен член на БСДП, засега не е установено. Но е известно, че е дружил със социалисти, познавал се е отблизо с Димитър Благоев, участвувал е в партийните борби на страната на социалистите, работил в читалището, чел марксическа литература, образувал литературни групи, събирал работници на неделни четения, произнасял речи...[1] За тая си дейност П. Ю. Тодоров е бивал и под арест.

Всичко това не е било никак по вкуса на неговия баща. В няколко писма чорбаджи Юрдан изразява недоволството си, че синът му се занимава с литература и политика. На 14. II. 1895 г. той му пише: „Аз не те проводих в Търново да се занимаваш с литература, но да учиш в гимназията." А в писмо с малко по-ранна дата той го съветва:

„Помни, че премъдрий Соломон е казал:

„Син премудр веселит отца,
син же безумен, печаль матери."

Какъв искаш да бъдеш ти? Като първия или като последния? Вярвам, че като първия. — Затова постарай се и го докажи на дело."[2]

Но както свидетелствуват близки на писателя и негови другари, синът не послушал бащата и не свърнал от поетия път. Той продължил да пише и активно да участвува в пропагандата на социалистическите идеи.

3

Ранните литературни прояви на П. Ю. Тодоров са изцяло под осезаемото влияние на социализма. Те датират от 1892—1893 г., когато 13—14-годишният ученик от Еленската прогимназия започва да съчинява стихове. Едновременно с това той пише и малки разказчета и скици, някои от които събира и издава в Търново през 1894 г. в бро-

[1] Вж. спомените на Иван Кирилов („П. Ю. Тодоров — биографични наброски") и Александър Владиславов („П. Ю. Тодоров", в. „Лик", год. II, бр. 24 от 26. II. 1936 г.), както и предговора „Живот и поезия" от Александър Балабанов (към „Съчинения" на П. Ю. Тодоров, 1929).

[2] Писмата не са публикувани. Съхраняват се в Централния държавен исторически архив (ЦДИА), ф. П. Ю. Тодоров.

шурката „Драски“ с псевдонима Пенко. Това е първата книжка на П. Ю. Тодоров, която той отпечатва на свои средства в скоропечатницата на П. Х. Панайотов. За разлика от първите стихове на П. Ю. Тодоров в „Драски“ могат да се съзрат известни белетристични наклонности на младия автор. Както показва и заглавието, това са бегли скици, в които П. Ю. Тодоров записва лични наблюдения и впечатления. Повечето от тях са съвсем кратки — по половин страничка — и в тях авторът описва това, което вижда. Такива са „Черната джамия“ (написана на 2. VII. 1892 г.) — „драска“ за затвора, в който тлеят българските потриоти, макар че страната е свободна; „Кортенските бани“ (15. V. 1893 г.) — нещо като пътепис; „Вечерна разходка по Исаря“ (24. XI. 1894 г.) — с подробно представяне на историческите паметници в Търново. Другаде авторът описва свои екскурзии и посещения („Една сутрин в Мехадия“ — 15. IV. 1892 г., „Пролет в полите на балкана“ — 4. V. 1892 г., „Кипиловската пещера“ — 29. VI. 1893 г., „Пред къщата на Макареополски в Елена“ — 14. V. 1893 г.). „Над елховата гора вечер“ (29. VI. 1893 г.) е опит за пейзажно стихотворение в проза, а в „Марков камък“ (18. VIII. 1892 г.) се преразказва позната легенда за Крали Марко. Две от „драските“ наподобяват разкази: „Впечатления пред смъртното легло“ (22. VIII. 1893 г.) и „В балкана за дърва“ (9. XII. 1893 г.). От всички работи в книжката „Драски“ само последната се отличава с известна социална заостреност. Тук покрай другото е нахвърлян образът на селянина бай Йовчо, от когото искат наново пари за десятъка, макар че жена му ги е платила на бирника, но не е взела бележка и той ги е сложил в джоба си.

Определено социално съдържание изпълва вече първите стихотворения на П. Ю. Тодоров. През май 1895 г. той събира част от тях и с познатия псевдоним Пенко ги издава под наслов: „Стихове на скучната лира“. Това са слаби по изпълнение стихове. Те нямат художествени качества. Написани са несръчно, без съобразяване с основните особености на стихотворната техника. По-късно сам П. Ю. Тодоров е разбрал това и е възнаграждавал всеки, който му издири екземпляри от стихосбирката, и ги е унищожавал.

Макар и съвсем слаби художествено, „Стихове на скучната лира“ са характерен документ за интересите и идейно-политическите симпатии на П. Ю. Тодоров от онова време. В предговора към сбирката 15-годишният автор се обръща към читателите със следните думи:

„Аз никога не възпявам природата — не, не, далеч от мене тази мисъл! В моята сбирка отсъствува всякоя гладкост, па понякога са направени волности и в правилата на стихосложението; гладка поезия има, казва Михайловски, ето где: Да си в една хубава дъбрава и до тебе да има една красива девойка — ето где се лее хубавата поезия. В мойте стихове това отсъствува, те са само едни гласове на угнетените; те са едни последователи на знамето, което днес се вее над хиляди глави, които, за да си извоюват свобода и влягват в редовете на борците и в една кървава атака се бият, подкрепяни от идеята: свобода на работната маса.“[1]

[1] Пенко, Стихове на скучната лира, Търново, 1895, стр. 3—4. Разредка на автора.

Такава е идейната програма, ако може така да се каже, на младия автор, такива са принципите, които той неотлъчно следва в сбирката си и в цялата серия книжки, излезли през следващите две-три години. Всички стихотворения от сбирката „Стихове на скучната лира“ говорят за острото социално чувство на автора, за неговата отзивчивост към страданията на беззащитните, за омразата му към войната и монархията, за прозряване причините за експлоатацията. Нещо повече, авторът сочи изхода — революция.

Основна тема на повечето стихотворения е тежкото положение на трудещите се („Орач“), мизерията и сиромашията, които цареват навред („На сиромашията“). Авторът вижда, че човек, раждайки се „за мъки вечно готов“, става роб на вечните теглила („Рожденна нощ“). Изказва се гневна закана към тираните с предчувствие, че наближава денят, в който робът ще въстане („Към тираните“). Призовава се народът на бунт срещу „коронованите глави“ („Към народа“, „Първи май“). Борбата ще бъде не само против „този строй чер, низък“, но и против князете и княгините, които тъпчат занданите с народни борци; изразява се увереност, че ще възтържествува републиката („Монолог на републиканеца“). Героят в тези стихове не се моли, не разчита на божия милост. Той проклина. Проклина войната и царя („Отчаяният дядо“).

Както казах, тия мотиви в книгата са разработени в извънредно слаба и немощна художествена форма. В цялата книжка няма нито два стиха, които бих могъл да процитирам сега, без да изложа автора. Затова още на времето си „Стихове на скучната лира“ са били срещнати с безпощадно отрицание и подигравки от критиката. Така например в кн. 12 от 1895 г. на сп. „Български преглед“ (стр. 113—114) е поместена унищожителна рецензия от проф. Б. Цонев. Още в самото начало той пише:

„Тая сбирка от 40 най-калпави стихотворения е от ония книжлета, които щом видиш и ти иде на ум да дигнеш очи към бога и сърдечно да му се помолиш: боже, що не дадеш на нашите поетчета поне толкоз ум и разум да познават какво бива и какво не бива да се печата от техните досадни стихотворения. Истина, те им са мили, като на майка рожбите ѝ, но пък, боже-господи, като си им дал нагон за песни, дай им и вкус за хубаво, та да не излизат на пазар с таквиз долни работи...“

Критикът смята, че опитите на Пенко са „чирашки избаданици и нищо друго“. Не без ирония той пита: „А чудно ли заглавие! „Стихове на скучната лира“! Ще се кучи ли тая лира, та е скучна? А защо не „стихове на стелната муза“?“

В духа на тия подигравки и остроумия е написан целият отзив. Известният наш професор важно си представя, че зад псевдонима Пенко се крие някой селски учител, негов бивш студент. На него дори и на ум не може да му мине, че авторът е 15—16-годишен хлапак, който не познава още правописа, а призовава към революция и социално преустройство. Затова, след като цитира социалистическата прокламация в предговора към книжката, Беньо Цонев пише:

„Ето зарад туй бай Пенко се раздрънкал на лира да събира борци за под знамето си. А ония ми ти работници, като се разчели по ниви и

по фабрики! На всекиго в ръцете гледаш: „Стихове на скучната лира" от Пенка!"

Колко смешно звучи това обръщение — „бай Пенко"! И колко ли се е учудил маститият рецензент, когато е научил кой и какъв е авторът на сбирката!... От академическия кабинет обаче авторите изглеждат еднакво дребни и нищожни. Очевидно оценката на критика е правилна, тъй като стихотворенията са очевадно безпомощни. Ала все пак ние днес можем да се усъмним във вкуса на тоя рецензент, който не може да открие ученическото словотворчество, а бърза да отправя зле обосновани обвинения изобщо към социалистическата поезия и към социалистите. Отзивът на Б. Цонев завършва с думите: „До сега мислех, че социалистите са по-практични хора, а то виждам, че и между тях имало, които си губят златното времене с нищо и никакви дрънканици на лира. Не щеше ли да бъде много по-добре, ако бай Пенко, наместо да изкарва от скучната си лира 40 слепи щенета, беше отворил очите на 40 селянчета, като ги научи на книга! Ползата за „работната маса" щеше да бъде много по-голяма, отколкото ще е сега от тия неврели-некипели тананикания за намкакви си „угнетатели" на „бедняците". С такава „скучна" лира не социалистически, ами и не знам какви други идеи не може прокара бай Пенко, па ако ще си раздра и гърлото. Всичко си има прилика. Па и социализмът най-сетне, ако има нужда от поезия, тя трябва да бъде с ъ щ а п о е з и я, а не котешко мяцанье."

Би следвало да се очаква, че социалистическата преса ще защити един автор от незаслужените нападки, ще насърчи усилията му — ако не заради друго, поне за социалистическите идеи, които пропагандира той. Такова нещо обаче няма. Някогашната социалистическа критика, която ние обикновено смятаме за социологическа, не е правила в същност такива резки деления между идейност и художественост, каквито се правят много по-късно, та дори и до днес. Първите наши марксисти бяха възпитани в духа на голямата руска и западноевропейска литература. Те не правеха никакви компромиси нито по отношение на идеите, нито по отношение на художествената форма. Може да има грешки в оценките на някои сложни литературни явления, които се приемаха сектантски и ограничено, може да са критикувани несправедливо някои именити на времето си писатели. Но няма случай, когато да е бил разхвален и поставен по-високо от истинските майстори някой слаб автор на социалистическа поезия или белетристика. Благоев е насърчавал тия опити, като ги е печатал в списанията си, но никъде в статиите си не се е заангажирал с някакво тяхно възхваляване. Той е знаел, че бавно и постепенно ще се роди голямата социалистическа литература, и затова не е преувеличавал никак значението на първите опити в тази насока. Това му отношение свидетелствува за силно развития му естетически вкус, за високата взискателност, която е проявявал като критик. С подобна висока взискателност се отличават и статиите, и рецензиите на сътрудниците на неговите списания, които той е привличал около себе си. Социалистическата критика от 90-те години се отнася внимателно и строго към литературните факти и явления и не е склонна да прави никакви компромиси, не е никак снизходителна дори към произведенията със социалистически дух.

Всичките подмятания на проф. Б. Цонев се оказват безпочвени и несправедливи, тъй като няколко месеца, преди той да прояви остроумията си над „Стихове на скучната лира", същата книга е подложена на унищожителна критика в социалистическото списание „Дело" (год. I, кн. 10, стр. 836—837). Като споменава за предговора, неизвестният рецензент пише, че цялата сбирка на Пенко „свидетелствува за бездарността на писателя и неговите крайно ограничени понятия за поезията: изящна литература, в която се изключва прекрасното". В тия редове се съдържа едно важно теоретическо положение, възприето и проповядвано от марксическата литературна критика още през 90-те години — не може да съществува изящна литература, ако от нея се изключи прекрасното, ако се подценява значението на художествената форма. Това е подчертано още по-ясно и определено в рецензията: „. . .От друга страна, авторът си дава свобода да пише неправилни стихове, за да дотегне още повече на читателя, наместо с гладка прекрасна реч, която се лее свободно от прилив на чувствата, да накара читателя неволно да прочете и да се зарази от благородните чувства на поета, да се замисли над жизнените въпроси, да се развълнува." И съвършено естествено е, че крайната оценка ще бъде съвсем категорична: „Авторът на „Скучната лира" може да е имал прекрасни намерения, когато е писал своите стихове, но много нескромно от негова страна е да излиза пред публиката с такава нескопосна поезия, дето отсъствува и талант, и чувство, и умение."

П. Ю. Тодоров може да не е бил съгласен с рецензията от „буржоазното" списание „Български преглед", но няма съмнение, че е бил силно смутен от отрицателния отзив в „Дело". Той се е готвел да издава нова сбирка „революционни стихове" — „Борба". Има сведения, че я е стъкмил и дал за печат. Но отрезвен от неуспеха на първата си сбирка, той захвърля завинаги стихотворството.

Някои (д-р К. Кръстев например) се стремяха да докажат, че стиховете и началните работи на писателя били слаби, понеже темите били чужди на българския живот и на самия П. Ю. Тодоров.[1] Други пък (Пенчо Данчев) обясняваха това с липсата на здравина в убежденията на автора.[2] Но нито едните, нито другите имат право. В ранните си работи П. Ю. Тодоров взема теми и сюжети направо от действителността. Той нищо не прибавя, нищо не измисля. Те не са му чужди, а напротив — младият социалист чувствува естествено влечение към социалните мотиви. Разработва ги от ясни идейни позиции. Никакви сериозни улики нямаме да го обвиняваме и в нестабилност на убежденията. Самите факти говорят противното. Колебанията и съмненията настъпват много по-късно.

Най-главната и единствена причина за несполуката на П. Ю. Тодоров със стихосбирката „Стихове на скучната лира" трябва да търсим в неговата младост. Петнадесетгодишен автор![3] Какви изисквания можем

[1] В. Миролюбов, Млади и стари, Тутракан, 1907, стр. 49.

[2] Вж. статията „Идейно-творческият път на П. Ю. Тодоров" в сборника „Развитие на българската литература", т. II, стр. 209.

[3] Повечето стихове са писани през 1894 г., а някои — през 1893 г.

да предявяваме към него? Може ли да се очаква, че ученическите опити на един начеващ автор ще бъдат поезия, че ще имат каквато и да било художествена стойност? Но някои сякаш забравят това . . .

Верен на чувствата си на състрадание и отзивчивост към съдбата на бедните, угнетените и онеправданите е П. Ю. Тодоров и в първите си по-определени разкази и очерци. Първият му разказ — „Разбойник" — е отпечатан в редактираното от Ив. Кирилов в Свищов списание „Литературни записки", год. I (1895). Подписан е с познатия псевдоним Пенко. Тъй като бил ученик, П. Ю. Тодоров не можал да стане съредактор на Ив. Кирилов, но той е вземал близко участие в уреждането на това социалистическо по дух списание, събирал абонати, изпращал материали на сътрудници и пр.[1]

Началните очерци и разкази на П. Ю. Тодоров по художествени качества не надминават много стихотворните му опити. Шестнадесетгодишен, той издава разказите си „Хамали" и „Циганка" (в една книжка), а след това — „Бойка". Те са слаби. „Бойка" (1896) е очерк из живота на един млад учител. „Циганка" (1895) е също така слаб очерк на социална тема — за мизерията на две циганки, които умират от глад. Състрадателното сърце на автора не издържа пред нерадостната картина на живота на двете циганки. „Нима за тях не свети слънцето? — пита той. — Нима за тях не настъпва пролет?"

Малко по-различен е разказът „Хамали" (1895). И той художествено не задоволява, но е показателен за идейния развой на П. Ю. Тодоров. Разказът има проста сюжетна постройка. По линията за Бургас става железопътна катастрофа по вина на началник влака. Но той си измива ръцете — и това е могло да стане много лесно в една действителност, в която по думите на автора „крив е слабият и прав силният". Тълпата изискани и подбрани пътници с озлобление гледат премазаните, понеже са станали причина да се забави влакът. Скоро в купетата всичко се забравя. Отбелязвайки катастрофата, вестниците с облекчение съобщават, че всичко е минало благополучно, имало убити само някакви си трима-четирима пияни хамали. И в същото време те изразяват дълбоко огорчение, че „н. ц. в. белгийската кралица, като давала на любимото си конче захар, то я одраскало по пръстите", но след няколко дни уверяват читателите си, че се е дигнал камък от плещите им — кралицата оздравяла . . .

Разказът няма почти никакви художествени качества, написан е слабо, на места съвсем сантиментално и мелодраматично. Но той свидетелствува за острото социално чувство у младия автор и за неговия стремеж да черпи идеи и теми от самата действителност. Това му желание е засвидетелствувано още в предговора към книжката „Хамали и Циганка", в който четем:

„Читателю, може би да очакваш в тези ми разкази да чуеш гласа:
„Поклон, природо, създание необятно"
или

[1] Според писмо от 14. II. 1895 г. на П. Ю. Тодоров до Иван Кирилов, което се пази в Народна библиотека „Васил Коларов", Български исторически архив, II В 8483.

„Любовта е болка . . .“ и пр.

Не, не, предизвестявам те, че съвършено отсъствува в тях това; те са само едно огледало на нашето общество — аз зная, че може би мнозина ще погледнат книгата ми и кажат: „Ех! Я гледайте тоз с що се е заел да пише! Хамали и Циганка . . . Глупости.“ Но прочее, дързост! Нека обществото се огледа в тях!“

А от корицата на книжката младият автор заявява:

„Всичко за народа и чрез народа.
Долу всяка тирания!“

4

Дейността на П. Ю. Тодоров в Търново, както казах, не се е нравела на неговия баща. През 1896 г., без да завърши гимназия, П. Ю. Тодоров заедно с брат си Христо бил изпратен в Тулуза, в тамошния Lycée Nationale. Тук той чете извънредно много. Запознал се още в гимназията с творчеството на Пушкин, Лермонтов, Толстой, Короленко и Тургенев, чел в руски превод Юго, Ламартин и Мопасан, през втората година от пребиваването си в Тулуза П. Ю. Тодоров чете вече в оригинал Флобер, Мопасан, Доде и във френски превод Ибсен, Стриндберг, Хауптман, Зудерман и др. По същото време той следи живо политическия и литературния живот в България. Изписва си сп. „Мисъл“ и „Съвременна младеж“. Получава безплатно като сътрудник „Ново време“, „Искра“, „Светлина“ и др. Чете множество руски и френски списания и книги. Особено го увлича „Сила и материя“ на Бюхнер. От това време са и неговите интереси към трудовете на Фридрих Енгелс и Фердинанд Ласал (книги на Маркс той е чел още като ученик в Търново). Прочел също Херцен, няколко разказа на Шчедрин, много брошури и изучава поезията на Байрон. Готви се да пише дипломно съчинение върху социалното творчество на Надсон, като събира упорито материали. След като прекарал един месец в Montpellier, за да укрепи здравето си (а и да бъде заедно с Кръстьо Раковски, който по това време е следвал медицина във Франция), П. Ю. Тодоров се залавя с усвояване на руски език, който по собственото му признание му отворил очите за руската и световната поезия. Особено го привличат художествените произведения и статиите на Лев Толстой. Това е писател, който е оказал може би най-голямо влияние върху младия П. Ю. Тодоров както с творчеството, така и с възгледите си. За него нашият писател говори с еднакво преклонение и възхита през всичките периоди на творческия си път.

П. Ю. Тодоров се запознава с творби на Толстой още в най-ранната си възраст — през 80-те години, когато те започват да се превеждат у нас. „Аз и досега добре помня времето, когато почнаха да проникват Толстоевите произведения у нас — спомня си той по-късно.— Беше през втората половина на 80-те години — тогава почваше между учениците в гимназиите онова смътно идейно брожение, от което посетне се оформи социалистическата партия.“[1] Между революционните брошури, които е чел тогава и които са спомогнали за оформянето на

[1] П. Ю. Тодоров, Събрани съчинения, т. III, стр. 448.

социалистическите идеи у нас, П. Ю. Тодоров посочва и някои от малките разкази на Толстой. Те са оказали силно влияние над младежта в България.

През декември 1896 г. П. Ю. Тодоров пише в Тулуза статията „Еволюцията и нейният напредък в съчиненията на Толстой", която на другата година помества като предговор към брошурката „Времената са близки" на Л. Н. Толстой. Когато пише тая си статия, той участвува в работата на марксически кръжоци, чете социалистическа литература, дружи с руски и други революционери, проявява се като убеден привърженик на социализма. С такова разбиране пристъпва П. Ю. Тодоров и към творчеството на великия руски писател. Според него Лев Толстой твори във века, в който „человеческият ум издигна хиляди въпроси", когато „започна ожесточената борба на труда против капитала", „начена да се разсипва старото общество, за да се турнат основите на новото", когато „зинаха въпиющите неправди и съсипни, като лицемерния брак, съсипателните войни, отвратителното смъртно наказание и пр.". Сравнявайки Толстой със Сократ, Христос и Спиноза, П. Ю. Тодоров го нарича „светилото на XIX век". Той е „като пулса на народния организъм", „учител и будилник на народа".

По-нататък в статията учудват характеристиките и обобщенията, до които се домогва 17-годишният лицеист. Той пише: „Толстой принадлежи към оня слой на руското общество, който е д и н с т в е н о благоденствува в тая стомилионна монархия; обаче това не му попречи да бъде изразител на масовото „ох!" — не му пречи, за да диша с гърдите на потиснатия роб и да чувствува със сърцето му!" (разр. а.).

П. Ю. Тодоров подчертава, че малко руски писатели са имали възможността да мислят и пишат свободно за бъдещето, тъй като са се чувствували притиснати от грубата действителност на настоящето. Повечето от тях, като Лермонтов, Чернишевски, Достоевски, Шчедрин, Шевченко и др., „са видели и опитали или мрачните зандани на Сибир, или са се скитали немили-недраги по чужбина, или са търпели по гърбовете си фелдфебелския камшик в изправителната рота". Единствен Толстой е имал „време и възможност да проникне в самата ядка на битието; да си постави въпроси и да търси сам отговора им". Цялата негова философия е насочена да търси изход и отговор на въпросите, които не малко са смущавали неговия дух.

П. Ю. Тодоров проследява еволюцията на Толстой от първоначалните проповеди на „любовта към ближния" и отричането от личното благо, през оказването на лична помощ на нуждаещите се до протеста срещу физическото наказание и войните. Тук младият писател прави едно интересно заключение. Той пише, че когато Толстой се е обявил против егоизма и е издигнал някои нравствени категории, той ратува „за популяризирането на науката и без да ще, той сам се съгласи с Марксовото изречение: „Науката не е плод на егоистическо наслаждение."[1]

[1] Статията „Еволюцията и нейният напредък в съчиненията на Толстоя (Из литературни записки)" не е включена в нито един сборник на П. Ю. Тодоров, нито в събраните му съчинения. Вж. брошурата „Л. Н. Толстой, Времената са близки", Варна, 1897, стр. 3—20.

А според П. Ю. Тодоров в своята брошура „Времената са близки“ „Толстой сам признава, че днешният обществен строй е фалшив, че той служи само да защищава богатите против бедните“.

П. Ю. Тодоров обръща внимание и на още една характерна особеност във възгледите на Толстой — неговия протест против войната: „Още от самото начало на живота си — четем в предговора — Толстой всякога се е отвращавал от войната — и от аристократическия си живот той е заклеймил тая възпиюща бездна. Като участник сам при щурма на Севастопол той твърде добре познава както ужасите на войната, тъй и бедствията на войниците; тъй щото тия отвратителни картини са произведени в неговите съчинения в твърде реална форма.“

П. Ю. Тодоров нарича Толстой „енергичен апостол на мира“ и прави обзор на негови статии, като цитира и изказвания на Виктор Юго против войната. Нашият писател вярва, че когато много хора се убедят в правотата на тия схващания на Толстой, „тогава всеки ще признай, че и без война може, и от войните ще остане само един спомен, както от робството“ (стр. 15).

Тая статия на П. Ю. Тодоров е извънредно показателна и характерна за неговите възгледи и схващания през ранния период от дейността му. Още много малък, той е закърмен в духа на свободолюбивите идеи и хуманизма. За краткото време на престоя си в Тулуза той укрепва още повече като демократ и социалист, защото по това време градът е един от центровете на революционната мисъл. Стените на лицея не могат да я оградят и П. Ю. Тодоров е по-често извън тях, дето се чувствува по-свободно в средата на революционната младеж. Той дружи с руски емигранти, подпомага парично борбата на руски революционни организации против царизма, кореспондира си с руски социалисти, някои от които после попадат в Петропавловския затвор.[1] В едно свое писмо от 16. V. 1897 г. до Иван Кирилов той казва: „Руската компания, в която живях, може да се каже, през цялото време, ми повлия! . . .

Иска ми се сега да живея за хората и за бъдещето! . . .“

С такива мечти живее П. Ю. Тодоров, с идеал за кипяща обществена дейност. Занятията в лицея не са го привличали особено, подобно на тези в гимназията и прогимназията. Но той се готви за общественик и писател. Спори с възпитателите си за литература и политика и се проявява като убеден русофил, участвува в кръжоци и обсъждания, дори във връзка с аферата Ана Симон[2] името му се явява във френ-

[1] В архива на писателя (ЦДИА, ф. 126, арх. ед. 285) се пази едно писмо от гр. Монпелие от 30. IV. 1897 г., с което един руски емигрант-социалист поздравява П. Ю. Тодоров с празника на труда 1 май, който „предвещава близостта на новата епоха“. Писмото съдържа интересни подробности за връзките на П. Ю. Тодоров с руските студенти-емигранти във Франция (вж. публикацията му в сп. „Литературна мисъл“, 1957, кн. 5, стр. 76—77). В архивата на писателя е запазена и снимка на П. Ю. Тодоров с една руска революционерка, а също и други документи, които свидетелствуват за неговите връзки с нелегални функционери.

[2] Австрийка, убита в Пловдив от кап. Бойчев (любимец на двореца) при съдействието на полицията.

ския печат. На 1. V. 1897 г. П. Ю. Тодоров произнася пламенна реч на първомайския митинг в Тулуза. Запазеният конспект на речта предава в общи линии неговите определени социалистически разбирания от онова време. Той говори от името на „борците за свобода", изхвърлени от правителствата на своите страни, и поздравява „работниците от всички страни", „нещастниците и борците", които „се намират в далечините на Сибир, в подземията на Русия, по бреговете на Атлантическия океан и на Балканите". Ето извадка от неговите лозунги: „Нека празнуваме празника на свободата, на еманципацията, на труда!. . . Нека празнуваме деня на тази идея, която води войната срещу капитала! . . . Ние сме се превърнали в една душа, обзета от чувството за свобода, ние имаме само една цел — да разрушим Бастилията на капитализма."[1] Речта си П. Ю. Тодоров завършва с куплет от Интернационала.

Тази проява говори достатъчно красноречиво за насоките в развитието на бъдещия писател. Той е прегърнал с цялата си душа идеите на социализма и сам се смята за борец от армията на световния пролетариат.

В Тулуза П. Ю. Тодоров установява близки връзки с Юбер Лагардел (френски общественик, анархосиндикалист) и с Жан Жорес. Чрез тях той се свързва с редакцията на прогресивния вестник „La Dépêche" и започва да сътрудничи в него. През 1897 г. той е „специален кореспондент" на вестника за България и Балканите. П. Ю. Тодоров печата в „La Dépêche" няколко политически информации и бележки с извънредно интересно съдържание. Първата от тях, поместена в броя от 1. VI. 1897 г., носи заглавието „Едно политическо престъпление". В нея се съобщава за убийството на Алеко Константинов. Написана е с мъка и гняв. Мъка — за ранната гибел на големия писател — и гняв — към неговите убийци. „. . .В очите на българския народ и на всички нас — заявява П. Ю. Тодоров — смъртта на Константинов е едно политическо престъпление, той е жертва на привързаността си към народа и свободата."[2] След като посочва, че А. Константинов „умря в зората на своя литературен и политически живот", П. Ю. Тодоров предупреждава министър-председателя К. Стоилов, че куршумът, изстрелян в Радилово, е „сигнал за една сериозна борба" между властниците и народа. Българският народ оплаква своя голям син и в сърцето си се заклева да отмъсти за него. Защото на българския народ — заключава авторът — му омръзна вече „да иска правдини, а да получава само позорно робство".

От същите ясни и безкомпромисни позиции са написани и останалите дописки във в. „La Dépêche". В тях П. Ю. Тодоров изобличава предателската политика на балканската буржоазия, която води нечестни сделки с турския султан и търгува със съдбата на поробена Македония.

---

[1] Вж. материалите „Страници из живота на П. Ю. Тодоров", публикувани от В. Велчев в сп. „Литературна мисъл", 1957, кн. 5. Оригиналът на речта се пази от сина на писателя — Николай П. Тодоров.

[2] Според публикацията „Неизвестни статии на П. Ю. Тодоров във френския печат", направена от Ел. Велчева и В. Велчев в сп. „Език и литература", 1959, кн. 2, стр. 131—139, дето са дадени и френските текстове на статиите. По-нататък дописките се цитират по тази публикация.

Подложени са на точен прицел и безотговорните действия на българските министри и лично на княз Фердинанд.

В „Един отговор“ се критикува остро външната политика на Стоиловото правителство, което, вместо да подкрепи борбата на гърците против Турция, заема страната на султана. П. Ю. Тодоров подиграва цялата напереност на българските военни, които служат на правителството за провеждане на избори, но не и за упражняване на влияние върху Турция. Разбира се, не става дума за обявяване на война — сам П. Ю. Тодоров посочва, че „в дипломацията войната е последното, а не първото средство“.[1] Става дума да се окаже поне морална подкрепа на силите, които се борят против Отоманската империя — гърци и македонци.

П. Ю. Тодоров следи с особено вълнение съпротивата на народа в Македония. Съдбата на поробените братя и нечестните кроежи на балканската и европейската дипломация са главната тема на неговите информации. В бележката „Македония и България“, поместена в броя от 10. V. 1897 г. на „La Dépêche“, П. Ю. Тодоров протестира решително против изявленията на Фердинанд, който от името на българското правителство уверява султана, че „българите ще запазят спокойствие“ и няма да се намесят във войната. С нескрита ирония П. Ю. Тодоров пише: „В този момент, когато Гърция служи за прицелна точка на оръдията на султана, когато Македония страда под ятаганите на башибозуците, българското правителство в лицето на княз Фердинанд изпраща на палача в Цариград уверение, че българите ще запазят спокойствие!... Българите ще запазят спокойствие, княз Фердинанд го заяви! Княз Фердинанд не можеше ли да заяви, че той злоупотребява с българския народ и че този последният ще побърза да смъкне ярема?“

В същата статия П. Ю. Тодоров разкрива още една интересна черта от своя политически светоглед. Той има правилно разбиране за ролята на народа в историческите събития. След като посочва, че властвуващата клика и монархът не са в състояние да помогнат на поробените братя в Македония, защото се грижат за собствената си изгода, а не защищават интересите на нацията, авторът заявява: „Онова, което не извърши царят, ще го извърши народът.“ И той съобщава за големите студентски митинги и вълнения в Пещера, Пловдив, Русе, Варна и др. в подкрепа на Гърция. „Народът протестира срещу спокойствието на правителството — пише кореспондентът — и се подготвя за скорошна борба, която ще изненада Фердинанд и ще наруши спокойствието му.“ В края на дописката си П. Ю. Тодоров се обръща с гневни и язвителни думи към самия държавен глава: „Княз Фердинанд, бъди спокоен, дръж думата

[1] Тези негови думи са твърде показателни. И до края на своя живот П. Ю. Тодоров си остана убеден противник на войната. При обявяването на Балканската и Междусъюзническата война например той пише статии, в които издига глас за човещина и справедливост. Този си хуманизъм П. Ю. Тодоров е придобил още във Франция, където тая идея на времето е била най-жива. Един от неговите възпитатели от лицея в Тулуза, Кламтен, му пише напътствено писмо от 2. VIII. 1897 г., в което между другото изтъква: „Войната принася добро само на тези, които търсят в нея суетните залъгалки на славата, но за всички други, а това са мнозинството, тя е винаги гибелна.“ (Писмото се съхранява в ЦДИА, ф. 126, арх. ед. 242. Публикувано е от Е. и В. Велчеви в сп. „Литературна мисъл“, 1957, кн. 5, стр. 74—76.)

си, дадена на султана, тъй като българският народ се отказва от тебе и иска да помогне на братята си в Македония."

П. Ю. Тодоров се изказва не само против княз Фердинанд, но и против руския император. В бележката „Покровителят на православните"[1] той изобличава фалшивата същност на българското русофилство, което е свързано не с руския народ, а с официалните кръгове в Русия. В тази статийка учудват политическото проникновение и далновидност на 18-годишния автор. Той прави много тънка и съвсем точна разлика между завоевателните цели на руския царизъм в Освободителната война и голямата любов на руския народ към по-малкия брат. „Покровителят на православните", руският император, много скоро след войната показва истинските си намерения — да подчини напълно в своята власт младата българска държава. П. Ю. Тодоров напомня, че по време на Сръбско-българската война от 1885 г. царят изтегля руските офицери от българската армия в един твърде критичен момент за младата държава. По-късно той известява пред една българска делегация, че „никога не ще възникнат недоразумения между него и султана по повод на въпросите, свързани с Македония и Армения". В тази негова декларация са изразени съвсем ясно целите на „покровителя на православните". Затова с пълно право П. Ю. Тодоров призовава нашите русофили да размислят върху факта, че „покровителят на православните оказва ако не друго, то поне морална подкрепа на мохамеданите, за да смажат православните". Другаде (в бележката „Реформите в Турция") П. Ю. Тодоров разкрива лицемерните ходове на руската дипломация, която осъществява истинските намерения на императора.

В същото време П. Ю. Тодоров таи в сърцето си голяма обич и признателност към руския народ. Той не забравя, че „благодарение геройството на руските войски България биде освободена". И съвсем определено пише, че българският народ „обича руския народ, но не иска неговите палачи!"[2] Тия думи изразяват една оценка, която съвпада напълно с оценката, която социалдемократическата партия на Благоев на времето още дава на русофилството като политическо течение. Ако разлистим броевете на в. „Социалист", органа на БРСДП, от пролетта на 1897 г., ще открием, че по въпросите за Македония и Турция, за политиката на българското правителство и Фердинанд, за ходовете на руската и западната дипломация, за отношението към руския народ и царското самодържавие, към русофилите у нас и т. н. се поддържа една определена линия, която следва в своите статии и П. Ю. Тодоров като убеден привърженик на социализма.

Това разграничение между официална и потисната Русия, между Русия на помешчиците и на великия братски народ П. Ю. Тодоров прокарва и в отношението си към руската литература. Той пише:

„А що се отнася до руската литература, българският народ не се е формирал под влияние на официалната царска литература, а на тази, която царят се стреми да отдалечава в степите на Сибир или да измъчва в подземията на тъмниците."

[1] Печатана в броя от 17. V. 1897 г. на в. „La Dépêche".
[2] В информацията „Покровителят на православните".

Тази своя мисъл писателят развива по-нататък в редица свои статии и изказвания от зрелия период на своята дейност. Тя го издига на върха на прогресивната вълна от художници и публицисти, влели гласовете си в протеста срещу реакцията и мракобесието. От ранни дни писателят е закърмен с любов към културата на великия руски народ и с омраза към неговите угнетители.[1]

5

В Тулуза П. Ю. Тодоров продължава да пише социални разкази в социалистически дух. През периода 1897—1900 г. той печата свои очерци и разкази във в. „Законност“ (Русе), „Народен лист“ (Видин), сп. „Ново време“, „Работнически вестник“, „Червен народен календар“, „Съвременен преглед“ (Русе), „Български преглед“, „Звезда“ (Търново) и „Общо дело“. От Франция той участвува в редактирането на ученическата библиотека „Другар“ (издавана от Иван Кирилов в Свищов) и на сп. „Съвременна младеж“, което е излизало една година (1896) в с. Мусина под редакцията на Стоян Н. Коледаров.

Завърнал се през лятната ваканция на 1897 г. в България, той вече има сравнително добра литературна подготовка. Знае наизуст Ботев. Познава много добре руската литература и както неведнъж признава, особено го привличало творчеството на Максим Горки. Същата ваканция П. Ю. Тодоров е в Русе, дето с братовчед си Иван Белинов поема редактирането и издаването на в. „Законност“.

Русенският вестник „Законност“ минавал за социалистически, но в същност той има дребнобуржоазен опозиционен характер. В програмната му статия се казва, че редакторите му излизат на журналистическото поле въоръжени от искреното и патриотично желание да застанат „на стража на народните интереси, които не на шега са заплашени от една шепа неразбрани властолюбци“. По-далеч от този лозунг, характерен за всяка буржоазна опозиционна групировка, не се е стигало. Нещо повече, на няколко пъти вестникът се обявява против социалистите и социалдемокрацията (бр. 44 и 50, т. е. когато П. Ю. Тодоров е още в Тулуза и не участвува пряко в редактирането на вестника).[2] Основната линия на вестника не се променя рязко и след влизането на П. Ю. Тодоров в състава на редакцията. Наистина „Законност“ започва да държи много по-остър език, смело порицава подлизурството на Стоиловите министри пред царя, изобличава корупцията и покварата на властниците. Но в същност цялата „социалистическа“ (както я определят останалите буржоазни вестници) дейност на редакторите на в. „Законност“ за едно твърде продължи-

[1] Тия смели изказвания на П. Ю. Тодоров от страниците на „La Dépêche“ са посрещнати с истински вой от неговите политически противници в България. Правителството забранява разпространението на вестника в България и отправя невъздържани закани към автора на информациите. От една дописка („La Dépêche“ забранен в България“, бр. от 20. VI. 1897 г.) узнаваме, че П. Ю. Тодоров е бил заплашен с 15-годишен затвор. В бр. 392 от 30. V. 1897 г. на в. „Мир“ е отпечатано едно остро антрефиле срещу социалиста П. Ю. Тодоров — галеното дете на социалистическия журнал „La Dépêche“.

[2] За тези си нападки в. „Законност“ е критикуван остро през 1897 г. от органа на РСДП в. „Социалист“.

телно време се е свеждала до шумно участие в легални обществени инициативи, като митинги в защита на македонския народ, акции за издигане паметник на Алеко Константинов и надгробна плоча в памет на разстреляните през 1887 г. русенски граждани — жертви на Стамболовата диктатура, — писане на статии против личния режим и др. под.

През 1897 г. П. Ю. Тодоров праща от Тулуза до редакцията на в. „Законност" няколко свои статии. Макар и отделен от България, както вече беше отбелязано, той е следял редовно българските вестници и списания и живо се интересувал от политическото положение в страната. В това отношение много са му помагали писмата на баща му. Надълго и нашироко пишел Юрдан П. Тодоров до сина си за политическия и културния живот в страната, за произволите на властта, за големите наводнения през пролетта на 1897 г. (дори с подробни цифрови данни за щетите и загубите по околии), за глада и мизерията на народа, за изборните машинации и фалшификации на властниците. С педантична ревност и последователност той осведомява сина си всеки път, щом се случи нещо интересно в Елена. Писмата му са пълни с факти, като например: кой за кого се оженил, кой се разболял, на кого направили операция, на кого водата отбили, кой не можал да си плати данъка, какво писал в. „Мир" или „Пряпорец" и пр. и пр. Тези писма са същинска летопис на града до най-последни подробности. По тях П. Ю. Тодоров е можел да си представи напълно живота в страната и в Елена. Те са му послужили и за основа при написването на няколко статии по политическото положение в България, публикувани във в. „Законност" с псевдонима П. Слезкин или просто с инициалите „П. С." или „Н. П. С." Че това са псевдоними на П. Ю. Тодоров, узнаваме не само по съдържанието и стила на изложението, но и от едно писмо на баща му от 4. X. 1897 г., в което Юрдан П. Тодоров, недоволен, задето синът му се занимава с политика, пише: „Тези инициали или главни букви ще послужат само на обидените да узнаят, че това се отнася лично до тях и че П. Слезкин, който ги оскърбява, си ти." (По-нататък в същото писмо Ю. П. Тодоров отново потвърждава, че зад псевдонима П. Слезкин и инициалите „П. С." се крие неговият син.)

Статиите, които П. Ю. Тодоров помества в „Законност", са написани напълно в линията на вестника. В „На работа" (публикувана в бр. 42 от 6. IV. 1897 г.) се отправя протест срещу турските кървави произволи в Македония. В „Едно интересно съмнение" (бр. 48 и 50) се хвърля подозрение върху искреността на буржоазните политически партии. А в „Две думи по сливането на опозицията" (бр. 41) и „По сливането на опозицията" (бр. 43) се развива едно от програмните становища на вестника, който ратува за обединение на опозиционните партии. Статията „Язвата в нашата периодическа книжнина" (бр. 62), подписана с псевдонима П. Слезкин, разглежда плачевното състояние на тогавашните български вестници и списания, които водят жалко съществуване, без да могат да достигнат до онзи, за когото са предназначени — до селянина. Също с псевдонима „П. Сл." в бр. 61 на „Законност" са рецензирани книжки от получени в редакцията литературни списания.

Стилът на тези статии, поместването на повечето от тях като получени от чужбина, честото цитиране на Юго (любимия писател на П. Ю. Тодоров от онова време) и даване примери из френската история, начинът на изложение, показващ, че авторът не е в страната и пише по представа, създадена от вестниците или от наученото за политическата действителност — всичко това потвърждава по безспорен начин, че автор на тия неизвестни досега статии е П. Ю. Тодоров. А за техния характер и език говори дори само следният факт: в началото на 1897 г. П. Ю. Тодоров изпратил някакъв фейлетон до редакцията на вестника, но му го върнали да го поправи, защото бил много остър. Можем да си представим какъв е бил този фейлетон, като знаем, че езикът и стилът на в. „Законност" не са познавали ограничение в борбата срещу политическите противници.

Най-голям интерес между статиите на П. Ю. Тодоров от в. „Законност" представлява бележката „Нещо по студенческите помощи и стипендии" (бр. 58 от 28. IX. 1897 г.). Тази статия разкрива пълния произвол, който цари при раздаване на стипендии в буржоазната държава. Още в първите редове на статията се казва: „Младежът още стои на факултетската скамейка, неударил дори и крак в живота, и всичките негови мечти, подбуждения и идеали иде да ги парализира грубата действителност, която в самото начало на неговото съществувание не показва нищо друго освен пристрастие, беззаконие, несправедливост."

Авторът отбелязва, че като довчерашен студент сам твърдо се е убедил: „Имаш ли някой брат, баща или роднина големец, ще ти дадат и стипендия, и помощ и няма да те дирят повече; беден ли си, нямаш ли някой „земен господ", както казват студентите, и звездите от небето да снемаш, пак гласът ти ще бъде „глас вопиющего в пустине"!" Със статията си П. Ю. Тодоров протестира против „комшийското" раздаване на стипендии и помощи и изнася множество примери на груби фалшификации и злоупотреби. Един от тях е послужил по-сетне за основа на очерка „Помощ".

Тук е интересно да се отбележи и фактът, че П. Ю. Тодоров е написал своята статия честно и безкористно, като не се е поколебал да обвини чорбаджийския син Христо Момчилов, задето незаслужено му отпуснали помощ от 1000 лв., вместо да я дадат на бедния студент Кирев (Иван Кирилов), макар да знаел добре, че същият този Момчилов бил направил много добрини на баща му. Силно разгневен във връзка с това, в писмото си от 4. X. 1897 г. Юрдан П. Тодоров дълбокомъдрено поучава сина си: „Не се чуди защо не са дали на Кирева; защото е социалист. А социалистите навсякъде ги преследват. . ."

6

Ако изключим бележката за стипендиите, можем да кажем, че от началото до средата на 1897 г. П. Ю. Тодоров пише фактически дребнобуржоазни (пък макар и опозиционни) статии. Това тогава у него обаче е едно временно отклонение, дължащо се явно на отдалечаването на младия писател от страната, поради което не е можел да разбере

напълно хода на политическите борби. Завърнал се в Русе, той бързо се свързва и установява връзки с русенските социалисти. И ето, виждаме го да участвува в събранията на работническите дружества, да чете свои разкази пред работнически вечеринки и в същото време да сътрудничи активно в списването на в. „Законност". Работниците посрещат с одобрение разказите му, той минава за социалистически писател, за ръководителите на русенския пролетариат той е вече „другарят Петко Тодоров". И наред с това за известно време е съредактор на вестник, по същество дребнобуржоазен, чужд на работническата класа и на социалистическото движение.

Как да си обясним това очевидно противоречие?

Едновременното участие на П. Ю. Тодоров в пропагандирането на социализма и в списването на дребнобуржоазния в. „Законност" се дължи на идейната непоследователност на социалистическото движение, характерна за ранните му стъпки, за която говори Димитър Благоев в „Приноса". А по онова време, както отбелязват и „Работнически вестник"[1], и VI конгрес на РСДП от 1897 г., макар че Русе бил един от най-големите индустриални градове в Северна България, работническото движение в него било сравнително слабо и неорганизирано. Русе не е Търново, а още по-малко пък Елена. Разложението, което в Елена е в началото си, в Русе е в своя цъфтеж. Но социалистическото движение, което в Търново е в стихията си, в Русе е в своите начални стъпки.

В своето ранно творчество П. Ю. Тодоров често черпи мотиви, теми и сюжети от живота на големия град. В някои произведения от това време той използува впечатления от русенската действителност („Не ни ли виждат?", „Маргарит", „Песен", „Един от многото" и др.). Нравите в големия капиталистически град са модернизирани, зародила се е българската буржоазия, която започва да подражава на европейския начин на живот и да се чуждее от всичко родно („Песен"). Но П. Ю. Тодоров съзира и другата страна на капиталистическото нахлуване — мизерния живот на бедните и безимотните и все по-влошаващото се положение на работните хора. Такъв момент е разработен в разказа „Не ни ли виждат?", отпечатан във в. „Законност" през 1897 г. Това е една остра критика срещу съществуващия обществен строй, който е щедър и охолен към едни, а безмилостен и безпощаден към други. Смъртта на три нещастни жертви — бедни деца и майка, които умират от студ и глад — буди към размисъл, вълнува въпреки слабостите в художественото изпълнение на образите. Днес разказът може да не задоволи порасналите изисквания на съвременния читател, но той представлява един характерен документ за виждането на младия писател, който показва склонност към критикореалистическо отражение на действителността.

Присъщо на писателя в ранните му творчески проявления е острото социално чувство, допълнено от правилно разбиране на причините за общественото неравенство. Неговите произведения почти винаги са разработени очерково. Сам авторът им в подзаглавие скромно ги нарича „Очерки и картинки" или „Случайни бележки". По жанр и изпълнение те при-

[1] Вж. бр. 30 от 28. III. 1898 г.

личат на бегли скици от натура, на наброски и етюди, на начални опити към бъдещи по-широки и по-дълбоки петна. Затова в тях често щрихът замества рисунъка, в тия очерци и картинки не можем да търсим обстоен психологически анализ. Характеристиките на героите са лаконични и понякога се изчерпват с един-два епитета. Сюжетната линия е опростена и ясна. Тя води направо и без особено сложни извивки към основната идея на автора — разкриване на социалното неравенство в буржоазното общество. За тази цел почти във всеки свой очерк от това време П. Ю. Тодоров използува сполучливо контраста.

„Стоянка и Колю — пише той — вървяха трепереци из улицата, от двете страни на която се издигаха високите хубави здания, в прозорците на които играеше светлина. Нощта вече се спущаше и мъглата все повече и повече се сгъстяваше. Върволицата народ, между която се промъкваха одърпаните, свити деца, непрекъснато вървеше; всеки, обвит до уши в голяма, хубава шуба, бързаше към топлата стая.

. . . Децата застанаха в един ъгъл до светлите прозорци на кафене „Централ".

— Чичо, пет пари за хлебец! ... — си проточи ръката Стоянка към първия минувач, който, без да се обърне, ги отмина . . .

— Чичо, за бога . . . майка ми лежи болна . . . — плачевно се обърна към втори, трети, четвърти минувач Стоянка, които я отминаваха без да я чуят."[1]

В разказа „L'immortelle" („Незабравка") от цикъла „Случайни бележки" мотивът в крайна сметка е пак такъв: създадената уредба на обществени отношения погубва и минутното човешко щастие (един от централните мотиви у П. Ю. Тодоров). Хубавата и чиста любов на младите български студенти край брега на Женевското езеро, описана с много ведрина и неподправен лиризъм, се разбива, когато двамата се връщат в родината си, и е вече един сладък, но мъчителен спомен.

През 1897 г. също в „Законност" П. Ю. Тодоров печата още два очерка от цикъла „Случайни бележки" — „Бачо Киро" (в бр. 61) и „Един от многото" (бр. 66). В първия от тях е пресъздаден образът на националния герой и мъченик Бачо Киро (в подзаглавие е отбелязано: „Из разказите за едно време на баща ми"). Показано е как „този нежен поет, син на музите, на мая, тихият селски даскал, който търпеливо преговаряше от двадесет и пет години насам „а-бе", влюбеният в българската природа пешеходец" израства в „страшен, величествен, недосегаем титан". Поразен от величието на героя, авторът разкрива със силни думи и завладяваща емоционалност неговата революционна дейност, неустрашимостта, храбростта и жертвоготовността му. И същевременно отправя тежък укор към предателите, които преди десетина дни са изпращали Бачо Киро с китки и песни, а после сами се нахвърлят върху него, залавят го, връзват го и го повеждат по гладкия път, „който след няколко прехода — следовател, затвор, съдилище — го изведе на бесилката ..."

[1] „Случайни бележки", II, „Не ни ли виждат?", в. „Законност", Русе, бр. 62 от 26. X. 1897 г. (разр. м.).

Този очерк представлява интерес при очертаване идейно-творческия път на писателя и с това, че регистрира един от етапите на укрепващото белетристично майсторство на П. Ю. Тодоров. Развитието на писателя може да се долови дори само от природните описания, които се отличават вече с известна пластичност и ширина:

„Беше една прохладна светла нощ, каквито биват нощите през май — пише осемнадесетгодишният автор. — През лазурното небе висяха две бели бухкави облачета, зад които тайнствено пъплеше нощната луна, като изглеждаше гордо-гордо стаилата се в сън земя. Всичко тихо; балканът злокобно преговаряше[1] вековната си мелодия; Росица бъбливо шушнеше, лъкатушейки из „Върбовия венец", а Бяла Черкова плахо се бе потопила в безмълвие, което от време на време се нарушаваше от монотонното лаяне на кучета, от хрипливото изкукуригване на петлите..."

Покрай явните сполуки в описанията и в изграждане образа на Бачо Киро, покрай стремежа към изразителна и звучна реч, достигаща в интонационно и звуково отношение на места до поетичност („две бели бухкави облачета", „спотаилата се в сън земя" и пр.), в този очерк е постигната и пределна пестеливост на средствата при предаване подготовката на въстанието. Това са все наченки на един стил, който тепърва има да се оформя, но тия особености на своята реч писателят развива и изявява напълно и по-нататък, в зрелите си творби.

Значително по-слаб в художествено отношение е очеркът „Един от многото". Тук са предадени теглилата на един бедняк (бай Иван), който от малък бива даден да чиракува у чорбаджията, но когато господарят умира и синовете му стават чиновници, бай Иван пропада и остава на улицата. Най-интересни са сцените, които предават политическата действителност и борби от онова време. Очеркът е насочен против управленията на Стамболов и Стоилов, но като цяло не отива по-далеч от грубовато тенденциозната публицистика.

По същото време П. Ю. Тодоров изпраща два разказа на Димитър Благоев, с когото се е познавал лично от Търново. Разказът „Ратайкиня" излиза в кн. III, год. I (1897) на сп. „Ново време", а „В лоното на сиромашията" — в кн. VI от с. г. (на другата година и двата разказа биват издадени в отделни брошурки в Русе).

„В лоното на сиромашията" художествено не задоволява и е намерил място в социалистическия печат навярно заради своето остро критическо съдържание. Това е разказ, в който боите са сгъстени до краен предел, без да се пропусне ни лъч светлинка. В него има много съчувствие и състрадание към нещастния, добър и прилежен ученик Брайно Костов, принуден да напусне училище, към баща му, който е премазал краката си при някакво срутване, станало по вина на чорбаджията, към умиращата от туберкулоза сестра на Брайно, завършила за учителка, но останала без работа, понеже нямала никакви връзки. Човек се задъхва в тази атмосфера, колкото и несръчно да е пресъздадена тя от младия автор. Но в този разказ за разлика от някои други П. Ю. Тодоров е ограничил

[1] Преповтаряше (диалект). И по-нататък в творчеството на П. Ю. Тодоров се срещат думи от еленския говор, както и в ранните му работи.

задачата си с виденото и чутото, без да се издигне до едно по-широко обобщение на действителността и без да посочи причините за страданията на героите си.

По-голямо внимание заслужава разказът „Ратайкиня". Тук вече са дадени повече и по-различни характери, направен е и опит — един от първите в литературата ни — да се щрихира образът на социалиста. В центъра на разказа е поставена съдбата на седемнадесетгодишната селска девойка Рада, която се главява ратайкиня в града у чорбаджи Васил Хаджипетров, бива подмамена и излъгана от сина му Петър, забременява, ражда, ала я изпъждат и тя убива рожбата си, за да постъпи на работа и се отърве от гладна смърт, укрива се в друг град, но бива заловена. Около Рада са изградени и други образи: на майка й, вдовицата Драганица, която след смъртта на мъжа си е принудена да отлъчи сина си от учение и го даде пастир, да изпрати със свито сърце дъщеря си в града, а сама да чупи кръст от заран до мръкнало по чужда работа; на чорбаджийката, която изпъжда слугинята си на другия ден след раждането; на чорбаджията, с типичната му класова характеристика („Какво? ... Хубава работа!... — Обръща се той към сина си Христо, който е възмутен от постъпката на брат си. — Братя сте бе, пък ти искаш да го ожениш за ратайкиня... Толкова ли добро му мислиш?"); и най-сетне на двамата братя. Петър е егоист, грандоман, хвърля се „в сладострастните обятия" на света. Но според баща си той е „практичен, чисто положителен човек". И неговата практичност се проявява много зримо в сцените, когато той подкупва с измамни думи и обещания нещастната девойка, а после я подучва да излъже, че баща на детето е някакъв вестовой. Накрая общественото мнение строго осъжда Петър, но това малко засяга вулгарния циник и келепирджия, който заминава за известно време в чужбина по съвет на баща си, докато се забрави историята в града.

Негов антипод е Христо — скромен, честен, трудолюбив, безкористен младеж, увлечен от новите идеи и — по всичко личи — свързан тясно с организираното социалистическо движение. Той чете социалистически книги и е в постоянен конфликт с брат си, на чиито подмятания и подигравки отговаря дръзко, уверено и леко. В къщи учи слугините да четат и пишат и се застъпва рязко пред баща си за измамената ратайкиня. Освен това участвува в социалистически кръжок, събира на неделни четения работниците. Това е всичко, което научаваме (защото в повечето случаи не го виждаме, то не е показано, а е казано) за Христо. С това се свършва неговата характеристика. Като образ той е блед и безплътен, щрихиран е само, не е доизяснен. Все пак той е твърде показателен за интересите и авторското виждане на П. Ю. Тодоров, който е вложил редица автобиографични черти в този образ.

Методът на писателя в този разказ е реалистичен, с незначителни натуралистични отклонения (например в епизода, когато Радка убива рожбата си). И като се има пред вид сложността на темата, трудността на замисъла и възрастта на автора, може да се каже, че разказът, макар да не се издига до най-хубавото, създадено от писателя през този период, е една сполучлива, общо взето, изрезка от живота с определено

социално съдържание и задача. Така е бил възприет той и от тогавашния читател, за което свидетелствува фактът, че разказът „Ратайкиня“ е бивал изпълняван с голям успех по работнически вечеринки, събрания и излети.

7

Все от това време датира увличането на П. Ю. Тодоров по идеята за подпомагане на поробения македонски народ. Ненавиждащ робството и тиранията, страстно любещ свободата, закърмен в родината на Жан Жорес с идеалите на политическата и националната независимост, П. Ю. Тодоров прегръща идеята за освобождението на македонския народ със свойствената си всеотдайност и ентусиазъм. Той не се задоволява да пише само статии и информации във в. „La Dépêche“, но се залавя и с организационна дейност.

По предложение на д-р К. Кръстев българските студенти в чужбина организират комитети, чиято задача е да осведомяват световното общество мнение за турските зверства в Македония и за борбата на македонския народ. На 16. V. 1897 г. българските студенти-социалисти в Тулуза вземат инициативата за свикване на събрание по македонския въпрос, на което да бъде обсъдено възванието на женевските студенти. Залата на българското студентско дружество в Тулуза (учредено при близкото участие на П. Ю. Тодоров) се изпълнила с народ. След като били избрани няколко социалисти в бюрото на събранието, думата била дадена на П. Ю. Тодоров, който произнесъл смела и прочувствена реч по политическото положение на Балканите и задачите на българската младеж в чужбина. Речта му била изпъстрена с нападки срещу официалната политика на правителството. Накрая ораторът направил следните предложения; „I. Да се основе тук (в Тулуза — б. м.) един студентски македонски комитет, който да има за цел да подпомага с материални и морални средства на македонското дело и да държи европейския свят в течение на всичко, що става в Македония.

II. Да се противопостави против всякакви компромиси за деление на сфери в Македония.

III. Да се противопостави против вънкашната политика на българското правителство.“[1]

След бурни разисквания, в които най-дейно участие взели студентите-социалисти, било прието да се основе македонски комитет, който да започне своята дейност. Видно място в неговата работа взема П. Ю. Тодоров.

На 7. XII. 1897 г. той държи пламенна реч на организирания в защита на македонския народ митинг в Русе, на който са говорили и братовчед му Иван Белинов, известният сиромахомил Спиро Гулапчев и още четирима оратори. Искало се е незабавното оттегляне на правителството от власт. Прокламирали се лозунги за свобода, братство и равенство.

[1] Според в „Мир“, бр. 392 от 30. V. 1897 г. Тия три предложения са единственото нещо, предадено обективно във вестника.

Поводът е бил използуван и за открита социалистическа пропаганда. П. Ю. Тодоров бил избран в бюрото на митинга, което изготвило резолюция с антиправителствен характер и братски съчувствия към народа отвъд Пирин.[1] Няколко дни след това — на 14 декември — била уредена вечеринка в помощ на македонските бежанци. В художествената програма участвувал и П. Ю. Тодоров, който прочел своето стихотворение в проза „Първий цвят".

Но докато страстното слово на П. Ю. Тодоров обхожда митинги и работнически събрания, в русенската градска полиция става нещо друго. На 4 декември заранта, на път от квартирата за към службата си, началникът на русенската полиция бил привлечен от една странна, непозната за града гледка. На всяко видно място, през улица, през площад, хората се тълпели пред някакви необикновени възвания, шумно коментирали написаното, но по гласовете и погледите им опитното око на русенския страж на реда и сигурността веднага схванало, че тук има нещо нередно, нещо противозаконно, антихристко, което възбужда у хората такова вълнение и може би вече заплашва устоите на царщината. Едва дошъл в сградата на полицията, началникът праща стражар да отлепи и донесе веднага един от разпространените из целия град афиши. И наведен над него, ахва от изненада. Пред очите му стояло едно червено[2] възвание към русенското гражданство с подпис: „От няколко младежи-социалисти". Във възванието се обвинява Стоиловото правителство, че храни с голословни обещания народа, „заслепено от алчност за злато и власт", и нехае пред воплите на поробения македонски народ. Изказват се по този повод и дръзки слова към българския държавен глава. Открито се заявява пред цял свят, че у цар и правителство „дребнавите партизански страсти, гешефтите и надеждата за власт са парализирали всяко човешко чувство", и се приканва народът сам да вземе работата в свои ръце. А за самия Фердинанд се казва, че той „за трон и ордени неотдавна целуваше ръцете на цариградския сатрап".[3]

Този предизвикателен тон вече надхвърлял всички очаквания на местната власт. Възванието било изпокъсано от стражарите. Скоро разследването довело полицията до автора на манифеста. Това бил П. Ю. Тодоров. Той бил веднага заловен, арестуван и даден под съд по чл. 120, ал. II от Наказателния закон — за бунтарство и оскърбление на короната. И „в своята прекалена ревност да защитят неприкосновеността на „особата" властите поискали от обвиняемия „колосалната гаранция от 5000 лева".[4] На 11. XII. 1897 г. П. Ю. Тодоров бил привлечен

[1] Подробна информация за митинга, написана от самия П. Ю. Тодоров, е дадена във в. „Законност", бр. 69 от 14. XII. 1897 г.

[2] Така е наречено то и в обвинителния акт, и в речта на прокурора. Някои автори (Г. Константинов, А. Тодоров, М. Кремен и др.) неправилно съобщават, че П. Ю. Тодоров бил съден през 1898 г. заради статия, печатана във в. „Законност".

[3] При едно свое посещение в Цариград Фердинанд целунал ръка на султана. Това негово раболепие предизвикало голямо възмущение в страната.

[4] В. „Законност", бр. 69 от 1897 г. В днешни пари — около 40 000 лева!

под отговорност и срещу новата 1898 г. му бил връчен обвинителният акт на Русенския окръжен съд.[1]

Тогавашните вестници рисуват интересната картина на това произшествие, раздвижило необикновено русенското обществено мнение.[2]

. . .За П. Ю. Тодоров тръгнала из града и околията мълва, която го представяла като герой, въстанал против властта в името на равенството, братството и свободата. Силно впечатление правили безстрашието, с което изобличавал насилията на властниците, и увереността, с която предричал победата на бъдещия справедлив обществен строй. Нещо повече. Убеден републиканец, той считал монархията за една от основните причини за страданието на народа.

Размирникът спечелил любовта и симпатиите на младежта. „Петко Ю. Тодоров, който има смелостта да изкаже истината, биде дръпнат от закона и хвърлен върху подсъдимата скамейка!" — заявява с нескрито възмущение представител на работническото социалистическо дружество „Съгласие". Но органите на властта били на друго мнение: създаденото бунтарско настроение трябвало да се неутрализира със сурово наказание над размирника, за да се предотврати за в бъдеще всеки подобен опит. И процесът се очаквал с голямо нетърпение, за него се говорело, той е предизвикал ожесточени престрелки между органите на правителствените и опозиционните партии.

Както свидетелствуват вестниците, членовете на съда не без известна важност и самодоволство си представяли, че им се е удал случай да приложат тежестта на закона към един отчаян и закоравял престъпник, надигнал се да размирява недоволните, да ги подбужда към подкопаване устоите на царството. Сега съдиите ще покажат своята преданост към властта и към господаря и с това ще си осигурят светли перспективи в своята кариера.

На 3. III. 1898 г. в 3 часа след обед описаният престъпник бил вкаран под стража в Русенския окръжен съд и изправен на подсъдимата скамейка. Но както многобройната и незапомнена публика, изпълнила залата и коридорите, така и самите съдии били жестоко разочаровани. Пред тях стоял един обикновен, голобрад и непълнолетен юноша, с висока и суха немощна фигура, с изпито и бледо до болнавост лице и палави дълги коси. Младият момък гордо изгледал присъствуващите. В очите му искряла дързост, примесена с една ясно доловима насмешка, която изразявала чувство на превъзходство и презрение към инициаторите и организаторите на тази съдебна комедия, сякаш предричал нейния край.

Прокурорът проявил известна снизходителност към подсъдимия поради неговата младост, допущал, че деянието е извършено под влияние на юношеско увлечение, признал всичките възвишени стремежи, които вълнували младата душа на подсъдимия, и всичката справедливост на казаното от него, но настоявал за изпълнението на закона и искал да се приложи примерна присъда на оскърбителя на княжеската особа — за назидание. Защитниците — най-известните тогава русенски адвокати

[1] Вж. П. Ю. Тодоров, Събрани съчинения, т. III. стр. 612—613.
[2] Вж. и книгата „По стръмнините" на Никола Атанасов, стр. 90—91.

от опозицията — Ив. Белинов, д-р П. Стайков, Н. Мушанов, К. Панайотов, К. Пенчев, Д. Ненков, Ил. Паликрушев, д-р Б. Дочев и Д. Луничков — доказвали пред съда, че обвиняемият не е изхождал от никакви лични, егоистични и кариеристични подбуди, защото произхождал от заможно семейство, а бил подтикнат от „най-възвишени и идеални пориви, вълнуван от най-свободолюбиви начала". Не е била лесна работата на прокурора, изправен сам срещу тия девет полемисти, които доказвали, че П. Ю. Тодоров не само е невинен, но че постъпката му била достойна за похвала. Дадена била последна дума на обвиняемия. Той не се признал за виновен и произнесъл пламенна патетична реч, по-късно издадена в брошура.[1]

В речта си пред съда П. Ю. Тодоров гордо заявил, че е написал червеното възвание, защото се убедил, че „правдата, от името на която днес всички говорят, е помрачена от беззаконието, властолюбието и тиранията". Тонът на речта му е гневен и язвителен. П. Ю. Тодоров с мъка сдържа възмущението си, не се побоява да говори предизвикателно, да отправя дръзки закани. Търсил отдавна сгода да изрази убежденията си, младият почитател на Юго, Зола и Жорес се държи пред съда съобразно с представата, която е имал за мъжественото поведение на своите учители при подобни случаи. Речта му е смесица от социалистически идеи, жоресовско красноречие и юговска фразеология.[2] П. Ю. Тодоров говори, че е „проповедник на една идея, на която принадлежи бъдещето". Издига за основен лозунг „признаването на всички човеци за равноправни синове на природата". Заявява, че подпорите на установения обществен строй гният и правдата ще роди новото общество, в което „няма да има раздори, катастрофи, паразити", и сам се нарича „апостол на правдата". Той не може да говори пред съда за революция и капиталисти, но думите „катастрофи" и „паразити" означават тъкмо това. Макар че П. Ю. Тодоров има неясна и смътна представа за новия строй, помрачена от някои чужди на марксизма влияния, в основни линии в своя патос речта му е реч на социалист, убеден в правотата на своята кауза, в истината на идеята, която изповядва, и в силата на движението, в което участвува. В лицето на съдиите той заявява, че се е „погнусил от фалша и лъжата", че е отвратен от съществуващия обществен ред и че не е развратник, какъвто искат да го

[1] Защитителна реч на П. Ю. Тодоров, произнесена пред Русенския окръжен съд при разглеждане делото по обвинението му в оскръбление особата на княз Фердинанд, издава работническото дружество „Съгласие", Русе, 1898 г. Речта е печатана с мото — латинската пословица „Fiat justitia, pereat mundus" („Да бъде правдата, пък ако ще и светът да погине"), и се открива със следния куплет от Иван Вазов:

Тирани, всуе се морите!
Не се гаси туй, що не гасне!
Льчата, що я днес гасите,
тя на вулкан ще да порасне.

[2] Брошурата „Защитителна реч. . ." на П. Ю. Тодоров е рецензирана във в. „Народ", год. I, бр. 22 от 10. IV. 1898 г., стр. 6. Отзивът, подписан с псевдонима Базаров, е твърде неблагоприятен.

изкарат, а е говорил на народа си откровено и честно, наричайки всяко нещо с неговото собствено име. На няколко пъти, манифестирайки своята привързаност към социалистическата идея, „идея свята, на която принадлежи бъдещето", П. Ю. Тодоров изобличава със злъчна ирония престъплението на полицията, която с изпокъсване на възванията искала „да запуши гласа на правдата". И се провиква:

„Бъдете уверени, господа, че не се гаси това, което не гасне; искрата, която гасите, утре на вулкан ще да порасне!. . .

Нито кръстът умъртви Христа; нито отровата — Сократа; нито скалата — Прометея; нито кладата — Хуса; нито бесилото — Левски!. . .

След като се охрани короната у нас като свещена и неприкосновена, запушиха се устата на печата, против конституцията; сега се иска убиването на всяка саможертвеност и правота!

. . .Всяка нова идея, която е застрашавала обществения строй, е била преследвана. Но уви! — благодарение на тия преследвания тя е възтържествувала!. . . Колът, кръстът, бесилката са биле слаби."[1]

П. Ю. Тодоров дава решителен отпор и на най-главното обвинение — оскърбяване особата на княза, — като заявява, че казаното от него във възванието отговаря на истината. Той припомня, че когато окото е било ужасено от клането на дивия азиатец отвъд Пирин и Рила, когато десетгодишно дете е бивало безчестено, когато македонците са бивали разпъвани на кръст и същества с човешки образ са били набивани на колове, по същото това време „в чертозите на българския дворец се пиеха наздравици за султана; българските управници кичеха гърдите си с различни дрънкалки-ордени, донесени със специални пратеници от Цариград!. . ."[2]

[1] Защитителна реч. . ., стр. 12 и 13.

[2] П. Ю. Тодоров е имал пред вид взаимната размяна на ордени между българския дворец и турския султан. И по този въпрос той се придържа към становището на социалдемократите. В рубриката „Дневни новини" на „Работнически вестник", водена от Георги Кирков, в бр. 15 от 13. XII. 1897 г. четем следната ирония бележка: „Султанът е наградил с орден майката на княза, а последният от своя страна — чиновниците при турското комисарство в София. Тъкмо тъй трябва! Ами Македония? — ще попитат някои. — Нищо — ще кажем ний, — нима народите имат нещо общо с богопомазаните?" А когато в. „Мир" помества съобщение на турското представителство в София, с което се отрича, че е имало клането в Македония, още в следния брой на „Работнически вестник" са публикувани конкретни факти, които говорят противното. Следователно отношението на П. Ю. Тодоров към македонския народ е отношение на убеден привърженик на социализма. Оценката на събитията, дадена от „Работнически вестник", съвпада със становището на П. Ю. Тодоров по този въпрос. В една информация за митинга в Русе, отпечатана във в. „Законност", се съобщава следното за изказването на П. Ю. Тодоров по размяната на ордените:

„Особено тежко впечатление направи на публиката изтъкнатият не от един оратор факт — гдето тъкмо в това време, когато безбройно множество невинни македонци минават под ножа на необузданата и тиранска турска власт, в софийския дворец се мъчат да заглушат писъците и охканията на страдущите наши братя с верноподанни тостове за здравето на цариградския сатрап и с всевъзможни дрънкалки — ту харизани от последния на княгиня Клементина, ту подарени от княза на разни турски комисари, секретари, гавази и пр." (бр. 69). (Тази информация е написана от П. Ю. Тодоров. Тя кара някои автори да смятат, че заради нея П. Ю. Тодоров е бил даден под съд, докато истинската причина е възванието към русенските граждани.)

И смело пита:

„Ако е престъпник този, който казва какво се прави, какъв е онзи, който прави това?

Помислете, с моето осъждане няма ли да узаконите вий беззаконието, фалша и лъжата?“

Съзнанието, че е победил и че от парите, събрани на митинга, са се нахранили стотина гладни, е мощна духовна подкрепа за П. Ю. Тодоров, която му дава сили да завърши речта си с декларацията, че в защита на правдата е готов да навлече арестантската одежда.

Затворническата дреха той не облякъл. Съдът го оправдал поради непълнолетие (според тогавашните закони). Тук, разбира се, не сé е минало без намесата и на баща му.[1]

8

Участието на П. Ю. Тодоров в движението за защита на поробения македонски народ не изпълва някакъв определен етап или период в идейно-творческото развитие на писателя. П. Ю. Тодоров е бил завладян от ентусиазма на епохата и макар да не грабна пушката като Яворов, макар да не денувà по потайните кътища и да не нощувà по незнайните пътища на Македония, той се включва всеотдайно и страстно в тази борба (нещо изобщо характерно за него), която не си остана временно увлечение (както често биваше у него), а го обладаваше до края на краткия му живот. И при това не е без значение да се отбележи, че писателят съумя да се предварди от патриотарщина и да опази чисти своите чувства към Македония.

Още на другата година след процеса П. Ю. Тодоров организира митинги и събрания в чужбина, участвува в събиране на средства за бедни и прокудени от родните им места македонски семейства. На 17. II. 1899 г. в Женева бил разпространен афиш, с който се оповестявало, че на 19. II. 1899 г. се свиква митинг по македонския въпрос. Между ораторите били поканени да говорят Виктор Берар, лектор в Училището за висши науки в Париж, д-р Кебеджи, професор в Бернския университет, и Петко Тодоров. Митингът имал за цел да запознае швей-

[1] Краят на процеса предизвикал различни коментарии в печата. Интересни са отзивите на органа на народно-либералната партия в. „Свобода“ — политически противник на Юрдан П. Тодоров. В бр. 2194 от 4. III. 1898 г. (год. XII) на вестника е поместена телеграма, в която с изненада се съобщава, че П. Ю. Тодоров е бил оправдан. А в бр. 2204 от 30. III. 1898 г. на същия вестник под заглавие „Оправдан“ е дадена следната кореспонденция от Русе:

„Известно е на читателите на „Свобода“, че на 3 март т. г. в Русенский окръжен съд биде разглеждано углавното дело, заведено по обвинението на Петко Юр. Тодоров от гр. Елена, загдето в едно възвание беше казал, че н. ц. височество князът целувал окървавената ръка на цариградския тиранин — султана — за ордени, мушове и разни дрънкалки. Обвиняемият биде оправдан от съдебните заседатели, защото се установи, че действително князът целувал ръката на султана, който заради това пък му дал разни подаръци. . .“

По-нататък в дописката се съобщава за изключването на ученика Борис Марков, еленчанин, от Русенската гимназия, загдето отишъл на процеса. Подробности около този факт се използуват за пропагандните цели на вестника.

царската общественост с жестокостите, извършвани от турските власти над християнското население в Македония. В призива на комитета за свикване на митинга, отпечатан като приложение на в. „Macédonie“ на Георги Капчев, е поместена на френски език статията „Правото на човека“ от П. Ю. Тодоров.[1] Два дни след излизането на афиша статията е била публикувана и на български език във в. „Автономия“ — „орган на политическите интереси на християнското население в Турция“. Това е една от най-интересните и важни статии на П. Ю. Тодоров, в която е намерило израз най-ценното в схващанията на писателя. В нея авторът излиза в защита на човешкото право. „Ний за него се борим — заявява той, като с това сам се включва в редовете на борците за човешки права и свободи, и продължава: — За него преди дълго време още човеческата мисъл се е появила в лицето на Волтер, Мирабо, Лютер и въобще в лицето на всички човеци, които съставляват историята на цивилизацията. За него най-сетне и ний сме дали жертви пред турския деспотизъм.“

П. Ю. Тодоров смело се обявява в защита на свободата на македонския народ. За него е ясно, че тя ще бъде извоювана само с оръжие в ръка. Народ, който пет века е стенал под тежкия ярем, е сит на лъжи и хубави фрази. Статията е написана по повод на една прокламация на султана към македонците, с която той ги призовава да предадат оръжието си, като в замяна на това им обещава гаранция за личността и собствеността. Но зад това предложение П. Ю. Тодоров вижда ясно неискреността на турската власт, която, от една страна, обезоръжава християните, а, от друга — въоръжава мюсюлманите. На султанското предложение той отговаря:

„Докато ние се чувствуваме силни, дотогава ний няма да дадем оръжието си. На нас са дадени толкова обещания, щото нямаме нужда от повече.“

И с гневен патос и нескрита закана той продължава:

„Знамето на свободата е развято вече и то ще се развява дотогава, докато не се върнат правата ни. Може би наскоро ще бъдем изненадани, като научим, че старците, жените, както и учениците са се дигнали да искат правата на човека.

Европо, ти няма ли да чуеш техния глас? Събори стената на затвора, на тиранията, понеже в противен случай тя сама ще се събори и ще те смаже под тежината на своите развалини!

Дипломати, изпълнете условията, които вие сте подписали, за да не бъдат изпълнени с помощта на щиковете!

Младежи, защитници на притиснатото човечество, издигнете гласа си в полза на цивилизацията!

Ний се обръщаме към вас, ако обичате мира, посветете човешкото право!

---

[1] Митингът в защита на македонския народ е бил отложен. По късно се установило, че редакторът на в. „Macédonie“ Г. Капчев не е бил упълномощен от централния македонски комитет за свикване на митинга и П. Ю. Тодоров е публикувал във в. „Реформи“ (бр. 8 от 6. III. 1899 г.) съобщение, че не е взел участие в митинга.

Ний ще свършим с думите на един от държавните мъже на Германия, който е казал: Революцията не може да се направи, тя сама се прави."

Против турските реформи П. Ю. Тодоров беше писал още преди две години във в. „La Dépêche". В статийката си „Реформите в Турция", поместена в броя от 28. V. 1897 г. на вестника, той изтъква, че ферманите на султана си остават само мъртва буква, защото те не досягат основната структура на обществото и мохамеданския фанатизъм. „Съгласно религията си — отбелязва П. Ю. Тодоров, — която всеки мохамеданин е длъжен да разпространява „с огън и меч", той трябва да убие по един християнин, за да извърши по този начин дело, угодно на Мохамед и на неговия бог Аллах!" Насърчавайки фанатизма, турските власти обезсилват своите фермани, издадени само за залъгване на европейското обществено мнение. П. Ю. Тодоров посочва, че освобождението на Македония не може да се очаква да дойде от султана, то трябва да се извоюва с оръжие в ръка. Тази е основната мисъл, прокарана в неговите статии и изказвания от онова време.

А през 1908 г., когато у П. Ю. Тодоров се забелязва вече един подчертан стремеж към освобождаване от навеите на индивидуализма и модернизма, той пише разказа си „От една дрипа", който възсъздава правдиво Илинденското въстание от 1903 г. и последвалото го безчовечно клане от побеснелите аскерски пълчищ. Основни герои в разказа са пет-шест дрипави низами и един чауш, които вземат за въстаническа чета едно бостанско плашило със забучена дрипа от юнашки байрак и водят цяло сражение с него. Но всичко това е дадено на фона на героичното македонско въстание и жестокото му, варварско потушаване. По художествени достойнства, по правдивост и реалистичност на описанието, по сила и дълбочина на замисъла и релефност на рисунъка разказът „От една дрипа" представлява една от най-високите точки, до които достигна талантът на писателя. Чужд на всякаква маниерност и преднамерено поетизиране на книжни идеи, тук писателят се откройва тъкмо с ония най-съществени свои черти, за които го ценим и днес и които го приближават до нашата съвременност.

Същото може да се каже и за елегията „Самотен гроб", която единствено поради недооценяване не е влязла досега в избраните съчинения на П. Ю. Тодоров. Подвигът на героя от македонското национално-революционно движение е романтично възвисен и опоетизиран. Той умира с ботевска смърт. И в интонацията на този лиричен разказ се долавят звуци от дивната балада на Христо Ботев за смъртта на Хаджи Димитър. Героите на Илинден продължават делото на българските войводи. Те също са написали на знамето си свещения лозунг „Свобода или смърт".

Но освобождението на Македония не е единствената и крайна цел в борбата и становището на П. Ю. Тодоров по македонския въпрос. През целия си съзнателен живот писателят мечтае и ратува с перо и слово за осъществяване на балканска федерация. Дори през 1910 г., когато един интелигент като него мъчно може да устои и да не се поддаде поне за момент на шовинистическата пропаганда, той пише: „По-

сред тежките изпитни, на които ежедневно се подлага българщината, аз често отдъхвам в мечти за този идеал, когато Балканският полуостров — от времето на Омира и до днес оросяван само с кърви и търпял насилия — ще се възроди за нов културен живот."[1]

Но това не би могло да стане, докато съществуват поробени народи. И затуй П. Ю. Тодоров разглежда освобождението на Македония като един от етапите на борбата за федерация на Балканите. „Чак след извоюване политическата автономия на Македония — пише той — българската демократическата интелигенция ще може с развързани ръце да се бори за постигането на своя по-далечен идеал — Балканската конфедерация."[2]

9

Вторият ярко продемонстриран пред съда през 1898 г. идеал на П. Ю. Тодоров е увереността в тържеството на социализма. Макар че по-късно по силата на редица фактори и причини той се отдалечи значително от социализма и скъса със социалдемократическата партия, той никога не излезе да обругае този си идеал. Въпреки всичките закачки със социалистите, пръснати тук-там на дребно из някои от по-късните му статии и писма, в минути на откровение той чувствуваше с дълбока болка своето отделяне от социализма и разкъсван от колебания и противоречия, гореше в безсилна жажда да заживее отново с „първите трепети на младостта" и признаваше, че „в същност най-хубавото време е, когато си всред кипежа на борбата, когато се опиваш и когато чувствуваш, че наистина живееш". Той не намери друго икономическо учение, в което да повярва и на което да се обрече с такава чиста и искрена преданост, с каквато се беше отдал на социализма в младежките си години. Не откри друго по-солидно и вярно обяснение на общественото неравенство и затова отделяйки се идеологически от социализма, той се отдалечи и от ония жизнени конфликти, които изискваха определено социално решение. Като не можеше да го даде, писателят ги отбягваше в творчеството си, не ги засягаше, обърна се към нови проблеми и задачи и изпълни идилиите и драмите си предимно с разработване на етически и психологически идеи и конфликти, насели ги с об-

---

[1] Отговор на анкетата по македонския и балканския въпрос, организирана от редакцията на сп. „Съвременна мисъл" (в кн. IX от 1910 г., стр. 704—705).

[2] Пак там. Този свой възглед П. Ю. Тодоров поддържа още в ранните си статии от в. „La Dépêche". В бележката си „Автономия на Македония", печатана в броя от 11. VI. 1897 г. на вестника, се казва: „Ние се стремим и ние искаме: балканска република, мечтана от нашите мъченици, предтечите и дейците на българската революция от 1876 г." А П. Ю. Тодоров знае, че балканска р е п у б л и к а не може да бъде установена от монарси — нито от българския княз, нито от сръбския крал, нито от турския султан. Тя трябва да се извоюва. Каквито и съглашения да сключват помежду си държавните глави, те не могат да доведат до реално споразумение на Балканите. Затова когато научава, че българският княз се готви да сключи съюз с Александър Сръбски, П. Ю. Тодоров пише: „Що се отнася до балканския съюз, той трябва да се счита, както и всички постъпки на княз Фердинанд и на неговия министър, като една залъгалка." (Българи и сърби, в. „La Dépêche" от 24. V. 1897 г.) Тия свои възгледи от ранния си период П. Ю. Тодоров запази и до края на живота си.

рази на романтични недоволници, които изразяват своята незадоволеност в несретничество и немара към установеното от памтивека.

През 1897—1899 г. П. Ю. Тодоров е още социалист. Такъв е той не само пред съда и в речите си по събрания и митинги, но и в творчеството, което създава. Към края на 1897 г. той написва очерка „Маргарит", с който затвърдява постигнатото в областта на белетристиката, манифестира принадлежността си към писателите-социалисти и бележи нов успех в усвояването на реалистическия художествен метод. Очеркът е бил отпечатан в „Работнически вестник" (бр. 16—17 от 20. XII. 1897 г.) на четири големи подлистника, а след това издаден в отделна книжка от работническото социалистическо дружество „Съгласие" в Русе. В предговора на брошурката, написан от П. Х. Станчев, функционер в дружеството, четем: „Предполагаемият очерк биде за първи път четен от автора на литературно-музикалната вечеринка на 15 декември 1897 г., дадена от членовете на работническото дружество „Съгласие". Още там другарят П. Ю. Тодоров със своето четиво бе срещнат с одобрителни ръкопляскания.[1]

Тутакси след няколко дни „Маргарит" се появи в „Работнически вестник", отдето той е бил вземан и четен на няколко работнически вечеринки.

В желанието си да даде широко разпространение на тоя очерк, в който нашият млад писател тъй релефно рисува съвременните буржоазни нрави — между които той сам е израсъл, — а и с това да даде едно полезно и достъпно четиво в ръцете на работниците Общото работническо дружество реши да го издаде в отделна книжка."[2]

Очеркът действително отговаря на дадената характеристика. Съдържанието му е социално, изобличително. Острието на критиката е насочено към висшите слоеве в буржоазното общество — към председателя на Апелативния съд и неговата съпруга. Те живеят в разкош за сметка на горчивите мъки на работниците, които в ужасна мизерия създават ония блага, от които се ползуват единствено богатите. Образът на госпожа Гаврилова, която очаква мъжа си да й донесе новогодишен подарък, е изграден правдиво и убедително. Вярна на своя класов морал, тя проявява качества и извършва постъпки, които сами я изобличават, без пряката намеса на автора. Съдбата на бедната Мария, която проси три лева за болното си дете, не може да я развълнува. Тя отказва да й даде подкрепа и я изпъжда. Г-жа Гаврилова се вълнува само от това, какъв подарък ще получи от мъжа си. И когато той й донася чудесен маргарит от двадесет и две върви, купен за 60 наполеона, тя изпада във възторг, опиват я сладки мечти. Младата госпожа си представя колко засукани офицери ще я заобикалят, колко поклонници, колко обожатели ще има. . . От това положение може да я извади само ужасният

[1] За изпълнението на очерка на 15. XII. 1897 г. научаваме и от една дописка, поместена във в. „Законност" (бр. 66 от 23. XII. 1897 г.). От нея узнаваме, че на тази дата в салона на хотел „Централ" в Русе градският социалдемократически комитет устроил литературна вечеринка. След изпълнения на членове-работници П. Ю. Тодоров прочел своя очерк „Маргарит".

[2] П. Ю. Тодоров, „Маргарит". Русе, 1898, стр. 3—4.

сън, в който й се явяват страшни картини из мизерията на работничеството. Под влияние на кошмара, описан добре от автора, тя решава да помогне на бедната Мария, но не успява. Детето на Мария е умряло. Ала пристъпите на филантропия отминават и на бала в офицерския клуб г-жа Гаврилова отново ще бъде царица на тържеството, ще привлича погледите с елегантната си фигура и с великолепния маргарит, забравила всичко. Какво остава за Мария освен пътя на проституцията?

Очеркът „Маргарит" представлява широка картина на тогавашното общество. Чрез два образа, представени чрез обикнатия от писателя метод на контраста, е направен напречен разрез на цялата обществена структура, показани са неравенството и социалната несправедливост на буржоазния строй. Самото съдържание на очерка говори достатъчно красноречиво за интересите на автора, за действителността, от която той черпи сюжети и теми за разработка, и за идейно-светогледните му позиции от онова време. Очеркът е характерен още в едно отношение. Особено интересен момент в него е сънят на г-жа Гаврилова. Ето какво сънува тя:

„. . . Одърпани, мършави хора, които при пръв поглед ти докарват страх, наизлизат пред нея и от ушите, очите, устата, от цялото им тяло протичат порои кърви, съединяват се в едно и образуват цяла кървава река. — Реката бучи и клокочи, покрита с пяна, в която лъщят дребните маргаритни зрънца. Из реката газят безбройно множество също такива бледни изсъхнали хора, със сбръчкани чела и подпухнали очи и сърдчено гребат гъстата пяна. Те събират тази пяна и мълчаливо я носят в големи фабрики, гдето лъчите на слънцето едвам проникват, внимателно чистят малките зрънца, мият ги, изтриват ги до късна вечеря. Денят се превръща, настъпва нощ, но работниците във фабриките не знаят почивка. Главите им се вият, жилите на вратовете им болят, кръстовете им се прикосят и в умора те заклюмват над малките зрънца. Изведнъж нещо изшумолява. Стрясват се и в очите им блясва светливият маргарит. В това време из дълбоката работилница се разнася гърлестият вик на надзирателя:

— Хайде-е, по-скоро работете!. . .

И отново надвисват уморени глави над светлите зрънца, а от челата им тече кървав пот. . . Но ето, работата се свърши и всички (о, колко много са тези хора!) стават, завтичат се към нея, и всякой от тях с неизказана скръб в очите нежно й подава тези дребни скъпоценни зрънца. И в същата минута наоколо гръмват прехрипнали мъжки гласове и кървавата пяна на маргарита изпълва въздуха. И Гаврилова я чуй, разбира всяка нейна дума.

„. . .Радвай се ти на тия дребни зрънца, които ний събрахме измежду пенистата кръв на ония, що гният на дъното на океана, за да ги търсят. . . Радвай се, те са изтрити от нашите корави ръце и измити от нашия пот!"

„Радвай се!. . . Това са нашите гъсти сълзи, сълзите на нашите деца, които мрат в порутените влажни хижи, на нашите жени, които вий, безсърдечни охолници, пъдите, когато те дойдат да събират трохите от трапезата ви. . ."

Тъй пеят злочестите роби на труда, а тя, съкрушена, едвам поема всяко зрънце, внимателно го разглежда и грижливо ниже на копринена нишка. . .“[1]

Тук не може да не направи впечатление поразителното сходство между този откъс от очерка на П. Ю. Тодоров и фейлетона „Страшният съд“ на Христо Смирненски. Изглежда, че Смирненски е познавал този твърде популярен очерк и под негово влияние е написал своя фейлетон. Сходството между двете творби дава основания за подобно предположение. Приликата между съня на г-жа Гаврилова и виденията на банкера Людоедов е съвсем очебийна и се състои не просто в употребата на еднакви думи и изрази („порутени влажни хижи“, „злочести роби на труда“ и пр.), а обхваща цялостния смислов, образен, идеен и стилистичен строеж на произведенията. Разбира се, Смирненски далеч е надминал нахвърляното на П. Ю. Тодоров, развил го е, задълбочил го е, уплътнил е образите, заострил е в идейно отношение съдържанието и вече в новия етап от развоя на нашата литература го е представил със средствата на едно по-вещо и укрепнало художествено майсторство, каквото не можем да търсим у осемнадесетгодишния автор на „Маргарит“, чието творческо развитие се извършва, както се знае, по-бавно.

Нужно е да се отбележи обаче, че близостта между двете произведения („Маргарит“ и „Страшният съд“) би могла да се дължи и на друга причина: възможно е зад тия две творби да стои един общ първоизточник, от който да са се повлияли и двамата автори. При това има сведения, че идеята на „Маргарит“ е навяна от една ранна поема на френския писател и философ M. Guyot, но П. Ю. Тодоров е отрекъл това влияние, понеже не познавал творчеството на Гюйо. (Надали го е познавал и Христо Смирненски).[2]

10

В „Работнически вестник“ е отпечатан и разказът „Среща“ на П. Ю. Тодоров (из цикъла „Очерки и картинки“), четен на вечеринка срещу Нова година в Елена. Това е един от хубавите и силни разкази на писателя от този период. В него е показано падението на жената в буржоазното общество. Героят на разказа, обикновен селски писар, завърнал се от казармата, заварва някогашната си любима да танцува пред безсрамните погледи на посетителите в кафенето. Той е изненадан и потресен от тази неочаквана среща. Авторът е представил правдиво

[1] П. Ю. Тодоров, Маргарит, Русе, 1898, стр. 8—10.

[2] Все пак подобно допускане не е съвсем безоснователно. Вярно е, че Христо Смирненски се е учил ползотворно от нашата социална и реалистична литература от 90-те години на миналия век. Доскоро можеше да се твърди, че стихотворението му „Хасан на минарето“ (1918) е написано под прякото влияние на стихотворението „Погледи“ на П. П. Славейков (от ранния период на неговото творчество). Но както установи проф. Д. Ф. Марков, „Хасан на минарето“ представлява превод от руския поет В. Л. Величко (вж. Д. Ф. Марков, Болгарская поэзия первой четверти XX в., Москва, 1959, стр. 170). Тъй че зад двете стихотворения на Смирненски и Славейков стои един общ източник. Не е съвсем изключено и случаят с очерка „Маргарит“ и фейлетона „Страшният съд“ да е от подобен характер.

неговите преживявания, които оказват силно въздействие върху читателя и го подбуждат към размисъл. И зад обективно възсъздадената картина от действителността прозира протестът на писателя, дълбокото му възмущение от съществуващите порядки и уредба на обществото, които допущат подобна гавра със съдбата на човека. „Свят, черен свят!. . . Изменчива съдба. . .“ — говори героят на разказа, безсилен сам да направи каквото и да било. Покрай това „Среща“ е и един тежък обвинителен документ срещу българската военщина. С няколко щриха само е набелязана войнишката служба на писаря, но и това е достатъчно, за да видим колко е горчива участта на българския войник от онова време, как царската казарма убива у него всичко човешко и вкаменява сърцето му.

През 1898 г. излиза и очеркът „Бай Драган“, който, макар тематично да не се различава от очерците и разказите на П. Ю. Тодоров от този период, все пак бележи известно временно отстъпление от завоюваните позиции. В него писателят с единия си крак стои върху почвата на народничеството и просветителството.

Очеркът „Бай Драган“ излиза като книжка първа от библиотеката, която издава еленското дружество „Напредък“ по инициатива на П. Ю. Тодоров. В предговора на редакционния комитет се казва:

„Ние, българите, живеем в едни времена, когато всичката нечистотия по дъното на обществото, като в размътен кладенец, се вдига отгоре на повърхността и задушава всичко благородно, възвишено, мисляще у нас. Прекарваме една епоха, когато дребният занаятчия оставя чука и иглата, когато селянинът, заплетен в мрежата на невежеството и суеверията, се лута като жерав в мъгла.“[1]

По-нататък в предговора обаче се прави остър завой към народническо просветителство. Прокламира се просвещението, „свестяването на народа“, като се осъжда и порицава всякакво участие в политическите борби.

П. Ю. Тодоров е бил в тесни връзки с редакторите и издателите на книжката не само като автор, но и като неин разпространител, за което свидетелствува едно негово писмо до Цанко Б. Церковски от 2. VIII. 1898 г., а също и запазеният протокол № 10 от 10. IX. 1899 г. на заседанието на еленското дружество „Напредък“. Този протокол разкрива някои моменти от интересите на младия писател, неговото усърдие да открива нови издания, библиотеки, списания и пр. На заседанието е бил разгледан въпросът за издаването на библиотеката и на брошурката „Бай Драган“. Било изтъкнато, че библиотеката малко е постигнала целта си, защото старият редакционен комитет е бездействувал, не е дирил никому сметка за продадените бройки и постъпилата сума била съвсем незначителна. П. Ю. Тодоров се съгласил с тази констатация и предложил да се запитат и разпространителите за резултата от библиотеката. Той препоръчал занапред да се издават по две книжки наведнаж или пък издаваните да бъдат по-големи; да се прави размяна

[1] П. Ю. Тодоров, Бай Драган, из „Очерки и картинки“, издава еленското дружество „Напредък“. Малка библиотека, кн. I, 1898, печатница на Пано Иванов, Търново, стр. 3.

на читалищни издания с книги от пътуващи книгопродавци. П. Ю. Тодоров поддържал мнението и занапред да се издават книжки, защото „целта на тия книжки е не да принася материална полза на читалището, а морална". Но неговият баща и други членове на читалищното настоятелство се противопоставили, като предложили, докато не се уравнят сметките по издаването на „Бай Драган", да не се предприема ново издание. Така пропаднала и тази инициатива на младия писател.

Очеркът „Бай Драган" възсъздава тежкото положение на работния селянин, който живее в постоянна мизерия и не може да отдели четири гроша за буквар на дъщеря си. „Аз не съм лошав човек — заявява бай Драган на учителя, — ама светът лошав; тежки години. . . усилни години дошле. . ."; „. . .Светът станал лош и лошав си е от няколко време насам. . . — оплаква се той. — Теглиме ние и как теглим. . ." И малко след това: „Уж сега българско стана, ама който си е рахатувал на турско, рахатува си и сега. . . Гледай ти чорбаджи Юрдана, чорбаджия беше на турско време — кмет е на българско. . . Теглиме ние и не знайме от що теглим!"

Тази правдива картина на живота обаче в края на очерка е накърнена чувствително, тъй като П. Ю. Тодоров е решил да потвърди проповядваните в предговора на книжката просветителски идеи. На думите на Койкиния баща „Теглиме ние и не знайме от що теглим" авторът отговаря чрез своя главен герой: „Теглите, бай Драгане, защото сте слепи. . ." И дошъл до тоя извод, учителят разгръща широка просветителна дейност в селото. Урежда сказки в училището, на които отиват много селяни, зарязали кръчмата. Учителя го прокуждат от селото, но семето е дало плод. Когато след време наминава край познатия си край, героят заварва същинско чудо. Всичко се е преобразило сякаш с магическа пръчка. Селяните живеят добре и в доволство. От предишната мизерия няма и следа. И всичко това е резултат единствено на „свестяването на народа", а не на революционна борба. Сит и весел, бай Драган заявява, че са прогледнали, избавили са се от мизерията, сега пак ги карат да изберат чорбаджи Юрдан, но те вече не се лъжели, свои хора щели да си пратят в парламента, техните интереси да защищават.

Ние нямаме никакви основания да предполагаме, че краят на очерка „Бай Драган" е бил изменен или нагоден от редакторите. Тогава те не са разполагали с тази власт, която им е предоставена сега. Просто П. Ю. Тодоров е изопачил жизнената правда, направил е отстъпление от социализма с прокламирането на дребнобуржоазни народнически идеали. Едва ли авторът е видял някъде това, което ни описва в края на „Бай Драган". Не го е видял никъде. Измислил го е. И понеже то не е съществувало, не е имало и няма реална възможност за неговото съществуване, в очерка то звучи фалшиво и неприемливо, не убеждава, стои в разрез с истината за тенденциите на общественото развитие. В този смисъл „Бай Драган" е едно отстъпление от постигнатото в другите очерци по отношение на тяхната основна идейна насоченост. Разбира се, това отстъпление е временно и съвсем краткотрайно и се различава съществено от оня решителен отход от социалистическите позиции,

който настъпва по-късно в идейно-творческото развитие на писателя. Но то говори красноречиво за идейната непоследователност и неизбистреност в светогледа и позициите на П. Ю. Тодоров. Такива противоречия, както се вижда, съществуват още в първия период от неговото развитие.

През същата 1898 година във Варна е отпечатан в брошура очеркът „Конкурс“[1]. И той е от познатата поредица „Очерки и картинки“ и представлява първа книжка от новообразуваната библиотека „Братска помощ“ — едно ново начинание на П. Ю. Тодоров, чиято цел, както научаваме от встъпителната бележка, е била подпомагането на бедни ученици. Темата на очерка е из живота на учащите се. В него П. Ю. Тодоров претворява свои лични наблюдения и впечатления, за които беше писал още в статията си „Нещо по студенческите помощи и стипендии“. Ядка на очерка „Конкурс“ са душевните преживявания“, съмнения, колебания, тежнения и терзания на двама добри другари, бивши съученици, които са принудени да се борят един срещу друг за единствената стипендия, отпусната по медицина. Единият надвива, другият заболява. Но и двамата чувствуват, че някой е разбил другарството им, че е бръкнал с нечисти пръсти в техните крехки и невинни души.

По художествени качества обаче този очерк отстъпва на „Маргарит“ и „Среща“. Особено слаб и неизразителен е неговият език и диалог. Характерно е и тук контрастното противопоставяне на двамата герои в конфликта.

Все от това време датира и разказът „Тайна“ (из „Очерки и картинки“), печатан в сп. „Ново време“, год. II, кн. VII—VIII, стр. 664—674. В него авторът разказва за трагичната съдба на един беден селянин, който бива принуден да се ожени за една бременна мома, за да спаси от опозоряване виден руски офицер. Действителността слага властна ръка върху живота на героя. Беднякът не намира никъде радост и утеха, а става роб на своята черна неволя. Такава е изобщо участта на много честни труженици — потиснати, смазани и обезличени от грубия живот и установените отношения между хората в буржоазното общество. Те населяват ранните разкази на П. Ю. Тодоров, техният живот е постоянна тема за писателя.

11

През 1898 г. П. Ю. Тодоров заминава за Швейцария, дето записва право в Берн, но ходи да слуша лекции по литература и философия. Чете Сенкевич, Зола, Флобер, Мопасан, Доде, Мюсе, Ибсен, Стриндберг, Хауптман и други „модерни“ тогава автори. Изпитва различни влияния, но литературата на индивидуализма все още не го е завладяла напълно. За него най-великият писател в света е Лев Толстой. Горещо препоръчва на другарите си по перо романите на Достоевски и Толстой. С възторг го-

[1] Преди това е публикуван в сп. „Ново време“, год. II, кн. I, стр. 3—17.

вори за творчеството на Максим Горки.[1] Запознава се с произведенията на Чехов, Короленко, Сибиряк, Успенски, Рашетников, Левитов, Златовратски, Засодимски, Авилов, Потапенко и някои други руски народници. Чете отново трудове на Маркс и Енгелс, статии на Плеханов и Жорес. Интересува се и от възгледите на представителите на други социални движения, като анархизма, радикализма и пр.

През първата година от пребиваването си в Берн П. Ю. Тодоров живее в руска колония, сред руски и полски емигранти, храни се в тяхната кухня, подпомага изпаднали в нужда другари с „презрения метал" (както сам се изразява в едно писмо). Тази година завършил и няколко от очерците си („Твърде късно!", „Мама", „Помощ", „Гробът на едно сърце", повестта „Щастие" и др.) и дори се готвел да ги издаде в отделна книга, но като не намерил издател, принуден бил да ги изпрати по вестници и списания, дето са пръснати и до днес.

По това време П. Ю. Тодоров се запознава с Райна Ганчева, сестрата на неговия настойник в Тулузкия лицей Борис Ганчев, и установява сърдечни връзки с нея. Неговата голяма и всеотдайна любов изпълва мислите и мечтите му, дава му сили и вдъхновение за интензивна творческа работа. В нейно лице той намира верен другар и съратник. И отсега нататък — до края на живота му — тя ще стане винаги първият читател на неговите очерци, разкази, идилии, драми и статии. Ще споделя всеки негов успех и ще го подкрепя при всяка несполука. И макар че силният интелект на писателя ще подчини властно нейните интереси и духовност, влиянието на близкия човек не е без значение. Само че то обикновено се подценява напълно от литературната история. Изследвачите се ровят в пожълтелите страници на вестниците и разгръщат дебелите томове на историческите съчинения, за да открият някоя стачка или сказка, някакъв исторически факт, с който да обяснят известен преход или завой или просто някоя проява на писателя. Няма съмнение, че понякога такъв факт може да се окаже действително решителен в творческия път на писателя, ала в същото време стремежът да се обяснява всичко и винаги само с моменти от гражданската история, да не се виждат никакви други фактори, които влияят определено върху творческата личност — това е тежко наследство, оставено ни от вулгарния социологизъм. Историята на литературата е пълна с примери, които неопровержимо показват, че една жена, един близък човек, една случайна среща, едно скарване, една лична връзка, едно познанство понякога могат да изиграят много важна роля в живота на писателя, а оттам и в неговото творчество. Ето защо е необходимо да се познават съчиненията на писателя и историческата обстановка, в която той работи, но е не по-малко важно да се установят и всички факти от неговата гражданска и творческа биография.

[1] Още през 1898 г. П. Ю. Тодоров смята, че М. Горки е един от „великите майстори". В писмо от края на същата година той съветва Иван Кирилов да се снабди със „съчиненията на Максима Горкий, тоя във висша степен оригинален писател, когото животът и единствено животът е очукал!" По-късно, както е известно, П. Ю. Тодоров се запознава лично с Горки и поддържа приятелски връзки с него (вж. статията „П. Ю. Тодоров и руската литература", сп. „Славяни", 1959, кн. 11—12, стр. 22—24).

За П. Ю. Тодоров това е толкова по-наложително, като се има пред вид в какви различни условия живее той, с колко много и различни хора се е срещал, какви противоположни фактори са му влияли. Той е живял в Елена и в София, в Търново и Русе, в Тулуза и Берн, в Берлин и Лайпциг; посетил е всички славянски страни — Русия, Полша, Чехословакия, Югославия, Западна Украйна, прекосявал е южното Средиземно море и е видял брегове на далечното Северно море, дишал е хладния въздух на берлинското предградие Вилмерсдорф и е пил от целебната свежест на Капри — острова на слънцето и поезията. Трудно е мислено да обходиш неговите друмища, а камо ли да тръгнеш подире му, за да събираш де що е оставил.

В тия си скитания той е имал възможност да се запознае с такива личности като Г. В. Плеханов и Димитър Благоев, М. Горки и Жан Жорес, Т. Масарик и О. Кобилянска. А ето малък списък на някои от останалите му близки и познати: Н. Габровски, Г. Кирков, Кр. Раковски, Ив. Кирилов, П. П. Славейков, К. Кръстев, П. К. Яворов, К. Христов, А. Страшимиров, Т. Г. Влайков, Ив. Вазов, Ел. Пелин, Ц. Церковски, Божан Ангелов, Ал. Балабанов, Я. Сакъзов, А. Карима, Боян Пенев, Ст. Чилингиров, Георг Адам, Л. Якубовски, Ив. Франко, Л. Українка, В. Стефаник, К. Острашевски, И. Калина, А. Черни, Ст. Жеромски, Й. Дучич, П. Попович, Скерлич, Д. Койген, А. Брюкнер, М. Ф. Андреева, С. Огнянов, Г. Киров, Кр. Сарафов, Хр. Ганчев, Ст. Бъчваров, А. Будевска, В. Я. Богочарски, П. Н. Милюков, Ковалевски, Волински, Леонид Андреев, Римски-Корсаков, Немирович-Данченко, Иля Репин и много, много други — писатели, общественици, политици, артисти, художници и т. н. Невъзможно е да ги изброиш, а камо ли пък да речеш да установяваш връзки и влияния на всекиго поотделно, на всяка от тия толкова много и така различни индивидуалности. Пък и огромният брой факти около техните взаимоотношения са загубени безвъзвратно, други все още не са установени, редица материали и документи не са още издирени и опознати.

Най-сигурният източник за многобройните му връзки си остават неговите писма. Кореспонденцията на П. Ю. Тодоров е огромна и извънредно интересна. Сам писателят на едно място казва, че е получил над 3000 писма за осем години и е изпратил приблизително толкова. От тях една грамадна част е изгубена, друга е пръсната по лица и зад граници и това пречи да бъде издирена и събрана. Но и онова, което е запазено, съдържа извънредно ценни данни и указания. „. . . Писмата, моите младежки изповеди-писма, за мене бяха голяма сгода да събера сам себе си и да си дам отчет, равносметка. Колко пъти те ми спомагаха да изясня някоя своя замисъл, да реша конкретно някой въпрос“ — отбелязва сам П. Ю. Тодоров през 1911 г. в своето дневниче, когато вече е престанал да води редовно преписката си със своите многобройни приятели от цял свят.

Писмата на П. Ю. Тодоров са наистина една искрена младежка изповед. Те са документ за търсенията, мислите, плановете и интересите на писателя. По тях днес ние можем да си представим в най-тънки подробности творческите занимания, дори творческото всекидневие на писателя. Той споделя с близките си всеки свой замисъл, всяка своя идея. Пише дълго, подробно, всеки ден до няколко познати. Писмата му

представляват ценна автобиография, подценявана досега, която ще ни помогне да разберем по-добре противоречивото му творчество.

Това се отнася най-вече за неговите писма от Тулуза, Берн и Берлин. Те съдържат извънредно ценни моменти, но по-голямата част от тях е съвършено неизвестна, тъй като у нас липсва вкус и интерес към епистоларната литература.

П. Ю. Тодоров води преписка с много и различни познати и приятели, но от лятото на 1896 г. има един постоянен кореспондент — Райна Ганчева. Може на своя близък другар и съгражданин Иван Кирилов да не напише тази седмица, но на Райна — винаги. Обстойно и последователно, години наред писателят споделя със своята другарка плановете и намеренията за бъдещата си работа, всичките си творчески прояви и интереси. Едновременно с това той се грижи за нейното образование, особено по време на следването ѝ в Лайпциг. От писмата му ни става ясно, че неговите чувства към Райна не са останали без следи в творчеството му. Това той най-искрено и интимно е изповядал, изразил го е и в някои свои разкази от това време, и в импресията „Блян". Не е никак мъчно да се установи съвсем личният, дори автобиографичен характер на преживяванията в любовни разкази, като „В града на любовта", „Потайни мъки" и др.

Същевременно П. Ю. Тодоров продължава да печата и социални очерци и разкази. Така например във видинския вестник „Народен лист" (бр. 38—40 от 1898 г.) е публикуван големият очерк „Помощ", написан по действителен случай. Основен герой на очерка е един беден студент, който живее в постоянен глад и мизерия, но министерството отхвърля молбата му за подкрепа. Помощта бива дадена на един пияница и комарджия, макар че той живее охолно, но имал братя полковник и секретар в министерството. Художествено обаче очеркът е слаб — той е прекомерно раздължен; авторската идея се натрапва грубо и тенденциозно, езикът е беден и безжизнен. Сам П. Ю. Тодоров обяснява в едно писмо, че очеркът „Помощ" е писан преди три години и за разлика от всеки друг път е пратен за печат без преработка. Затова той има само историко-литературно значение като факт, който показва интересите на автора и критичното му отношение към изобразяваната действителност.

Несравнимо по-значителен в идейно и художествено отношение е очеркът „Няма вече . . .", който единствено поради недооценяване стои извън избраните страници на писателя. Той е идейно изяснен и целенасочен. Неговата критическа страна е неразделно свързана с художествената — не е изтъкната грубовато и преднамерено, но не и забулена в мъгляви психологизации. Образът на наемния работник (бившия шивач Койчо) е подхванат вярно и е представен правдиво в заобикалящата го обстановка. Оставен на произвола на съдбата, Койчо ще продължава да пропилява всичко в кафенето, а семейството му ще гладува, защото той не се е осъзнал, защото му липсва класово съзнание и сам той няма никаква представа за своето място сред хищническото окръжение от безмилостни експлоататори. Ще си остане в плен на страстта. Животът е сложил сурова ръка върху хора като Койчо и тях всички ветрове ги брулят безпощадно. Затова разкази като „Няма вече . . ." отварят очите

на работника, разкриват му една от многото причини за лошото положение, сочат, макар и косвено, необходимостта от класово осъзнаване на пролетариата. В онова време той е изпълнявал една от най-важните задачи, поставени пред социалистическата литература.

12

През 1899 г. П. Ю. Тодоров е редовен сътрудник на в. „Република", издаван в Сливен от Д. Димитров, С. Гидиков и др. Както е обозначено под заглавието, това е „орган на българските републиканци". Той защищава работническите интереси, но постепенно линията му наклонява към реформизма и опортюнизма, заради което по-късно е критикуван от близките до Благоев партийни среди.

П. Ю. Тодоров изпраща своите кореспонденции и статии от Берн. Макар и откъснат от родината си, той нито за миг не престава да се чувствува български гражданин и участник в политическите борби. На 1. V. 1899 г. — бойния празник на трудещите се — той написва статията „Бъдещето" и я изпраща в редакцията на в. „Република". Тя излиза в бр. 14 от 8. V. 1899 г. на вестника. Нейното съдържание е извънредно интересно. Още от самото начало младият писател застава на ясни идейни позиции. Той пише: „ . . Посред кипежа на тия дребнави партизански страсти, посред тая мрежа от гешефти, в която е уплетен държавният организъм, здравомислящият българин се пита: Какво ни чака? — Какво чака нашата многострадална България?. . . Дали не някой нов хомот се готви за нас, току-що възкръснали политически след петвековно тежко турско иго? И залутани в настоящето, ний трудно видим що със собствени си ръце градим в тъмнината на утрешния ден."

Статията е написана по повод на поредните парламентарни избори, които са проведени в условията на жесток полицейски и военен терор. П. Ю. Тодоров изтъква, че с помощта на жандармската сабля и войнишкия щик на власт са се закрепили „стотина дворцови лакеи — хора от епохата на сопата, терора, торбопесачието и русенските катакомби". В тия думи личи отношението на младия републиканец към царските агенти в България. Въпреки репресиите и заплахите нищо не е могло да смути писателя, да го накара да се откаже от своите антимонархически идеи. Той си остава убеден демократ и заклет враг на царизма и мракобесието.

Но статията „Бъдещето", която не е включена в събраните съчинения на П. Ю. Тодоров, е интересна и в още едно отношение. В нея авторът се разграничава ясно и от представителите на опозиционните партии. Той не вярва, че петдесетината избраници на опозицията ще бъдат верен страж на народните интереси, тъй като в миналото те били на власт, но нищо не са направили за народа. Напротив, те са искали от Турция или Русия да бъдем отново окупирани, те са оковали печата в окови, защитили са с драконовски закони престъпленията на разни венценосци; сред тях са и ония, които са погребали конституцията и са разорили страната, като са давали милиони за разходките на княз Фердинанд и министрите му из чужбина. П. Ю. Тодоров вижда, че това е

само „тъй наречена опозиция“, която довчера е била на власт и ако утре отново дойде, с нищо няма да подобри положението на страдащите маси, тъй като също така е свързана с господствуващата класа и е неин защитник. Зад отделните характеристики на писателя се крият конкретни деяния на опозиционните водачи и за тогавашната публика е било съвършено ясно кого има пред вид авторът в статията си и кого точно визира. Най-силни са обвиненията му към царедворците и лично към празноглавия княз, който е едно бреме за държавата.

На кого разчита тогава П. Ю. Тодоров, на кои сили определя той бъдещето, на кого се обляга? Ето на кого: „Едвам виждаме десетина единици — продължава той, — повечето от които са представители на Социалдемократическата партия, с които можем да разменим няколко свестни думи.“ Бъдещето е на социалдемокрацията, бъдещето е на социализма — такъв е лайтмотивът на статията. Авторът е убеден привърженик на социалистическата идея и за него социализмът е единствената сила, способна да измени света. Макар че представителите на новото все още са малцинство, все още са единици, тяхно е бъдещето. С особена прозорливост П. Ю. Тодоров открива в тяхно лице символа на прогреса и освобождението. Той посочва, че избраните народни представители от социалдемокрацията ще срещнат извънредно много трудности и усложнения в своята работа: „Но колко нещо принадлежи да изнесе на слабите си плещи тая шепа хора? — Тяхната задача, първом, трябва да се състои да издигнат своя законодателен топор и разбият всички тия закони, които бяха обвързали в окови печата и събранията, които бяха покрили с мистериозна тъмнина живота на живущите из българските дворци, които покровителствуваха разни разбойници, облечени в държавна власт. Те трябва да се помъчат да облекчат данъчното бреме на българския данъкоплатец; те трябва да отхвърлят разни договори, които се стремят да отнемат икономическата ни независимост; да се помъчат и отнемат колкото се може повече властта от ръцете на княза.“

Някои могат да помислят, че това са задачи реформистки, но това не е така. Тук П. Ю. Тодоров набелязва една истинска революционна програма за действие. В тогавашните условия друга тя не може и да бъде. Задачата на социалдемокрацията се състои в защищаване на народните интереси, в допринасяне за политическото и класовото осъзнаване на трудовите маси. Тя тепърва има да си печели авторитет на масова партия и затова първоначално нейните задачи са общодемократични. Пропагандата на социализма трябва да се съчетае с умели действия в парламента в защита на народните интереси. Така партията ще завоюва популярност и ще спечели доверието на широките трудови среди. Затова П. Ю. Тодоров изтъква в статията си, че предстои тежка работа пред българската интелигенция, тъй като в политическото възпитание, в свестяването на народа лежи благото и преуспяването на отечеството ни. „Нека по-смело да въртим свредела на науката в кората на невежеството и предразсъдъците — призовава той — и ще изгрее в душата на народа слънцето на свободата, на равенството, на братството ...“

Откъснато взето, този лозунг може да прозвучи като народнически. Трябва да се признае, че във възгледите на П. Ю. Тодоров от онова

време се чувствува силното влияние на народничеството. Но както посочва и Д. Благоев, това влияние прониква дори в социалдемократическата партия в началния период от нейната дейност. Призивът за „свестяването на народа“ не е само народнически идеал, а е задача на всички демократически и социалистически партии от онова време. В една тъмна и невежествена маса биха проникнали извънредно трудно и най-светлите идеи. П. Ю. Тодоров чувствува това и затуй набляга тъй силно върху нуждата от просвета и пропаганда на социализма. Той има вяра в народните сили и с истински патос пише: „Ще стане един ден този народ и ще разклати тая Бастилия, в която са го хвърлили разни користолюбиви партизани и дворцови лакеи. Ще поеме той веднъж завинаги кормилото на държавната машина в собствените си ръце, за да тръгне тая машина нормално и равномерно. Бъдещето ни зове на работа — на неуморна, постоянна и дълга работа.“

П. Ю. Тодоров знае, че предстои упорита и продължителна работа пред социалистите, защото силите на реакцията и терора са все още могъщи и държат в ръцете си всичко. Но крайната победа ще бъде на страната на новите сили, които зреят и възмъжават в битките. На тази тема е посветена неговата статия „България продадена“, написана на 2. VII. 1899 г. и поместена в бр. 22—23 от 8 август с. г. на в. „Република“. Тя започва тревожно и призивно:

„Злодеянието е свършено — българският народ е вече продаден на своите врагове.

Дворцовата шайка може да тържествува — тя победи.

Последното сражение между волята на българските граждани и тая на двореца стана.“

Тази политическа статия на П. Ю. Тодоров, която също не влиза в събраните му съчинения, е написана по повод на решението на правителственото мнозинство в камарата да бъде обвързана страната към колесницата на германския империализъм. Във връзка с тоя вероломен акт, извършен от Фердинанд и неговите лакеи, в. „Република“ излиза с траурна рамка и лозунги: „България продадена на немските банкери!“ и „Долу предателите Греков, Радославов и С-ие“. В следния брой е дадено място на П. Ю. Тодоровата статия „България продадена“. С гневен патос авторът изобличава правителствените машинации, които имат за цел да продадат интересите на България и да запушат народния глас. По образния израз на писателя, без да слуша гласа на народа, на 17. VI. 1899 г. правителственото болшинство е замижало пред свещения образ на измъчена България и я е продало в ръцете на австрийските и немските капитали.

Единственият въпрос, който си задава П. Ю. Тодоров и който остава открит, е въпросът „Какво трябва да сторим с тия самозвани управници, когато вече всичките легални средства за борба са изчерпани?...“ И колкото и тъжни мисли и нерадостни перспективи да открива извършеният политически акт, П. Ю. Тодоров чувствува и разбира, че не би могло да се очаква нищо, ако прогресивните сили не се опрат на народа. В тия трудни минути за страната той търси надежда и упование в българския народ. Той заявява, че вярва в този народ, който в своята история има

толкова блестящи страници като тая от 1876 г.; който в продължение на пет века клан, насилван, безчестен, не е преставал да проявява своето съществуване, като всяка пролет е издигал из балканите знамето на свободата. „И сега — подчертава писателят — единствената ни вяра е в българските граждани. Те няма да закъснеят, уверен съм, да заменят потъпканата избирателна бюлетина с щик, на който да натъкнат предателите. Нечутата и изнасилена народна воля по митингите скоро ще прогърми като бомба под тюрмата на тиранията и мракобесието, в която са затворили бъдещето ни, и ще смете един път за всякога тая тюрма, за да стане народът сам господар на себе си."

Тук отново звучат познатите мотиви от статията „Бъдещето", но сега в заключението се съдържа призив за революционен бунт, за революционна разправа с продажниците и враговете. Предателите трябва да бъдат натъкнати на щик — заявява П. Ю. Тодоров недвусмислено. Тая присъда е сурова, но тя е справедлива, защото користолюбивите партизани са продали държавата, която се е издигнала над костите на Ботев, Левски, Хаджи Димитър, Дюстабанов, Бенковски и толкова още борци за свободата. Тяхното предателство представлява кощунство с паметта на тия герои, които се бориха за свободата и умряха за нея, за да могат сега да се надяват върху нозете на страната оковите на икономическото робство.

В тия две статии П. Ю. Тодоров не назовава конкретно и поименно предателите, макар че е съвсем ясно за кого говори той. В бр. 41 от 27. XI. 1899 г. на вестника е поместено неговото отворено писмо до народния представител Божил Райнов,[1] в което са изобличени безпощадно падението и ренегатството в политическия живот. В това си писмо П. Ю. Тодоров има пред вид допълнителните избори, произведени в началото на август от правителството на Т. Иванчов и В. Радославов и окървавени от полицията. Божил Райнов се е опитал да защищава законността на тия избори в изказването си пред Народното събрание. П. Ю. Тодоров, който се е познавал от по-рано с него, разкрива политическите зигзаги и метаморфозата, която преживява този новоизлюпен защитник на реакцията и терора. Младият писател е проявил голяма гражданска смелост и доблест, изобличавайки двуличието, кариеризма и политическото хамелеонство на буржоазните управници.

Всичките статии на П. Ю. Тодоров от в. „Република" са написани от определени социалистически позиции. Авторът се обляга на народа и на най-напредничавите слоеве в него. Той защищава свободата и неприкосновените права на народа, които са узурпирани от правителствените шайки. Статиите са написани смело и безкомпромисно, дръзко и без заобикалки. Както винаги, авторът пише развълнувано и зад редовете прозират неговата голяма любов към бедния народ и безпощадната му омраза към неговите притеснители. Думите му не познават криви пътеки към целта, а я поразяват мигновено и направо.

[1] Вж. П. Ю. Тодоров, Събрани съчинения, т. III, стр. 255. Писмото е имало голям резонанс сред тогавашната общественост. То е препечатано и коментирано във в. „Земледелческа борба", Варна, год. II, бр. 1 от 4. XII. 1899 г., а също така и във в. „Нов век", бр. 113 от 8/20. XII. 1899 г.

Като демократ и революционер по мировъзрение П. Ю. Тодоров изпъква и в своето отношение към поробените и оскърбени народи. Вече разгледахме неговото отношение към страдащия и борещ се македонски народ. С голямо съчувствие се отнася той и към съдбата на арменците, пръснати из света след турските кланета. В бр. 20—21 от 20. VI. 1899 г. на в. „Република" е поместена една неподписана кореспонденция от Берн, от която узнаваме отношението на П. Ю. Тодоров към евреите. По повод на разоренията над еврейското население в Южна Русия руските студенти в Берн свикали протестно събрание. Между многото оратори говорил и П. Ю. Тодоров. Кореспонденцията във в. „Република" възпроизвежда неговата реч. Макар да не е евреин, писателят присъединява гласа си към протестите на „унижените и оскърбени человеци", като изпълнява по този начин своя осъзнат дълг. За писателя-хуманист гоненията на еврейския народ са срам за цивилизацията и петно за времето. „Неговата робска среда е родила гении, като Спиноза, Хайне, Маркса, Ласаля" — казва П. Ю. Тодоров. Неговата реч според кореспонденцията е била прекъсвана често от шумни и одобрителни ръкопляскания.

13

Почувствувал, че не е достатъчно само с перото на белетриста да води борбата, П. Ю. Тодоров решава да се включи по-активно в социалистическото движение. Завърнал се през лятната ваканция на 1899 г. в България, той изведнаж попада сред предишните си другари и това му вдъхва нови сили и увереност за работа в полза на социалистическото дело. И той е наново сред работническите събрания и вечеринки в Русе. У него се възвръща вярата в бъдните светли дни за отрудените и окаяните, която е била до известна степен помрачена в Швейцария от четене на идеалистически съчинения. Сега той е отново в своята естествена среда и неговата активност се връща. По случай VI конгрес на Българската работническа социалдемократическа партия, състоял се от 11 до 18. VII. 1899 г. в Габрово, П. Ю. Тодоров праща поздравителна телеграма от името на русенските социалисти, в която четем:

„Русе. Пионери на справедливостта и освобождението на работниците, покажете на реакционната буржоазия, че вий, изражающи работническите теглила, сте достойно народно представителство. Прочее, напред в неравната борба!!...

За другарите: Тодоров"

Сам по себе си този факт говори твърде много. Той показва, че П. Ю. Тодоров не е минал само покрай социализма, както обикновено се твърди, не е изпитвал само съчувствие към идеите на социализма. Макар и като неуяснен научно идеал, те са били негово убеждение, той е водел борба за тях, развивал е определена обществена и писателска дейност в полза на социализма. И никак не е случайно, че за представителите на русенския пролетариат той е „другарят П. Ю. Тодоров", а в една телеграма от Русе, отпечатана в бр. 2194 на в. „Свобода" от 4. III. 1898 г., е казано: „Сноши при грамадно стечение на народ съдеб-

ните заседатели оправдаха социалиста Петко Тодоров, обвиняем в оскърбление особата чрез печата.“ И пред русенското работничество, и пред буржоазията, и пред съгражданите си в Елена П. Ю. Тодоров е минавал за убеден социалист. Малко по-късно като такъв го таксува и немската полиция, която отваря писмата му, следи го по улиците чрез тайни агенти и пр.

През ваканцията на 1899 г. П. Ю. Тодоров става и редактор на литературно-художествения отдел в русенското списание „Съвременен преглед“. Като убеден привърженик на социализма през тия години П. Ю. Тодоров винаги се интересува от задачите и програмата на списанията, в които сътрудничи. Така например, когато към края на 1899 г. се заговорило за издаване на ново литературно списание „Звезда“ в Търново, П. Ю. Тодоров съобщава от Берлин, че за своето участие или неучастие ще даде окончателен отговор едва след като види програмата на списанието (въпреки че един от редакторите на „Звезда“ ще бъде Ив. Кирилов — най-близкият приятел на писателя от това време). Неведнаж се интересува той и за характера, задачите и направлението на сп. „Съвременен преглед“, преди да влезе в неговата редакция (за това говорят няколко негови писма от Берн).

Каква е програмата на сп. „Съвременен преглед“?

Политическите позиции на списанието са дребнобуржоазни, макар че — както тия на в. „Законност“ — са минавали пред властта за социалистически. „Съвременен преглед“ е списание с рязко опозиционен характер. То води ревностна борба срещу „разбойническите похвати“ на управляващите партии и „алчните домогвания“ на техните шефове. Програмата му е открито републиканска. Зад маската на „помазаните от бога“ монарси редакторите виждат задушители на свободната воля, на свободния полет на обществените, политическите и икономическите идеали. „Деспотизмът на абсолютните монарси — се казва в уводната статия на кн. 8 — е запечатан с потоци кръв в историята на културното човечество; неговите страници ще се четат дълги години с ужасение и покъртване на душата, колчем се повдигне историческата завеса, която го били“. От страниците на списанието се води пламенна и безкомпромисна борба срещу личния режим на Фердинанд. Отправят се предупреждения, че ако влиянието на монарха не се „ограничи или сведе до нула“, страната ще бъде тласната „в пътища, които водят към пропаст“. Неведнаж се говори за страшната мизерия на работния народ, посочва се, че страната се намира в незапомнен икономически упадък — всички занаяти са рухнали, всички селяни са оголели. Политическият живот се характеризира с потъпкване на всички правдини и всякаква свобода на личността.

Но цялата тази критика се прави от подчертано дребнобуржоазни позиции, като се издига в култ буржоазният либерализъм и парламентарна демокрация. Редакторите на „Съвременен преглед“ не дирят опора в никоя класа или партия. Нещо повече, те поддържат становището, че у нас липсва силна класа, „няма рязко класово деление“, поради което няма и партия със съзнание за определени класови интереси.

Литературният отдел на списанието е ръководен в по-правилна насока. И със статиите, и с художествените произведения „Съвременен

преглед“ отстоява принципите на реализма и съдействува за неговото утвърждаване в българската литература. И по външно оформление, и по списване „Съвременен преглед“ е едно от най-издържаните провинциални литературни списания. В него сътрудничат почти всички тогава млади писатели: Антон Страшимиров, Ана Карима, Кирил Христов, Г. П. Стаматов, Цанко Церковски, Иван Кирилов, П. Ю. Тодоров и др. Творбите им — различни по жанр и тематика — имат една обща черта: социално съдържание. В „Съвременен преглед“ например са печатани „Тържеството на роба“ от К. Христов, „Дърводелец“ от Ц. Церковски, „Нашата земя“ от Г. П. Стаматов и др. под. Тук се популяризират литературните възгледи на В. Г. Белински; води се остра полемика с „Мисъл“; сътрудниците на списанието стоят определено на позициите на реалистичното изкуство.

П. Ю. Тодоров е имал намерение да привлече още сътрудници през втората годишнина на „Съвременен преглед“, поканил е за редактор Антон Страшимиров, който дал съгласието си. В писмо от 18. IX. 1899 г. до д-р Христо Мутафов, главен редактор на списанието, П. Ю. Тодоров излага свой план за обновяване на „Съвременен преглед“, който обаче не е бил осъществен, защото списанието престанало да излиза поради липса на средства. В друго писмо до Божан Ангелов от 7. III. 1900 г. П. Ю. Тодоров се отзовава с готовност на опитите да се поднови „Съвременен преглед“ и казва: „Във всеки случай лично аз бих желал и помагал на това списание за излизането му, защото то внасяше доволно живот в книжнината ни.“ Опитите обаче останали напразни.

В сп. „Съвременен преглед“ П. Ю. Тодоров печата двата свои разказа „Мечти“ и „Певец“. Те са сред най-хубавото, създадено от писателя. Реалистично, с дълбоко проникновение и художествено майсторство, завидно за един двадесетгодишен автор, П. Ю. Тодоров рисува драматизма на човешките преживявания, произхождащ от конфликта между грубата, сурова действителност и стремленията на самите герои. Бай Пенчо Урумов от „Мечти“ е бил занаятчия-кожухар, мирно и тихо е вървял животът му. Но нахлува капитализмът. Фабричната стока става по-евтина от ръчната и бай Пенчо се вижда принуден да зареже занаята и за да не умрат децата му от глад, да стане пощальон. Тази служба за него е тежка, не е за годините му. Но той няма друг избор. Зиме и в най-страшния студ бай Пенчо е длъжен да кара пощенската кола по чужди краища. Животът му е жесток, непосилен, непоносим. Бай Пенчо живее с една единствена надеждица: да изкара дванадесет години непорочна служба и да му отпуснат пенсия. Със затрогваща топлота е обрисуван целият образ на бедния пощальон — положението на бай Пенчо, мечтите му, преживяванията му. И как пълно завършва образа последната сцена на разказа! Сякаш пред очите ни е добродушният бай Пенчо, забравен от цял свят, получил пенсионерската книжка с цената на измръзналия си и отрязан крак. Разказът „Мечти“ е правдоподобна картина на действителността и със своите художествени качества превъзхожда значително ранните „очерки и картинки“ на П. Ю. Тодоров. Той свидетелствува за укрепването на белетристичния талант на писателя.

Друго потвърждение на това е разказът „Певец". С него относително се завършва оня етап в развитието на П. Ю. Тодоров, когато писателят е все още под влиянието на социализма, бележи се началото на един ясно доловим преход и се хвърля мост към един от центровете в посетнешното творчество на писателя — към образа на несретника. В писмо до Ив. Кирилов от 22. I. 1900 г. П. Ю. Тодоров признава, че очеркът „Певец" му отворил очите към нов живот. Написан под влиянието на немския модернист Йоханес Шлаф и разхвален в кръжока на модерните немски писатели „Die Kommenden" („Идващите"), този очерк поставя началото на една нова проблематика, която по-късно обхваща цялостното творчество на писателя.

Макар че е срещнат с остра критика от д-р К. Кръстев заради художествени несъвършенства и недообработеност,[1] по своята идейна насоченост и начин на разработка „Певец" издава усилията на П. Ю. Тодоров да се приближи до естетическите позиции на сп. „Мисъл". Това не му се удава лесно, още повече че от „Мисъл" на него гледат като на социалистически автор, печатал социални произведения из всички издания на партията. П. Ю. Тодоров изживява един период на идеен и литературен прелом (1899—1900 г.), когато се пречупват у него предишните убеждения и под влиянието на редица фактори и причини в началото на века той бива увлечен от бягството на нашата интелигенция от социализма и обществените борби.

14

Предмет на специално изследване е как П. Ю. Тодоров изменя на социалистическите идеи, за да стигне в редица случаи в творчеството си до естетизма, формализма, субективизма и индивидуализма, като си остане обаче през целия си живот демократ по убеждение и един от най-последователните републиканци и борци против монархията.[2]

Когато дирим корените на демократизма и хуманизма на писателя и общественика П. Ю. Тодоров, ние трябва да се отправим към ранния период от неговото развитие. Тогава той изработва у себе си черти и качества, от които не ще може да се освободи през целия си живот. Така например будното обществено чувство на писателя е създадено във времето, когато той участвува активно в политическите борби. В зрелия период от своята дейност П. Ю. Тодоров се оттегля от политиката, отдава се изключително на литературата. Но при големи събития (студентските вълнения при откриването на Народния театър, Славянския събор, войните и пр.) той забравя за своите декларации в полза на аполитизма и се намесва пряко в политическия живот на страната на народа, на прогресивните сили.

Неговата любов към народа и към народното творчество има произхода си също така в ранния период от дейността му. А тази му връзка

[1] Вж. рецензията на В. М[иролюбов] (Кр. Кръстев) в кн. XII на сп. „Мисъл", год. IX (1899), стр. 551—554.

[2] За този завой в творческия път на писателя вж. по-подробно в статията „Идеен и творчески прелом на П. Ю. Тодоров" в сп. „Септември", 1959, кн. 10, стр. 128—149.

с фолклора и с езика на народа е може би най-отличителната страна на зрелите му творби.

От първите трепети на младостта се запазва у писателя и омразата му към царете и монархията.

Процесът от 1898 г. не уплашил и не смутил ни най-малко младия републиканец. През лятната ваканция на следната година П. Ю. Тодоров демонстрира още веднаж своите антимонархически убеждения. На 6. IX. 1899 г. управителният съвет на еленското читалище „Напредък" имал заседание. П. Ю. Тодоров внесъл едно невинно предложение, с което искал да говори върху „Научното и морално значение на украсата на читалищното здание с картини и портрети". В резултат на дълги и бурни разисквания ръководството позволило на П. Ю. Тодоров да развие предложението си. Той произнесъл пламенна реч. След като говорил за културната роля на народните читалища преди Освобождението и за възпитателното въздействие на картините върху младото поколение, той изтъкнал, че читалищните сгради трябва да бъдат украсени с портрети на видни хора и заслужили народни дейци. Според него „не е пристойно на едно дружество с просветителна цел", като „Напредък", „да се кичи с ликовете на разни коронован глави — князе и царе" — и продължил, че „те, като представители на монархизма, всякога са бивали покровители на мрака и реакцията".[1] П. Ю. Тодоров нарекъл Фердинанд „австрийски агент в България"[2] и предложил да се свалят неговият портрет и портретът на руския император, а на тяхно място да бъдат окачени ликовете на Христо Ботев, Васил Левски, Неофит Рилски, Хаджи Димитър, Пушкин, Толстой и др.

Тази реч на младия писател възбудила „пяла буря".[3] Председателят често прекъсвал оратора, който също не му останал длъжен. Остри реплики си разменили П. Ю. Тодоров с баща си и с брат си Христо, които го обвинили, че е излъгал събранието, тъй като то се надявало да чуе сказка по художествеността на картините, а не политическа реч. По изказването на П. Ю. Тодоров взели веднага отношение присъствуващите членове на управителния съвет. Свещеник Т. Калинкин, известен и по-късно като голям реакционер, се изказал против П. Ю. Тодоров, защото според него монарсите заслужавали уважението на всеки българин. Други по-деликатно забелязали, че в едно просветно заведение не трябвало да се държат политически речи. Юрдан П. Тодоров се обявил против сина си, като посочил, че Фердинанд е подпомогнал материално града (подарил 500 лв.), а портретът на руския император трябвало да се държи от признателност към Русия.

Можем да си представим с каква острота са се развили разискванията, след като в протокола е записано, че П. Ю. Тодоров нарекъл „мерзавец" председателствуващия и отказал да оттегли думите си назад,

[1] Според протокола на заседанието, който се пази в Елена.

[2] Из обвинителния акт на Търновския окръжен съд (вж. П. Ю. Тодоров, Събрани съчинения, т. III, стр. 618—620).

[3] Писмо на П. Ю. Тодоров до Райна Ганчева от 10. IX. 1899 г.

тъй като председателят го прекъсвал грубо и му казал „нахалник“.[1] Накрая събранието осъдило П. Ю. Тодоров за „некоректното му поведение“ и го посъветвало да бъде по-вежлив към членовете. Дружествената управа отхвърлила неговото предложение за сваляне на царските портрети. Все пак било прието да бъдат окачени ликовете на борците за национална свобода.

Речта на П. Ю. Тодоров не отминала незабелязано. Из града веднага заговорили за нея. Повикали двадесетгодишния младеж в общината. Тук властниците проявили типично еленския си либерализъм: поканили П. Ю. Тодоров да кажел в какво се състои работата, вероятно имало недоразумение, навярно неточно се е изразил или пък криво са го разбрали. Еленските управници не можели да поберат в ума си мисълта, че синът на най-личния чорбаджия в окръга ще захване да уронва престижа на държавния глава и да подбива авторитета му пред обществото. Всички, а най-много може би бащата, очаквали изясняване на недоразумението. Какво било тяхното учудване, когато П. Ю. Тодоров гордо заявил, че тук недоразумение няма, че не са го разбрали погрешно; признал, че е нарекъл Фердинанд „австрийски агент“, потвърдил, че той действително е такъв, което можело при нужда да се докаже.

Междувременно полицията в Търново се заинтересувала от инцидента. Околийският началник Тумпаров поискал препис от протокола на заседанието. Запазеният протокол № 11 от 22. IX. 1899 г. разкрива някои интересни подробности във връзка с този случай. Едни членове на управата са поддържали мнението да не се отговаря нищо на околийския началник, защото искането му не отговаря на неговите права и прерогативи. Други пък са били съгласни да се отговори на началника, защото по този начин не се нарушава уставът, а се прави „една услужливост на властта“. С болшинство събранието решило да се изпрати отговор, тъй като случаят не може да се запази в тайна. Сега пък възникнал спор за начина, по който трябва да се отговори на властта. След гласуване настоятелството упълномощило Юрдан П. Тодоров да отговори на писмата на околийския началник. Чорбаджи Юрдан положил много

[1] Ето как един очевидец описва скандала, предизвикан от речта на П. Ю. Тодоров: „Накрай Петко се обърна към портрета на княз Фердинанд и запита: „Защо е поставен тук портретът на тоя австрийски принц? Къде са портретите на Ботев, Левски и други заслужили наши хора? Вместо портрета на руския император не може ли да се поставят портрети на някои гениални руски писатели?“ И повиши тона: „Тоя портрет на австрийския принц трябва да се махне от тука!“ Тогава баща му стана и каза: „Спри, Петко! Така не може да се говори!“ Петко отвърна: „Защо? Нямам ли право да говоря?“ Брат му Христо го прекъсна: „Нямаш право да говориш! Каква ти беше темата, а ти накъде се отплесна? Ти ни излъга, г-н ораторе!“

След това започнаха да се разпарят тримата, баща и синове, на френски език. Това трая няколко минути. Всички присъствуващи се оживиха. На събранието беше и поп Тодор Калинкин. Той, да се покаже, че знае френски, извика: „Ву на ве па резон!“ („Вие нямате право).“ Петко се обърна възбуден: „А оня дурак там какво се обажда?“ Попът се разсърди, стана, развика се, запротестира. Успокоиха го, които бяха около него.

По предложението на Петко последваха бурни разисквания. Едни се изказаха за, други против. Чорбаджийското мнозинство обаче отхвърли Петковото предложение“ (Спомени от П. Кирчев, протоколчик на заседанието, печатани в юбилейния лист „90 години читалище „Хр. Ботев“, Елена, 31. V. 1953 г.).

усилия да се справи с неудобното положение. Той продиктувал нов протокол, в който думите на сина му били прередактирани и силно смекчени. С извъртания и неясноти той съчинил едно писмо до полицията, но то не задоволило органите на властта. Били разпитани мнозина еленчани и по-късно Търновската прокуратура възбудила следствие.[1] Но П. Ю. Тодоров вече се намирал извън границите на България. Още на другия ден след речта в читалището, като разбрал, че властта се интересува от нея, той заминава за Русе, дето се крие от полицията няколко дни. Понеже имал издаден паспорт, заминава за Виена, а оттам за Берлин. Писмата му говорят, че той се чувствува като политически емигрант, когото преследват, а в родината го очаква нов процес, дето няма да може вече да бъде оправдан, понеже е станал пълнолетен. По това време П. Ю. Тодоров изпитва въздействието на ония фактори, които подготвиха и обусловиха идейния и литературния прелом на писателя. Отдалечавайки се от родината си, той постепенно се отдалечава и от ранните си младежки идеали. Но в политическите си разбирания си остава докрай убеден републиканец и демократ.

*

Речта на П. Ю. Тодоров срещу Фердинанд в еленското читалище е нова проява на неговата висока гражданска доблест. Тя е израз на здравите му републикански схващания, придобити още в годините на неговата ранна дейност. Както е известно, той манифестира своя републикански идеал още в ученическите си стихове от 1893—1895 г. В края на разказа си „Хамали“ (1895) той иронизира кралете и царете. Силни нападки срещу монархията и Фердинанд съдържат неговите дописки във в. „La Dépêche“ (1897) и червеното социалистическо възвание към русенските граждани (1897), а в речта си пред съда от 1898 г. той заявява, че може да докаже истинността на това, в което го обвиняват. Определено против царизма са насочени и статиите му от в. „Република“ (1899). В този ред е и неговата проява на 9. IX. 1899 г. в еленското читалище. А тя далеч не е единствена и последна. И до края на живота си, както се каза, П. Ю. Тодоров си остава убеден републиканец. В едно свое писмо от Франция до Ив. Кирилов той съобщава, че е написал статия за републиката. По повод освиркването на Фердинанд от студентите при откриването на Народния театър в София през 1907 г. и във връзка с последвалите репресии П. Ю. Тодоров помества злъчно интервю във в. „Камбана“ и започва да пише големия си разказ „Под липата“. Макар и незавършен окончателно, този разказ говори за нескритото симпатизиране на възпитаниците на Софийския университет. В статията си „Толстой в България“ (1907) П. Ю. Тодоров не пропуска да наблегне на две от-

[1] В едно писмо от 11. X. 1899 г. Юрдан П. Тодоров съветва сина си да съобщи, че под думите „австрийски агент“ той съвсем не е искал да докача княза, а е разбирал „носител на австрийската цивилизация и култура“. Но въпреки грижите на бащата, делото е било заведено, ала П. Ю. Тодоров не се явил, макар че бил призован. Едва през 1901 г. той бил засегнат от амнистията, прокарана по предложение на баща му, който бил народен представител (вж. подробности във в. „Мир“, бр. 944 от 15. III. 1901 г.).

рицателни изказвания на великия руски писател за Фердинанд: пред сътрудник на сп. „Мисъл“ и в края на първо действие на пиесата „Плоды просвещения“. А в статията си „Мечтания“ (1912) подобно на П. П. Славейков той заявява, че в своята история българският народ „не се е водил и надеял на никакви царе и сини человеческие и единственият закрилник, около който този народ се е събирал, е неговият побащим стар Балкан — той го е пазил в своите непристъпни дебри и укрепвал е неговата националност и вяра“.

Неведнаж се е изказвал П. Ю. Тодоров и против руския царизъм. За него руското самодържавие е най-жестоката и варварска система за потискане на народите. Държейки силата, то „всякога е закривало очи пред всички правови доводи — само и само да спаси топлите места на няколкостотин свои крепители бюрократи“ (За памет на С. А. Муромцева, 1910). В своето отворено писмо по повод на реакционния славянски събор в България П. Ю. Тодоров протестира против онова „престъпно руско правителство, което днес е заюздило във великата и братска страна всяка мисъл и всеки човешки порив и което в безумна оргия е покрило цялата руска земя с бесилки“ (1910).

П. Ю. Тодоров храни най-топли чувства към народа и литературата на „великата братска страна“, които опознава още като студент. Известни са неговите многобройни прояви в областта на българо-руските литературни връзки. В статията си „Мечтания“ той е посочил колко много разчита нашата млада литература на руската култура: тя както през цялата история трябва да дава надежда и упование на българските литературни труженици, да ги възпитава в дух на високи нравствени ценности. „Но за да изпълни всичките тези надежди — заключава П. Ю. Тодоров, — Русия сама трябва да стане преди всичко свободна и правова държава, самите нейни творчески сили да намерят широк простор за работа, а не да изгниват в бездействие и по изгнание, из тюрми и заточения.“

Тук П. Ю. Тодоров отново се показва като пламенен привърженик на идеята за славянска солидарност, за братство с руския народ и култура. И отново не пропуща възможността да изкаже възмущението си от царското правителство, проявявайки още един път своите републикански схващания и демократизъм — израз на онова ценно и прогресивно ядро, което е носил със себе си още от ранни младини противоречивият светоглед на писателя.

Изобщо може определено да се каже, че като писател и общественик с будна гражданска съвест П. Ю. Тодоров се формира през първия период от своята дейност. Невъзможно е да си обясним неговите многобройни граждански прояви през зрелия му период, когато той на думи отрича участието в политическите борби, ако не познаваме ранната дейност на писателя, неговото участие в социалистическото движение и принадлежността му към течението на критическия реализъм. Ако съдим само по отделните изказвания на писателя, рискуваме да се подведем и заблудим. Но за писатели с противоречиво творческо развитие ние съдим не по онова, което те мислят за себе си, а по обективните факти и резултати от тяхната дейност, които много често опровергават собствените

им декларации. Така е и с П. Ю. Тодоров. Въпреки че напуща социализма и субективно смята, че е изживял своите младежки увлечения, че е станал съвсем друг, дълбоко в себе си той, без да ще и без да съзнава, носи някои черти и елементи, придобити през първия период от своята дейност. През някои моменти от развитието на писателя те може да не се изявят, особено когато той е увлечен по нови идеали и миражи. Но един неспокоен и вечно търсещ дух като него никога не може да живее за дълго с илюзията. И когато П. Ю. Тодоров започва да разбира истинската същност на индивидуализма, натрапен му изкуствено и по книжен път, той потърси начин да се приближи до изкуството и живота на обикновения народ, да стъпи на родна българска земя, да диша чист балкански въздух и да се опива от сладката мелодия на народната реч. Героите от най-добрите му идилии и драми са също такива селяни и хора на труда, каквито бяха всичките герои от несръчните ранни опити на писателя. Тези герои са оживели на сърцето му и той се върна към тях, към техните болки и радости, към техните дела и грижи. Но той вече ги видя с нови очи. По-рано ги описа като жертва на социалните злини в обществото, сега социалното начало е изтикано на по-заден план. Но ако речем да попитаме защо страдат всичките герои на П. Ю. Тодоров, на какво се дължи тяхната несрета, ние ще се убедим, че дълбоката, скритата причина се крие пак в установената уредба на обществото, сред която е душно на П. Ю. Тодоровите герои да живеят. Тази причина не е показана винаги и във всички идилии, но тя се носи от основния конфликт между личността и средата, между човека и назадничавото общество, между бляна за съвършенство и уродливия застой, между поезията, полета на душата и смазващата ограниченост на старината.[1] Като поет на селската несрета П. Ю. Тодоров е твърде различен и същевременно в някои отношения е близък до другия П. Ю. Тодоров — първия, автора на социалните очерци и разкази. В тази противоречива и сложна диалектика се състои единият му образ на писател, гражданин и общественик. Тя изразява и пътя, по който е минал той в своето развитие — път, изпълнен с остри завои и лъкатушения, с резки спущания и извисявания.

[1] За идилиите на писателя вж. специално статията „Поет на селската несрета“ в сп. „Литературна мисъл“, 1960, кн. 5, стр. 64—93.

ПРОУЧВАНИЯ ВЪРХУ „ИСТОРИЯ СЛАВЕНОБОЛГАРСКАЯ“

Боню Ст. Ангелов

1. ЗАРАЖДАНЕ И РАЗВИТИЕ НА ИНТЕРЕСА КЪМ „ИСТОРИЯ СЛАВЕНОБОЛГАРСКАЯ“ ДО ОСВОБОЖДЕНИЕТО

Преди още да бъде ярко оценено мястото и значението на Паисий в живота на българския народ, делото му е активно — то пробужда съзнанието, поражда патриотични чувства, вдъхновява за народополезна дейност. Като последица от неговото въздействие е онова крайно интересно явление, което се наблюдава в живота на нашия народ в края на XVIII и началото на XIX в. — извънредно големият интерес към родната история. Пробуденото национално съзнание е много активно, то постоянно се ровi из миналото, дири материал за национална възхвала. Целта като че ли е да се набави онова историческо четиво, което е липсвало на българина или което е пропаднало поради особено неблагоприятни обстоятелства на историческата му съдба. Няколкото десетилетия като че ли трябваше да възстановят загубеното и пропуснатото през няколко столетия! Ето и картината:

1762 г. — Паисиева история.
1765 г. — Софрониев препис I.
1771 г. — Самоковски препис.
1772 г. — Никифоров (Рилски) препис.
1772 г. — Жеравненски препис.
1781 г. — Софрониев препис II.
1783 г. — Кованлъшки препис.
1784 г. — Еленски препис.
1785 г. — Зографска история (писана преди тази година).
1792 г. — Спиридонова история.
1796 г. — Поп Пунчова преправка.
1801 г. — История славеноболгарског народа (на Атанасий Нескович).
1809 г. — Русенски (Пантелеймонов) препис.
1809 г. — Преображенски (Гладичов) препис.
1811 г. — Лазаров (втори русенски) препис.
1819 г. — Препис на Спиридоновата история.
1820 г. — Хилендарски препис и т. н.

Обаче редом с голямото проникване на „История славеноболгарская“ сред народа чрез нейните многочислени преписи и преработки заслужава да се проследи и нейното проникване в научната литература. Досега обикновено е обръщано внимание само на първия въпрос, изнасяно

е въздействието на Паисиевата творба в една насока — въздействие върху народните маси или люде, учили се при условията на килийната учебна система. Читателите непринудено говорят за впечатленията си от историята след прочитането ѝ, за силните родолюбиви чувства, които тя поражда у тях, за тяхната трогваща грижа по запазване на книгата, за определяне съдбата на отделен човек в живота и пр. Типичен е случаят с прелома у П. Р. Славейков: „Прочитанието на тая история развея калугерската мъгла, която беше ме обзела, и възроди в мене друг мерак. Досега аз мислех едностранчиво, само как да спася душата си, а след прочитанието на тая история аз си зададох цел, как да спася народа си, т. е. как да му вдъхна патриотизъм. Прочитанието и преписването на тая история даде друго направление на моите желания и на моята деятелност."[1]

В общи черти казано, това явление се наблюдава до средата на XIX в., до Кримската война. Материалите, с които днес разполагаме, разкриват такава картина: силно въздействие на „История славеноболгарская" върху народните низини, от една страна, бавно и постепенно навлизане в съзнанието на българската предосвобожденска интелигенция, от друга страна. На мнозина представители на тази интелигенция тя е позната, те говорят за нея в свои писма, понякога се основават на извадки от нея, но всичко това не произтича от някакво ясно съзнание за стойността на Паисиевата история, както за нея се говори по-късно, особено през 70-те години.[2]

Спечелила сърцата на трудовия български народ — на „орачите, овчарите, копачите, занаятчиите" и пр., „История славеноболгарская" бавно навлиза в нашата научна мисъл. Важна причина за това може би е било обстоятелството, че не всички наши книжовници са я виждали, а някои изобщо не са я знаяли. Но с течение на времето тя все повече задържа вниманието на книжовниците, навлиза в техните съчинения, те често се осланят на пасажи от нея за обосновка на застъпвана теза.

В това отношение особен интерес буди едно стихотворение, пряко свързано с историята. То се намира в т. нар. Първи търновски (Славейков) препис на „История славеноболгарская", писан от П. Р. Славейков и Христо Драганов през 1842 г. в Търново (Софийска народна библиотека, № 371, л. 43). Авторът на стихотворението (може би сам Славейков) изразява своето възторжено чувство към историята на Паисий, говори за нейното въздействие върху читателя, за благодарността на народа към нейния създател (вж. накрая Приложението).

[1] Ив. П. Славейков, Една страница от историята на нашето възраждание или как нашите бащи и деди работели за пробуждането на народът, Юбилеен сборник по случай петдесетгодишнината на българската журналистика, София, 1894, стр. 86; вж. също Цв. Македонска, Из автобиографията и дневника на П. Р. Славейков, Литературен архив, I. П. Р. Славейков. Издание на БАН, София, 1959, стр. 47. Сега обнародваните автобиографични бележки на Славейков изясняват и въпроса за изворите на печатания „Царственик". Славейков пише: „Ръкописът на Драганова ние взехме със себе си в Свищов, дадохме го на учителя Христаки Дупничанина и го молихме да я поправи и печата. И тая сглобена наша история е скратений печатний Царственик" (Литературен архив, I, стр. 49).

[2] Вж. Н. Станев, Паисий и българските книжовници, Сборник в памет на проф. Петър Ников, София, 1940, стр. 411—417.

Показателен е фактът, че за Паисий — за неговата история с изрично отбелязване на името му — първо се заговорва в руската научна литература. Както в много други случаи и тук руската славистика има ръководна роля. Разбира се, отначало нейната оценка е далеч по-скромна, отколкото заслужава делото на Паисий. Безспорно въздържаността на българските културни работници, особено на известния Априлов, ползуващ се с авторитет в Русия, е била причина за въздържаност спрямо Паисий и в оценката на руските учени.

Откриването на Паисий, както и на Софроний[1] се дължи на известния и много заслужил за българския народ руски славист В. И. Григорович. Бидейки в Одеса, той имал възможност да общува с Априлов и да се запознае с един препис на Паисиевата история. На нея той се осланя през 1852 г., като говори за Кирил и Методий във връзка с изказаното за тях мнение на Константин Костенечки. Ето изцяло думите на Григорович: „В пояснение сказанного под ч. 8 замечу, что в половине XVIII ст. Паисий, проигумен Хиландарский, написавший краткую историю болгарскую, под конец своего сочинения поместил известие о святых болгарских. Сказав о св. Клименте, Науме, Еразме, Ангеларии и Савватии, он замечает: „Тыя святы много помагали Кириллу и Меѳодію. И разпратили повсюду, где ся говори словянски, и собрали речи по грамматика греческа, колико има тамо речи написанни. Спроти оны речи собрали от весь словянски языкъ, и составили перво псалтырь и евангелие въ Охридъ и Солунъ. Зато греци извѣстно знаютъ и тако написано обрѣтается въ гречески стари отечници рукописни.“

История сего Паисия находится в рукописях. Заключение ее по рукописи Априлова есть следующее: Азъ Паисій Іеромонахъ и проигуменъ Хиландарскій, совокупихъ и написахъ, отъ руски рѣчи обратихъ на болгарски прости речи и словянски, снѣдаемы ревностію — на похвалу болгаромъ, а на пакость грекомъ и сербомъ.“[2]

Отначало за Паисий става дума в кореспонденцията между отделни учени (българи и руси), а после започват да се включват известни пасажи за него в публикации, посветени на други въпроси. Името му редовно се причислява в групата на заслужилите деятели за свестяването на българския народ. Нерядко името на Паисий се преплита и с ръкописни български истории, дело на други лица, предимно със Зографската история.

---

[1] В. И. Григорович е снабдил с препис от Софрониевата автобиография Г. С. Раковски, който я обнародва през 1861 г. в „Дунавски лебед“, бр. 55—61.

[2] В. И. Григорович, Статьи, касающиеся древняго славянского языка, Казань, 1852, стр. 52.

В областта на изследванията върху Паисий Хилендарски интересни за отбелязване са следните факти:

1. Първото печатно научно съобщение за Паисий се появи през 1852 г. от руския славист В. И. Григорович.

2. Първа научна публикация върху преработка на Паисиевата история се появи през 1869 г. от руския учен-славист В. И. Ламански.

3. Първо издание на Паисиевата история бе извършено от русина А. В. Лонгинов през 1885 г.

4. Първа по-цялостна марксическа трактовка и оценка на Паисиевото дело бе дадена от видния руски учен Н. С. Державин през 1941 г.

Книгата на Паисий изобщо играе важна роля за създаването и разрастването на оня голям интерес към българското минало, към българската история, добре отразен в кореспонденцията на нашите културни дейци от епохата на Възраждането. В своите писма те често препоръчват да се издирват не само летописни съчинения, но изобщо да се полагат грижи за съхраняване на паметници на нашата старина. Най-ревностен ценител на тази старина се оказва Г. С. Раковски, който в много свои писма дава наставления за тяхното събиране и съхраняване, моли да му изпратят старославянски ръкописи, от чието съдържание обилно се ползува при разглеждане на отделни въпроси из българската средновековна история.[1] Такива грижи полагат още Априлов, Сп. Н. Палаузов, Н. Рилски, П. Р. Славейков и др.

*

Важна роля в тази насока е изиграл многозаслужилият за нашия народ руски учен Ю. Ив. Венелин. Той събужда голям интерес към миналата и настоящата съдба на българския народ не само чрез пламенно написаните си исторически съчинения, но също така и чрез своята преписка и лични сношения с българи. Твърде често Венелин говори за пропаднали български ръкописи, моли да се събират всякакви исторически материали, свързани с живота на българите — за монети, хрисовули, ръкописи, народни песни и пр. Изобщо дейността на Венелин в това отношение оказва решителна роля — смело може да се каже, че значителна част от старобългарските ръкописи са оцелели благодарение на създадения от Венелин у българите интерес към тяхното историческо минало и по-специално към съхраняване на стари ръкописи. Със силна мъка разказва той за небрежното отношение на някои българи към такива ръкописи — ценни свидетелства за тяхното минало.[2] По-важно в случая е, че Венелин изрично отбелязва наличието на български исторически съчинения—цароставници, — подтиква за тяхното издирване, скърби много, че не успял да се сдобие с такъв ръкопис, за да го напечата. Цароставникът „е неоценима находка за историята на българите... Кой по-добре от мене би могъл да го спаси?“

Венелин говори за два български цароставника[3] — търновски (патриаршески) и русенски (силистренски) — в своята книга „О зародише новой болгарской литературе“ (Москва, 1838).[4] За търновския (патриаршеския) препис Венелин пише: „ В 1830 казуваше ми в Силистра (...) господин Калцов, син едного болгарскаго попа из Тернова, че тойзи старец, т. е. неговий баща, често му обаждал за едну богату патриаршеску пергамину библиотеку в Тернове, и ще тоя старец е видел в тази

[1] Г. Димов, Архив на Г. С. Раковски, I, София, 1952, стр. 150, 153, 158—162, 168, 170, 173—174 и др.

[2] Ю. Ив. Венелин, Заради возрождение новой болгарской словесности или науки, Букурещ, 1842, стр. 27—31.

[3] Досега се отбелязваше само Русенският препис.

[4] Цитирам по българското издание на книгата, преведена през 1842 г., понеже то е имало по-голямо разпространение у нас.

библиотека, освен друго, цароставници (т. е. животоописание болгарских царей); но скоро като влезуха в Терново греческии ексархи, изгоря тая библиотека; а в коя година, не можел да обади, но каквото може да ся разумее, че това е било около 1794.“[1] Ето и печалния му разказ за русенския препис: „Няколко стари болгаре ми обаждаха, че воистину обирали книги от народа. Очевидно (...), че от тая причина писмоводител (секретарин-француски или граматик-гречески), дето е бил у русчукскаго епископа, скри ся от мене из Бабадаа (градец в Добруджа, земля в Болгарии) сос един болгарский летопис под име Цароставник. А други ми казаха, че това е у него една пергамина рукопис. Аз отидох у него с молба да ми я посочи, сос мисол да я купя, сос колко да е, и да я напечатим. Два пути не го найдох дома, но видели го още в граде, а на четвертий ден сос сѐ ся скри из него. Сичкия мои распитувания бяха празни. Аз писах в Одесу (...) некоим болгаром, за да ся потрудат да испитат, де ся намерува тойзи бив (?) писмочинител, и да разберат заради злочестия сей драгоценной книги за болгарская история, да я добия сос колко да е, за да ся напечати после в Росия сос потребния толкования. Такожде се молих да дират в село Жеравна. Но не знаем, дали ще ся исполни това мое моление!“[2]

За същия ръкописен цароставник той пише още през 1837 г. на Априлов в Одеса (27. IX. 1837 г.): „Точно по същия начин ми вървеше и с българските исторически паметници. В Бабадаг срещнах бившия логотет, българин, на русенския епископ Казаха ми, че той има един стар български ръкопис на пергамент, наречен Цароставник. Съдейки по думите му за съдържанието на ръкописа, ясно разбрах, че това е неоценима находка за историята на българите, още повече че в гръцките извори има само откъслечни неща — все пак доста обширни. Цяла нощ не можах да спя от радост, надявайки се да намеря това съкровище, колкото и да поискат за него. Но, уви, за нещастие на българската история случи се тук друг българин, родом от Бесарабия... Въпреки тия гримаси аз отново го помолих да съобщи на логотета, който, види се, имаше нужда от пари, че съм готов да му дам 300 или 350 рубли. Но неговият господар доста грубо ми отговори, че логотетът заминал отвъд Стара планина заедно със семейството си и с Цароставника. Почти със сълзи на очи отпътувах от Бабадаг за Гюргево... Така поне ми обясни в Силистра това странно изчезване на логотета (и, уви, на Цароставника) един млад българин, когото покровителствувах в Бабадаг. Бог знае къде сега се скита бедният български Цароставник! Може би сега го няма вече на бял свят. Печална мисъл! Кой по-добре от мене би могъл да го спаси? Съдбата пожела един българин да го изтръгне от мене.“[3]

---

[1] Ю. Ив. Венелин, Заради возрождение новой болгарской словесности и науки, Букурещ, 1842, стр. 26—27.

[2] Ю. Ив. Венелин, пос. съч., стр. 30—31.

[3] Ю. Ив. Венелин, Избрани страници. Под редакцията на П. Динеков, София, 1942, стр. 109—111, 120, 123.

*

В. Е. Априлов знае великата творба на хилендарския монах, но никъде не я използува в съчиненията си Той лично е притежавал препис от историята (Жеравненския от 1772 г.), получил е втори препис, който изпраща на Венелин. Априлов пише много писма, настойчиво препоръчва да се събират из българските земи стари ръкописи като ценен изворен материал за нашата история. Тази мисъл се среща почти във всяко негово писмо до Н. Рилски.[1] Той има богато историческо знание, получено главно в Русия — добра илюстрация са неговите съчинения и писма. Ето защо Априлов копнее за хубаво, научно написана история на българския народ. Такава мисъл той изказва в писмо до Венелин (22. V. 1836 г.): „Для болгар нужна их история; они не знают своих предков. Жаль, что она сохранялась только в византийских писателях, писавших с самолюбием (пристрастием). Если бы имелись болгарские (писатели) или если бы тогдашние российские (современные) заботились о своих братьях, то деяния наших предков имели бы другой блеск. . . Может бы есть и по Болгарии рукописи в монастырях; о сем мы писали иеромонаху Неофиту, преподавателю учения в Габрове."[2] Писмо до Неофит Рилски (27. XI. 1837 г.) разкрива същата грижа: „Тъй като Вие се намирате близу, разпитвайте какво се говори за жеравненските ръкописи и Цароставника."[3] Отначало Априлов говори общо за български исторически съчинения, но по-късно почва по-определено да споменава или да използува историята на Паисий, като отбелязва и името му. Така в писмо от 7 юни 1838 г. (от Одеса) той пише на Венелин: „Я достал болгарский Царственник, сочиненный Паисием, иеромонахом Хилендарским в. . .году, где много любопытного и неизвестного (по крайней мере мне). Хотя сочинитель и не упоминает о источниках, кроме одного Мавро Урбина, но ссылается просто на разны истории, тем не менее заслуживает доверие, может быть он писал по преданиям народа. За (тем) в Царственнике много (погрешностей), анахронизмов, упощения и пр. Я дал его переписать и надеюсь успеть послать его Вам с г. Мурзакевичем."[4]

В писмо до Неофит Рилски (30. VI. 1838 г.) Априлов отново се осланя на Паисиевата история: „Един исторически ръкопис от Хилендар, който се намира в нашите ръце, казва, че Кирил и Методий дошли в Охрид (тогавашна столица на България) при петте тамошни мъдри българи — Климент, Наум, Сава, Ангелар и Еразъм — и с тяхна помощ превели евангелията и псалтира."[5]

Такова отношение той показва и в печатаните си след това работи „Болгарские книжники или какому славянскому племени собственно принадлежит Кирилловская азбука" (Одесса, 1841, стр. 10); „Българските

[1] В. Е. Априлов, Събрани съчинения. Под редакцията на М. Арнаудов, София, 1940, стр. 368, 370, 375, 380, 384, 387—391, 415—416 и др.

[2] В. Е. Априлов, Събрани съчинения. Под редакцията на М. Арнаудов, София, 1940, стр. 364; Ю. И. Венелин, Заради возрождение новой болгарской словесности, Букурещ, 1842, стр. 59.

[3] Пос. съч., стр. 368. За какъв „Цароставник" тук става дума, не е ясно.

[4] Това писмо на Априлов и други материали по Българското възраждане се обнародват от другарката Цв. Унджиева в книга XI на Известията.

[5] В. Е. Априлов, Събрани съчинения, стр. 384—385.

книжници“ (също Одеса, 1841, стр. 26) и „Денница новоболгарского образования“ (Одесса, 1841, стр. 43). И в трите издания използува един и същ пасаж от историята, отнасящ се за книжовната дейност на Кирил и Методий. Дадените от Априлов сведения са най-общи. Той пише: „Находящаяся в рукописи Болгарская легенда именует своих учителей Кирилла и Методия „болгарскими книжниками“, повествуя, что они, по изобретении азбуки, отправились в Болгарию искать ученых болгар, чтобы совокупно с ними трудиться над переводом св. писания. В сем намерении приехали они в город Пресну (Iustiniana prima), названный в последствие Охридою, который был тогда столицею Болгарии. Здесь присоединились к ним пять ученых (в греческом языке как дольжно разуметь) болгар, по имени: Наум, Клим, Савва, Ангеларий и Еразм; при помощи сих болгар, перевели они св. писание и народ до сих пор еще чтит память сих мужей, называя их болгарскими книжниками.“[1]

Особен интерес за отношението на Априлов към „История славеноболгарская“ и изобщо към български исторически съчинения от този вид представляват неговите мисли по повод на излезлия през 1844 г. в Будапеща „Царственик или история болгарская“ на Христаки Павлович. В една забележка към своите „Мисли за сегашното българско учение“ (1847) Априлов пише: „Той царственик преди няколко години ни ся прати от браиловските българе, които желаеха да го напечатат като рядка ръкопис. Като го пригледнахме, намерихме го почти равен с другите три ръкописи, щото имахме от други лица. Върнахме го в Браилов с отговор, че по нашето мнение, защото е пълен с много неправилности, погрешки и анахронизми, не считаме за добро да даваме лъжливи понятия за нашето битописание и по-добре да чакаме изданието на Кипиловската история.“[2] Ясни са позициите, които ръководят Априлов в областта на историческото знание.

*

В свои писма Раковски се позовава на български ръкописни истории, между които говори и за Паисиевата история. През 1858 г. например той пише на Сп. Н. Палаузов: „Второ — имам други ръкопис, кой съдържава 14 листа на голяма осмина, носи наслов Історіѧ въ кратцѣ w болгарословенскwмъ народѣ; на края има прибавено ст҃ін w҃ болгарскагw народа, но само имена. В число на 36, де ся спомянуват и няколко патриарси български. После следува „Кесарн w҃ болгаровъ“, в число 5.“[3] В друго свое

[1] В. Априлов, Болгарские книжники. . ., стр. 10.

[2] В. Е. Априлов, Събрани съчинения, стр. 314. Тук Априлов говори за „три ръкописи“, т. е. три ръкописни истории. Двата преписа са известни — Жеравненският (1772) и Венелиновският (1838). Но кой е третият и дали е оцелял?

А относно „Царственика“ на Христаки Павлович заслужава да се припомни обратното мнение на Раковски: „Тейзи летописни бележки ни дават повод да кажеме нещо си за наш народен памятник Царственник, изданий в лято 1844 в Будиме, кого някои си наши млади учени българи презират, без да знаят, че всичко почти, що е писано в него, е истина, но не е в добър ред леточисления положено“ (вж. Няколко речи о Асеню Первому, стр. 43).

[3] Г. Димов, Архив на Г. С. Раковски, I, 1952, стр. 158. В своята бележка 2 (стр. 162) издателят допуща грешка, като приема, че става дума „За Зографския препис на Паисиевата история, направен през 1785 г.“ Това в същност е т. нар. Зографска история, печатана от Йорд. Иванов, Български старини из Македония, 1908, стр. 159 и сл.

писмо пак до Палаузов Раковски вече се позовава на Паисиевата история във връзка с въпроса за Русенската (Червенската) митрополия: „Ето що казва в една българска ръкопис история, коя ся нахожда тук у г. Никол. Мурзакевича."[1] В писмо до Драган Цанков (15. V. 1858 г.) Раковски споменава името Паисий като автор на българска история: „Открих една история ръкопис българска, писана в лето ҂ѱѯѳ в Атонска гора от някого си иеромонах Паисия; тя е доста обширна и писана от ученаго человека. И друга кратка безименна, но тя (е) еще по-важна, защото разяснява българское в Европа преселение. Тях ги имам."[2]

Това е първото засега познато отбелязване името на Паисий Хилендарски в частната кореспонденция на Раковски. В печата името му все още не е проникнало. В това отношение Софроний — горещ последовател на Паисий — е по-щастлив. За него се заговорва значително порано, още през 30-те години, като се изтъква особеното му значение в развитието на българския литературен език.[3]

В своите печатни съчинения Раковски е далеч по-определен в изказванията си за Паисий, отколкото в писмата си. Сега той използува не само лично притежаваните от него български ръкописни истории (сам той казва „тях ги имам"), но и ръкописи, намиращи се у други лица.

Така в „Цариградски вестник" (бр. 451 от 3. X. 1859 г., стр. 4) е напечатана обява за събиране абонати за книгата на Раковски „Няколко речи о Асеню Первому и Асеню Второму, цари български и възобновители българскаго царства". Обявата известява какви откъслеци из Паисиевата история ще бъдат печатани в книгата на Раковски:

„Отломък от Българска история, писана 1762 л. от отца Паисия, доказающа, че във время Симеона никаква уния не е била между българи и папа.

Разяснение на отец Паисова история, де он явно доказва какво сношение е имала българская търновска черкова с византийская и в сами неприятелски времяна.

Предисловие от помянътая ръкопис отца Паисия, де приснопамятний отец описва в какво положение са находили преди сто години българи, немаряще за свой язик и народност.

Записки от разни лица, кои са прочитали нея ръкопис и в края бележили по нещо си."

---

[1] Г. Димов, Архив на Г. С. Раковски, I, стр. 170. Става дума за т. нар. Жеравненски препис. Цитат обаче не дава.

[2] Г. Димов, пос. съч., стр. 168.

[3] Венелин го нарича „незаборавенний врачанский епископ Софроний" (вж. Заради возрождение новой болг. словесности", стр. 98). В статията си „Няколко мисли заради болгарското правописание" („Цариградски вестник", II, 1852, бр. 80 и 81) Н. Х. Палаузов, като перифразира Венелин, пише: „Незабравен Софроний, епископ врачанский в Западна България, същ българин, издаде в 1806 г. свой превод празничних поучений на цяла година на прост български язик, но никъде не употреблява к словам ат, та, то. . . И двата превода са на прост язик, но на две различни наречия; сички славянски филолози однако ще ся согласят, какво превод Софрониев е по-правилен и по-гладок от Сапуновския." В края на статията си Палаузов говори за необходимостта от издаване на Венелиновата българска граматика и обещава да се грижи за това.

И наистина Раковски осъществява това по-късно, предимно в книгата си „Няколко речи о Асеню Первому, великому царю болгарскому и сину му Асеню Второму“ (Белград, 1860). Преди това обаче в „Цариградски вестник“ (бр. 462 от 19. XII. 1859 г., стр. 3) той пак говори за Паисий в обширното си и твърде интересно изследване „Повестност и описание стараго Котила. От третая част Показалеца“. За доказателство на това, че българските царе са владели Влашко и Богданско, Раковски привежда цитат из историята на Паисий. Сам той пише: „Ето що казва отец Паисий в своята българска история. . .

В една българска ръкопис, коя ся нахожда у г. Мурзакевича ненапечатана и носи наслов „Исторіа Славено-Болгарская и (о) народахъ, и (о) царѣхъ и святыхъ болгарскихъ, и о всехъ дѣяніа болгарскихъ, собрано и наредено Паисіемъ іеромонахомъ бывшаго въ Святѣй горѣ Аѳонскіа, отъ епархіи Самоковскіа в лѣто ᾱψ҃ав, на ползу роду болгарскому“, писано е следное. . .“

Все тук Раковски използува и някакъв друг „царственик“, който той не уточнява, и Мавро Орбини.

В книгата си „Няколко речи о Асеню Первому“ той вече осъществява своята идея да изнесе повече материал от съчинението на Паисий и да го коментира. Тук Раковски обилно използува преписа на Мурзакевич от 1772 г., за който говори на Палаузов още през 1858 г. Тези извадки[1] Раковски коментира съобразно с поставените си задачи за патриотично въздействие върху читателите. Той дава такова заглавие: сторіа славеноБългарская w народахъ, и w царѣхъ и сѢыхъ болгарскихъ, и w всехъ дѣяніа Българскихъ, собрано и наредено Паисіемъ іеромонахомъ, бывшаго въ Святѣи горѣ Аѳонскіа, отъ епархіи Самоковскіа, въ лѣто ᾱψ҃ав, на полз8 род8 болгарском8.“[2] За него Паисий е „приснопамятний родолюбец,“ който „описва в свое съчинение състояние Българии преди 100 години какво е било“. След като цитира прочутия предговор на „История славеноболгарская“, Раковски пише: „От изложених всеки види ясно в какво положение ся находила бедна България във време отца Паисия в 1762, кога владала голяма простота и народний дух бил

[1] Г. С. Раковски. Няколко речи о Асеню Первому, стр. 20—21, 44—47. Вж. още стр. 29—30.

[2] Печатаното тук заглавие на историята е неточно. В архива на Раковски се пази собственоръчното му копие от наслова: Історіа Славено-болгарская w народахъ и w царѣхъ и сѢыхъ болгарскихъ и w всехъ дѣяніа и бытіа болгарская. Собрано и наређдено Паисіемъ іеромонахомъ, бывшаго въ Святѣй горѣ Аѳонскіа, отъ епархіи Самоковскіа, въ лѣто ᾱψ҃ав, на полз8 род8 болгарском8 (вж. Народна библиотека „В. Коларов“— БИА, II. Б. 227/52). Неточно са отпечатани и приписките към историята, копие от които също се намира в архива.

отпаднал и преодоляло било гръкоманство!“ Съвсем основателно Раковски печата „няколко записки, кои ся нахождат на края ѝ, писани от прочитавших я, да види всеки с какво усърдие са я читали българи. . . От тия записки ся види колко ся е скитала тая ръкопис из България и каква е полза принесла в тях времяна. . . Благоговейний отец Паисий, ако не е писал по-обширно о тому, то обстоятелства не му ся допущали ради духовнаго му чина, но пак доволно е писал и негова ръкопис е принесла голяма полза, приписвана от тогдашни българи.“[1]

За самата ръкописна история Раковски пише: „Тая ръкопис е найдена в Жеруна в 1838 у някого си Димитра, бившаго учителя тамо. Господин Анастас Дукияди, родом сливненец, в него время от любородности подбуден ходил е нарочно да издири нещо си от наши драгоценни старини. Освен нея ръкопис он е наишел и други няколко листове на кожа писани от черковни книги, събрал е и няколко си народни песни, описал и местности. А всичко това е извършил на свои разноски и придал ги покойному В. Априлову во Одеса. Но тии всички Априлови сбирки ся разпилели после смърти его. Тая же ръкопис ся находи днес в ръци г-на Николая Мурзакеювича, както и други много старобългарски ръкописи.“[2]

Зографската история, за която Раковски известява на Сп. Палаузов през 1858 г., дава материал на автора за книгите му „Българска старина“ (Букурещ, 1865, стр. 200—202) и „Ключ българскаго езика“ (Одеса, 1880, стр. 119—122). Първо той печата извадка от историята (една и съща в двете книги). След това запознава читателя със съдържанието на книгата: „Тая ръкопис е безименна и съдържава едно твърде кратко съкращение на българската повестност от пришествието им до падението българскаго царства под турската власт, т. е. до битката на Софийско поле, де е погинал цар Шишман. В нея ся прибройват 41 царие български и по нещо си от нихните дела. После има прибавление и: сти ѡ болгарскаго народа, де ся описват имяната, мястото-рождението или местопосвятение на 36 български святци. Подир него следова и второ прибавление с наслов: Кесари ѡ болгаровъ, т. е. българи, кои са били императори на византийски престол, и изчислява такива пят и тамо свършва. А това всичко ся съдържава в 14 листа на големичка уна.

Тая ръкопис е писана на проста книга и с правописанието и язика, който е виден във вишеизложений отломък, от който ся заключава, че тя е съчинена неотдавно от ученаго някого си българина, но преписана е от някого си невежа.

Мене е дадена в Белград 1856 от покойника Хаджи Найдана книгопродавца, кой ми каза, че я наишол в Атонската гора в някой си монастир.“[3]

[1] Г. С. Раковски, Няколко речи о Асеню Первому, стр. 46—47.

[2] Г. С. Раковски, Няколко речи о Асеню Первому, стр. 118, заб. 35.

[3] Г. С. Раковски, Ключ българскаго язика, стр. 121—122; Българска старина, стр. 201—202. Раковски съобщава и за една изнесена от Котел „българска история на

Доколко Паисий е израснал в съзнанието на Раковски, може да се съди от факта, че в едни свои бележки „Из българското възраждане“— план за проектирано съчинение — между другите по-важни лица и събития той отбелязва и „Отец Паисий“.[1] Тук Паисий е първото от набелязаните лица — следват „Отец Софроний“, „Отец Неофит“ и др. За съжаление Раковски не е успял да напише това свое съчинение.

От изложеното дотук се вижда, че Г. С. Раковски има решаваща роля за създаване на интерес към историята на Паисий, за почит към делото и личността му, намерили израз у българските културни дейци през втората половина на XIX в. Веднаж създаден, този интерес постоянно расте, обхваща все по-широк кръг дейци, проявява се в различни области на духовния живот.[2] Особено ползотворно е неговото въздействие върху българските исторически съчинения от това време. По израза на акад. Н. С. Державин това влияние се чувствува преди всичко в отношението на авторите към миналото, във възвеличаването на това минало в духа на Паисий.

*

Първото днес познато печатно известие за Паисий с отбелязване на името му у нас се появява в сп. „Български книжици“[3]. В статията „За цариградския патриарх“, като се позовава на една ръкописна преработка на Паисиевата история, в забележка авторът Гавриил Кръстевич говори за други нейни преписи, без все още да смята Паисий за творец на първичния текст. Паисий е споменат само като разпространител на историята, която той донесъл в Котел и гдето Софроний Врачански (поп Стойко) направил свой препис през 1765 г. Ето и самата забележка: „Ръкописите на тази история, които също като един от други преписани говорят тъй за тази работа, са два: единият показва, че бил писан от клисуреца иеромонаха Пантелеймона в Сопотския монастир на 1828; а другият, ако и да забележва в началото си лято 1845, не казва ни где, ни кога е бил писан; неговият слог е обаче като нѣ на просто поправен от първия, който тегли на славянски. Освен тия два има друг един такъвзи в Котленската църква, който, ако и да разнствува негде си от двата първите, види ся обаче как сочинителят и на трите бил е открай един и той же человек, а преписателите му само са после направили видимите изменения. Той ръкопис на свършекът си казва, че бил почерпен из разни у Света гора книги и съчинен първи в Хилендар манастир при игумена Лаврентия от младшаго брата негова (името му и лятото не казва). Хилендар давал дан на турците 3000 гр. и ся бил задължил

кожа, де имало и царски образи изобразени, но за несчастие наше, тия изгорили в Тулча; Писах на Котел, ако й има копия, да ми ся проводи“ (Г. Димов, Архив на Г. С. Раковски, I, стр. 160).

[1] Г. Димов, Архив на Г. С. Раковски, I, стр. 596.

[2] По-подробно вж. Б. Пенев, Паиси Хилендарски, София, 1918, стр. 82—96; Н. С. Державин, Сборник статей и исследований в области славянской филологии, Москва—Ленинград, 1941, стр. 114—123.

[3] Български книжици, 1859, ч. II, кн. I, септември, стр. 540—541. Тук следователно трябва да се поправи казаното от Дринов („Периодическо списание“, 1871, кн. IV, стр. 5), според когото „първо печатно известие за списанието на отца Паисия биде обнародвано в книгата на Раковски о Асеню Первому и проч.“. Обявата на Раковски, за която стана дума по-горе, излиза на 3. X. 1859 г. в бр. 451 на „Цариградски вестник“.

27 000 гр. И станало много смущение и несогласие между братя(та) и затова сочинителят ся преселил в Зограф, гдето си довършил сочинението. А в начале сего ръкописа има особено забележено как била пренесена тая история из Свята гора от Паисия иеромонаха и преписана за Котлянската церква. А друго особно замечание казва, че била записана от Стойка иерея на 1765, януария 29. Той поп Стойко може да е бил княз Стефан Вогоридов дядо, после епископ Вратчански. — В него ръкопис, ако и да ся казва, че Търновската патриархия била пак освоена, с турска помощ, от Цариградските патриарси, когато България ся превзела от турците, за султан Селима обаче и за лятото на това събитие не ся поменува нищо."

В своята „Кратка българска история" (Виена, 1861, стр. VII) Добри Войников отбелязва, че материал за книгата си е черпил и от „съчинителя на Царственика". Райко Жинзифов в „Новобългарска сбирка" (Москва, 1863, на корицата) взема мото из Паисиевата история, излагайки в стихове неговите идеи. Същият Жинзифов съобщава за грижите на Д. Миладинов да преведе на гръцки език историята и да я разпространява безплатно сред населението в Македония: „Мысль о том, что многие из болгар имели несчастие по известным причинам быть знакомими только с греческим языком и не знали ни читать, ни писать по болгарски, вследствие чего, не ведая истории своего народа, пренебрегали своею народностию в пользу чужой — эта мысль заставила Д. Миладинова заняться отстранением, по возможности, столь важного недостатка — и он целые ночи сидел над переводом болгарской истории на греческий язык, намереваясь напечатать ее и распространить безденежно по всей Македонии. Издан ли этот греческий перевод „Царственника" или нет, мы не знаем."[1]

В книгата „Кратко описание на святите двадесят монастири в Атонската гора" (издал К. Анастасов от Щип, издание трето, Цариград, 1866 г., стр. 4) при описанието на Хилендар се казва: „В тойзи манастир живеят само българи калугери и от тях мнозина са послужили за възраждането на българската книжнина и народност. Тукашен постриженик е бил отец Паисий, първият писател на българската история в новите времена."

Недялко Жеков използува податките на Паисий, за да докаже, че Теодосий Търновски бил българин, роден в Търново. Цитата си той взел от книгата на Раковски „Няколко речи о Асеню Первому". Жеков пише: „Житие преподобнаго Теодосия е написано: 1) от Константинополския вселенски патриарх Калиста, 2) от свещеноинока Серапиона и 3) от преподобнаго Паисия ... Според „Историята преп. Паисия ..."[2]

Вестник „Дунавска зора" (II, 1869, бр. 49, стр. 191) печата статия „Истинското родолюбие," в която вече съвсем определено се говори за голямото значение на Паисий, споменат редом с други многозаслужили български възрожденски дейци: „Казахме, че главна причина за възродяването на един народ са неговите истински родолюбци. Такива истински

[1] Родное племя. Сборник, Москва, 1877, стр. 279; Б. Пенев, Паисий Хилендарски, стр. 85.

[2] Н. Жеков, Стълп православия или кратки черти от животописания святаго преподобнаго богоноснаго отца нашего Теодосия Търновскаго, Белград, 1867, стр. 1.

родолюбци са били и при нашето народно възродявание. За това народът ни има да почита и уважава на вечно имената на приснопамятните: отец Паисий, Софроний, епископ Врачанский, Неофит Хилендарский, Неофит Рилский ...

Отец Паисий, родом от Самоков, монах, живял в половината на миналий век; той е бил един от ревностните потайни българи родолюбци; той е написал Българска история още в 1763 г. (sic) — тя е била преписана на няколко екземпляра и е ходила по български манастири.“

В силно изострената борба срещу Цариградската патриаршия Паисиевата история често дава доказателствен материал в полза на българската теза. Така е у Дринов и у някои други автори.

Васил Друмев засяга важни въпроси из българската история в статията си „Животописание“. Като ползува дадените от Раковски цитати из „История славеноболгарская“, Друмев изказва свои мисли за Паисий. В своето съчинение Паисий оплаква „жалостното положение, до което фенерското духовенство довело български народ“, той пробужда „към свестявание и насърчавание“ на българите в борбата им за народностно опазване чрез примери от общата и родната история. Друмев възклицава: „Какъв език! Какъв чуден и дързовит език, особено по онези тежки времена! ... С такъв език е могъл да говори само онзи, който е имал неизказана, небесна любов към своя злочест, но мил и драг народ. Всичката цел и намерение на отца Паисия е било — да възбуди в българите съзнание на своето народно достойнство, да възбуди в тях народната гордост, народното чувство. И как добре разбирал времето си отец Паисий! Народът унижен, народът в безсъзнание, народното чувство заглъхнало, народното достолепие потъпкано. В таквоз едно време необходимо е било да се внуши на народа уважение към само-себе си, като се научи да гледа с почит на всичко онова, което е негово, което е българско.“[1]

Паисий е „първият начинател“ на „нашето народно свестявание и пробуждание от дълбокия сън на невежеството“, той е „велик български труженик и борец против невежеството и тогавашното фенерско своеволие и безбожие“.[2]

На Паисий Хилендарски се осланя и Гаврил Кръстевич, когато трябва да защищава борбата за независима българска църква. По този повод той печата през 1871 г. подходяща извадка из „История славеноболгарская“, като я придружава със следното писмо: „Някои си, и най-вече противниците наши, мислят и проповядуват, че уж българските жалования против гръческите владици и български въпрос ся породили само от няколико години насам, и то по побуждение страстно на малцина някои лица. Как това е съвсем безосновно, ний, българите, го знаем всички; но за доказателство на неверующите наши противници, както и за сладко удовлетворение народного чувства ний ви приносим и молим да поместите в Читалището следующето любопитно, ако и в много части неправо историческо извлечение из едно кратко българско ръко-

[1] „Периодическо списание“, 1871, кн. III, стр. 32—33.
[2] „Периодическо списание“, 1872, кн. V—VI, стр. 3.

писно повествование, „събрано и нареждено Паисием иеромонахом бившаго в Светии гори Афонскиа от епархии Самоковския на ползу роду болгарскому в лета 1762“, както сам сочинителят в начале Предисловия своего казва. Както же ся научаваме из едно известие, писано в начале на тази ръкописна книга, тя била пренесена от самаго иеромонаха Паисия из Свята гора на Котел, гдето била преписана в лято 1765 от Стойка иерея, във време епископа Преславскаго Гедеона, при настоятеля епитропа черковнаго Христа поклонника, и поставена за вечно хранение у храма святих апостол Петра и Павла.“[1]

Любен Каравелов знае и цени „История славеноболгарская“. Това добре личи от думите му към извадката (част от Послесловието), която той печата през 1875 г. в книгата си „Сокол“. Каравелов пише: „Паисий, по думите на М. Дринова (гл. Периодическо списание, IV), е живял в 18-ия век. Неговата летопис е важна не само за българския език в ония времена, но и за историческите факти, които са извлечени от него из различни исторически паметници.“[2]

В оценката си за Паисий отначало Марин Дринов е твърде въздържан. В „Исторически преглед на българската църква от самото й начало и до днес“ (Виена, 1869, стр. 148) той го нарича само „един ревнител за блъгарский род в миналий век“.[3] Следващите му съчинения вече го разкриват като възторжен ценител на Паисиевото дело, което той въвежда в историческата наука. Такова отношение Дринов показва в статиите си „Болгаре и Константинопольская патриархия“[4] и „Отец Паисий — неговото време, неговата история и учениците му“[5]. Докато в първата статия Паисий е умело използуван в общонационалната борба за независима българска църква, втората статия, както показва и нейното заглавие, е посветена изцяло само на Паисий. Разгледани са биографични вести за автора на „История славеноболгарская“, времето, когато той живее; сведения за познати по онова време преписи на историята и как тя е посрещната от читателите; извори на историята; подбуди и цел на автора, негови последователи. Изобщо за пръв път в нашата научна литература е даден един по-широк, по-задълбочен анализ на Паисий — епоха, мотиви на творбата му, последователи, значение. Между другото Дринов набелязва и някои важни предстоящи задачи във връзка с проучването на Паисий; той е „един от примерите, които показват що може да направи един човек за цял народ“.

Като отбелязва, че съчинението на Паисий няма твърде голяма научна стойност, Дринов акцентува на друга негова особено ценна страна:

---

[1] Сп. „Читалище“, I, кн. XI, 1871, стр. 335.

[2] Сокол. Сборник от разни списания за прочитане, Букурещ, 1875, стр. 157.

[3] М. Дринов, Съчинения, II, стр. 131—132. Тук привежда и съответен цитат из историята на Паисий.

[4] Сп. „Беседа“, Москва, 1871, кн. IV, стр. 324—359 = Съчинения, II, 1911, стр. 165—201.

В тази статия например се казва: „В половине XVIII века появилась на болгарском языке книга, написанная иеромонахом Паисием, которого болгаре справедливо ставят во главе своего возраждения“ (Съчинения, II, стр. 175).

[5] „Периодическо списание“, 1871, кн. IV, стр. 3—26=Съчинения, I, 1909, стр. 115—137.

„То има друга цена, друго значение, принело е друга, по-действителна полза народу ни — от тази страна трябва и да се разглежда и оценява."

Дринов продължава: „Значението на това списание най-добре се обяснява от побуждението, което е накарало отца Паисия да поемне този труд, от целта, която го е ръководила, от умението, с което той постига целта си; на тези три страни ние и обръщаме внимание... Съживявание повехналите народни чувства у българите, с други думи съживявание българската народност — това му е целта."[1]

Делото на Паисий прониква дълбоко сред народа. Читателите на историята му оставят ярки свидетелства за неотразимото й въздействие върху тях. Той има обаче не само ревностни преписвачи и поклонници-читатели, но и достойни последователи-ученици, които разширяват или преработват неговата история. А „всичко това показва какво голямо значение е имал отец Паисий в духовния живот на народа ни. Благословеното негово слово не е остало мъртво: то скоро се е разнесло по българските сърца."[2] Всичко това дава достатъчно основание на Марин Дринов да направи такъв извод: „Ние сме обикнали да броим възраждането на народа си от началото на нашия век и туряме начело Априлова с Неофита, Венелина и пр. Да, големи са заслугите на тези благодетели народу ни. Но дали не ще да е по-право да отнесем възраждането си на 60—70 години по-рано и да турим начело отца Паисия?"

В това собствено се състои най-голямата заслуга на Дринов — той правилно определи мястото на Паисий Хилендарски в новата история на нашия народ, значението му в националноосвободителните борби през епохата на Възраждането. Чрез статията на Дринов „се издига целият образ на Паисия светъл и величав"[3]. След него оценките за Паисий са вече по-определени; изследванията сега се развиват предимно в две посоки: 1) разкриване обществено-политическата роля на Паисий и 2) археографски издирвания и установяване изворите на неговото съчинение.

Паисий Хилендарски поражда голям възторг и уважение и у някои чужди учени, занимаващи се с българската история. Многозаслужилият за нашия народ Константин Иречек например пише на Ат. Т. Илиев през 1875 г. следното: „Не мога Ви описа с какво възхищение съм писал онези глави от Историята, които приказват за свестяването на българския народ, за Паисия, Софрония, Априлова, Венелина, Неофита и др."[4]

Така обаянието на „История славеноболгарская", обаянието на нейния автор, се включва в живота на българския народ през бурната епоха на националноосвободителните борби срещу турското иго, навлиза в идеологията на просветители и революционери, става мощно средство за патриотично възпитание и за отстояване правата на народа. Онази велика епоха изискваше велики примери и дела. Мъдрите ръководители на тази епоха грижовно дирeха в миналото на своя народ такива примери. И те ги намериха. Тяхната чиста любов към народа, тяхната всеотдайност на

[1] „Периодическо списание", 1871, IV, стр. 11—12.
[2] „Периодическо списание", 1871, IV, стр. 25.
[3] Ал. Т.-Балан, Паиси Хилендарски, 1898, стр. 12.
[4] В. „Ден", I, 1875, бр. 25, стр. 4.

освободителното дело не ги излъга. Измежду другите светли образи от славното минало на народа (Кирил и Методий, Климент Охридски, Евтимий Търновски, поп Богомил, Софроний Врачански и пр.) беше изнесено светлото име и чистото дело на Паисий Хилендарски. То изигра важна роля за разпалване на толкоз нужния патриотичен жар сред народа в оня исторически момент. Паисий поразяваше и вдъхновяваше преди всичко със силните си чувства — безпределен гняв към врага и предателя, неизмерима, всеотдайна, самопожертвувателна любов към народа. Плодовете на неговото велико дело при конкретната обществено-политическа обстановка след Кримската война вече реално се чувствуваха — то стана деен фактор за народно свестяване и национално освобождение.

2. КЪМ ВЪПРОСА ЗА ИЗВОРИТЕ НА „ИСТОРИЯ СЛАВЕНОБОЛГАРСКАЯ"

Чрез обилен исторически материал, добре подреден и съответно обяснен, Паисий Хилендарски иска да даде на обезправените българи историческо знание. Това крепко историческо знание на свой ред има да играе важна роля — то трябва не само да събуди, но и да разпали национално съзнание у българина. Естественият резултат от прочитането на творбата на Паисий трябва да бъде повишено самочувствие за лично и общонародно достойнство, изясняване на въпроса за мястото и ролята на българския народ в живота (политически и културен) на другите народи — сърби, руси, гърци. Ето неговите простички и искрени слова: „Внимавайте вие, читатели и слушатели, роде български, които обичате и имате присърце своя род и своето българско отечество и желаете да разберете и знаете известното за своя български род и за вашите бащи, прадеди и царе, патриарси и светии как изпърво са живеели и прекарвали. За вас е потребно и полезно да знаете известното за делата на вашите бащи, както знаят всички други племена и народи за своя род и език, имат история и всеки грамотен от тях знае, разказва и се гордее със своя род и език."

Паисий си поставя съвсем определената задача — да даде знание на българския народ за неговото историческо минало. Историята, казва той, дава разум. А разумът, знанието водят към съзнание, към съзнателни цели в живота. Тази висока Паисиева оценка за ролята на историческото знание определя стремежа му към изнасяне на възможно по-голям брой доказателства за събития и герои от историята на българския народ. Все тя го тласка да дири по-обилен материал из манастирските архиви и библиотеки. Много пътувания по родната земя и в чужбина са продиктувани именно от тази мисъл — нови извори, нови вести за любимия народ. „Твърде много обикнах — казва той — българския род и отечество и много труд употребих да събирам от различни книги и истории, докато събрах и о б е д и н и х историята на българския род в тая книжица за ваша полза и похвала . . . Аз прочетох много и премного книги и много време търсих прилежно, но никак не можах да намеря. В много ръкописни и печатни истории по малко, рядко и накратко се намира . . . Аз претърсих всички светогорски манастири, гдето

има стари български книги и царски грамоти, също така и из много места из България, гдето се намират много стари български книги.“

Тези мисли на Паисий свидетелствуват за неговата страст към историческа документация като необходима предпоставка за убедителност, говорят за неговата библиографска осведоменост. Всичко това ни заставя да обърнем далеч по-голямо внимание на изнесените в „История славеноболгарская“ вести за лица и събития, отколкото досега им е обръщано. Паисий не е голословен — по начало той се осланя на някой писмен извор или на устно предание. Може самите тези извори да не са достоверни от наше, съвременно гледище и съвременно състояние на историческата наука. За Паисий обаче те са достоверни и са били ценен извор, успешно използуван в духа на преследваните задачи.

Съвременната историческа наука е наясно по въпроса за научната стойност на „История славеноболгарская“ като цялостно произведение, трактуващо нашето историческо минало. Нейното значение е в друга посока — обществено-политическо и културно. „Наред с по-правилното осветление на въпроса за научността, изследването на изворите ще ни даде възможност да направим по-точни нашите твърдения и относно идеализацията на миналото, за която се говори винаги, когато става дума за Паисия. За идеализация обаче се говори, като се сравнява това, което пише Паисий, с установеното от днешната наука относно нашето минало. Не искаме да кажем, че у Паисия няма идеализация. Желаем обаче да изтъкнем, че за това бихме могли да говорим с достатъчна обоснованост само когато установим, че Паисий прави картината на миналото по-бляскава не от тази, която ни дава днешната история, а от картината, която историята на неговото време, с наличните тогава извори, му предлага. А това можем да установим, когато изследваме изворите.“[1]

При тази постановка важен е въпросът за изворите, използувани от Паисий в процеса на продължителната му работа над своята история. Днес тези извори може да нямат някакво съществено значение в областта на историята — може да са съвсем некритични и легендарни. Върху този въпрос е писано в историческата наука, установени са в общи черти използуваните извори и отношението на Паисий към тях. И въпреки това той се нуждае от уточняване. Докато въпросът за чуждестранните извори на Паисий, главно Мавро Орбини и Цезар Бароний,[2] е по-добре разяснен, въпросът за домашните ръкописни извори на „История славеноболгарская“ все още си остава изцяло открит. Съществуващите досега общи изказвания относно Паисиевите извори се отнасят предимно за тях. Тъкмо това състояние определя необходимостта да се разгледа по-подробно този въпрос, да се направи опит за уточняване на

[1] В. Велчев, Отец Паисий Хилендарски и Цезар Бароний. Принос към изследване изворите на Паисиевата история, София, 1943, стр. 10.

[2] „В кръга на тази обилна научна книжнина върху отец Паисия — пише проф. В. Велчев — по въпроса за изворите на неговата история срещаме само едно бегло обглеждане на използуваните извори и две изучвания върху влиянието на Мавро Орбини. Тук имаме пред вид общите бележки на М. Дринова и сравнително по-конкретните изследвания на Б. Пенев и Артуро Крония. Покрай другото последните трима автори в една или друга степен докосват и отношението между Паисия и Барония, което в случая ни занимава“ (В. Велчев, Отец Паисий Хилендарски и Цезар Бароний, стр. 4).

славянските (печатни и ръкописни) извори на Паисий. Особен интерес будят вестите, почерпени из домашни, български съчинения, използувани по български ръкописи.

Въпроса за изворите на Паисий аз поставям в малко по-друга посока. Първо, те очертават мирогледа на автора, неговия характер на вглъбен и страстен тълкувател на родното минало, възгледите му за историята като наука — изобщо неговия вътрешен образ. Второ, изворите, които Паисий изнася, имат особено значение за това, че те позволяват да се придобие представа за състоянието на нашата литература по негово време, да почерпим сведение за предишната книжовна традиция, активно използувана и през XVIII в. Творбата на Паисий дава възможност респективно да възсъздадем (до известна степен, разбира се) състоянието на нашата литература през онова време: исторически съчинения, повести, разкази, жития, похвални слова, хрисовули и пр. Въз основа на Паисиевите податки може да се говори за някои непознати днес съчинения в старата българска книжнина. Това изтъкна Марин Дринов още през 1871 г.: „Много би било полезно — пише той — да се разгледа добре цялата му история и да се отбере из нея всичко, що е вземено от български източници, от които някои може сега и да не съществуват вече."[1]

Ал. Т.-Балан разширява своите наблюдения относно Паисиевите извори — уточнява използуваните съчинения, както те се дават от самия Паисий.[2] Б. Пенев отива още по-напред — по-подробно разглежда отношението на Паисий към най-важния му източник — историята на Мавро Орбини.[3]

Особено ценна в това отношение е публикацията на руския учен П. А. Лавров „Одна из переделок истории славяноболгарской иеромонаха Паисия" (1895). Паисиевото съчинение Лавров определя като „проникнутый горячим патриотическим чувством труд по истории болгарской". Не намирайки пълен очерк върху българската история, Паисий грижливо събира материал за своето съчинение. Пряко засвидетелствувани негови извори са Мавро Орбини, Цезар Бароний и някаква кратка немска история, от която почерпил вестите, отнасящи се за събития из турската история и по-специално за султан Мурад. Лавров пише: „Но если мы обратимся к самой его истории, то найдем и другие указания . . . Следуя своим авторам при последовательном пересказе событий из болгарской истории, Паисий делает однако и дополнения к ним, при чем не редко указывает на бывшие в его руках первоисточники."[4]

Като извори за „История славеноболгарская" Лавров отбелязва: Мавро Орбини, Цезар Бароний, кратка немска история, руски летописи (вероятно Синопсиса на Инокентий Гизел), Кормчая, пролог, съчинения на Евтимий, жития на български светци (Иван Рилски, Гаврил Лесновски,

[1] М. Дринов, Отец Паисий — неговото време, неговата история и учениците му, „Периодическо списание", 1871, кн. IV, стр. 10.
[2] Ал. Т.-Балан, История славеноболгарская, стр. 18—19.
[3] Б. Пенев, Паисий Хилендарски, стр. 54—68, 117.
[4] П. А. Лавров, пос. съч., стр. 3.

Йоаким Сарандапорски, Прохор Пшински, Йоаникий Девически и др.), гръцки съчинения за Кирил и Методий, Климент, Наум, Сава, Ангеларий, сръбския родослов, Константин Костенечки, Черноризец Храбър, хрисовули, поменици, народни предания. Някои от тези извори той само маркира, а за някои е по-подробен — дава свои изводи въз основа на приведен от него материал из старите славянски литератури. Лавров пише например: „Вообще, Паисий был хорошо знаком с литературной деятельностью патриарха Евфимия. Он знал не только жития, о которых мы упоминали, но и похвальные слова Евфимия, его литургические труда, его переписку с обращавшимися за разрешением различных вопросов духовными лицами, как это видно из слов. . . Только одну ошибку допустил Паисий, считая Евфимия учеником св. Фоефилакта, современником Йоана сына Асеня.“

Лавров най-много говори за родослова като главен първоизточник на Паисий относно събития и лица из сръбската история. Изобщо историята на Паисий го разкрива като човек с голяма „литературна начетеност“.

Изхождайки от своите наблюдения, Лавров стига до следния извод: „Мы не имели намерения в этой статье проверить все показания Паисия и определить их источник; мы хотим только сказать, что первый болгарский историк вовсе не заслуживает за свой труд тех порицаний, какие ему часто делают. Укажем, напр., на отзыв Голубинского . . . Но, разумеется, книга Паисия имела значение не столько теми или иными достоинствами исторического изложения, сколько горячим патриотическим чувством. С этой стороны главным образом и оценивается ее влияние на пробуждение в болгарах сознания народности.“[1]

Специален интерес представляват лекциите на проф. В. Н. Златарски върху „История славеноболгарская“ и нейните извори“[2]. По-обширно тук са разгледани Мавро Орбини и Цезар Бароний като едни от главните източници за Паисий Хилендарски, доста място е отделено и на руските съчинения, които Паисий е познавал. Накратко са споменати още: кратка немска история, пролог (руски издания), Кормчая (руски издания), грамоти, поменици, жития, родослов (сръбски), Христофор Жефарович (Стематографіа, 1741) и Павел Витязович-Ритер (Stemmatographia, 1701), народни предания.

За Кормчаята например Златарски пише: „Каква Кормчая е имал Паисий под ръка — ръкописна или печатна, не може да се установи според цитатите му. Но все пак имаме основание да се твърди, че той и тук по-скоро се ползувал от руската печатна Кормчая, защото, посочвайки на лист 5 от края, Паисий очевидно е имал пред вид третята статия, прибавена в края на руската печатна Кормчая „За римското отпадане от източната църква“, що пълно отговаря на съдържанието на приведения откъслек. Печатането на Кормчаята в Русия се отнася към средата на XVII в. — то се почнало на 7. XI. 1649 г. и завършено било в 1650 г. За основа бил взет ръкописът на Рязанската кормчая, която

[1] П. А. Лавров, пос. съч., стр. 8. Лавров отбелязва, че за Паисий е останала незабелязана Манасиевата хроника, която се е намирала в Хилендарския манастир.

[2] Архивен институт при БАН, ф. № 9, В. Н. Златарски, инв. № 363, л. 25—30.

е препис на изпратената от деспот Яков Светослав в 1262 г. на киевския митрополит всея Россіи Кирил II. По църквите обаче тия книги били разпратени не по-рано от 1653 г. при знаменития руски патриарх Никон, който при това намерил за необходимо да направи предварителни някои поправки и дори да съкрати и унищожи някои листове.

По-сетне Кормчаята е била препечатана няколко пъти в Москва все по това Никоновско издание. Още в XVII в. тая Кормчая е била разпространена у нас, а на Света гора тя е била занесена в същото време." Златарски прави такъв извод: „Миналия път ние се постарахме, доколкото е възможно, да определим кои са били тия „различни истории рукописни и печатани, что издавали русы и московци особно ради словѣнскаго (на)рода", и които отец Паисий е имал възможност многократ прочитати, а също и в каква степен той се е ползувал от тях. И видяхме, че той се е движел главно в сферата на съвременната нему руска историческа литература и се е намирал под нейно влияние, макар че в основните възгледи за славянския народ изобщо и във въпроса за произхода на българите отец Паисий останал верен на времето си, т. е. той не е внесъл нищо по-ново от това, що е било изказано до него, но и при все това не е бил безсъзнателен преписвач на това, от което той се е ползувал за своята история. Напротив, навсякъде той се старае да прокара своята основна идея, която собствено го и накара да се завземе за написването отечествена история — именно да изтъкне първенствующето значение на своя народ, в което той бе така силно убеден."[1]

Трудът на проф. В. Велчев „Отец Паисий Хилендарски и Цезар Бароний. Принос към изследване изворите на Паисиевата история", както личи и от самото му заглавие, третира специалния въпрос за влиянието на Бароний върху нашия историограф. Книгата на Бароний „Деяния церковная и гражданская" (руско издание в Москва от 1719 г.) е второто по въздействие върху Паисий историческо съчинение след „Книга историография" на Мавро Орбини (руско издание от 1722 г.). Своята задача Велчев определя така: „От изложеното се виждат възможностите, които едно изследване върху изворите на Паисиевата история открива за плодотворно осветление на редица съществени въпроси, които са пряко свързани с нея: обективна стойност на произведението, личност на българския възрожденец, стил, първообраз и вточнявания в текста на книгата и др. Като установяваме това, същевременно ние набелязваме и посоките, в които ще разглеждаме наличния материал на заемки, които родоначалникът на българското възраждане дължи на Цезар Барония. При това, когато намираме необходимо, ще правим сверки и с други използувани от Паисия извори. Така ще избегнем опасността известно сведение у Паисия да се отдаде непременно на един извор, когато то може да бъде заето и от друг."[2]

Върху изворите на „История славеноболгарская" писаха и италианските слависти Артуро Кронія и Рикардо Пикио. Те се спират на два важни извора на Паисий Хилендарски — Артуро Кронія върху „Книга

[1] Архивен институт при БАН, ф. № 9, В. Н. Златарски, инв. № 363, л. 40а.
[2] В. Велчев, Отец Паисий Хилендарски и Цезар Бароний, стр. 12.

историография“ на Мавро Орбини като един от основните му източници, а Рикардо Пикио върху Цезар Бароний, чийто труд Annales ecclesiastici бил преведен на полски, руски и сръбски език; Паисий използувал руския превод, направен от полски език.[1]

И така писаното върху изворите на „История славеноболгарская“ не е малко. В резултат на проведената научноизследователска работа най-добре са изяснени нейните връзки с чуждестранни исторически съчинения, предимно със съчиненията на Мавро Орбини и Цезар Бароний. Далеч по-малко внимание е отделяно досега на славянските извори на Паисий — български, руски, сръбски. Особени заслуги в това отношение има П. А. Лавров, който добре показа връзката на Паисий със сръбския родослов и със съчиненията на Евтимий Търновски.

Вдъхновената творба на Паисий — нейното съдържание и основна тенденция, пряко посочените в нея и използувани, но неозначени извори — ярко свидетелствува, че делът на славянските извори е далеч по-голям, отколкото се приема досега. И нещо повече, той дори доминира не само по линията на обема, но и по линията на осмислянето на материала. Често пъти Паисий коригира някое твърдение на Мавро Орбини и Цезар Бароний въз основа именно на такива славянски източници. В редица случаи Паисий определено сочи своя славянски извор: житие, пролог, грамота и пр. Но има и такива случаи, когато той говори с най-обща фраза. Такъв е случаят например с използуваните руски истории — сам говори за няколко печатни и ръкописни истории, но не уточнява заглавието или автора нито на една от тях. Някои пасажи от неговата история дават основание да се допуща известно влияние на руския църковен писател Димитър Ростовски. Тук стои за изследване по-специалният въпрос за „Синопсиса“ на Инокентий Гизел като важен извор на „История славеноболгарская“. Изобщо въпросът за връзките на Паисий със съвременната нему и преди него славянска историография все още остава вън от погледа на славянските учени. В генеалогично отношение този въпрос има важно значение за нашата историография. Такова едно изследване обаче в България не може да се извърши поради липса на съответните руски исторически съчинения, излезли през XVII—XVIII в.

Ясно е, че важната проблема за изворите на „История славеноболгарская“ се нуждае от нови проучвания. Те преди всичко трябва да се насочат към изнасяне славянските извори на Паисий. И на първо място тук изпъква въпросът за руските исторически съчинения като важен извор на Паисий за сведения из общославянската и българската история и интерпретацията на тези сведения.

В следващите по-долу страници аз правя опит да посоча във възможно по-пълен вид изворите, които Паисий е използувал при писането на своята бележита книга. Посочени са всякакъв род извори — домашни

[1] Arturo Cronia, Il „Regno degli slavi“ di Mauro Orbini (1601) e la „Istorija slavenobolgarskaja“ del monaco Paisi (1762). Bulgaria. Rivista di cultura, Roma, I, 1939, кн. 1—2, стр. 45—58; кн. 3, стр. 121—152; Riccardo Picchio, Gli annali del Baronio-Skarga e la Storia di Paisij Hilendarski. Ricerche Slavistiche, III, Roma, 1954, стр. 212—233; Riccardo Picchio, La „Istorija slavěnobolgarskaja“ sullo sfondo linguistico-culturale della slavia ortodossa. Edizione di Ricerche Slavistiche, Roma, 1958, 16 стр.

и чужди, ръкописни и печатни. Сведенията са черпени пряко от творбата му. Разпределям ги в две групи:

1) извори, за които сам Паисий определено говори,

2) извори, които Паисий не посочва изрично.

Досегашните научни изследвания върху изворите на Паисиевата история засягат предимно първата група, за която тук става дума: Мавро Орбини, Цезар Бароний, родослов, пролог, Кормчая, жития и пр. Втората група извори, които Паисий не определя, но които обилно е използувал, в случая представляват по-голяма важност, защото те за пръв път се изнасят (с изключение на вестта за Константин Костенечки и Черноризец Храбър). Чрез сравнителен материал се показва връзката на „История славеноболгарская“ с редица старославянски произведения, които Паисий чел и използувал в книгата си. Понякога той се придържа по-строго към своя извор, а друг път предава само основната мисъл, заета оттам, изложена в една по-свободна форма. Именно тези примери добре показват голямото сравняване на Паисий с неговите извори — той добре ги е проучил и усвоил, тяхното съдържание е вече негово вътрешно убеждение. Поради това може би той не счита за нужно изрично да отбелязва изворите на своите мисли. Тъкмо в тези случаи Паисий показва по-голяма самостоятелност като писател. Тези примери още веднаж показват каква колосална работа е извършил Паисий при писането на своята история, с какво сериозно отношение е пристъпил той към събиране и осмисляне на пръснатия и противоречив материал върху българската история. И целият този огромен материал за пръв път да се синтезира и систематично да се изложи в едно историческо съчинение — първата българска история! Това той успял да извърши, и то именно прави историята му бележита творба в развитието на българската литература.

Сам Паисий сочи своите извори — това прави, за да засили доказателствената страна на изводите си. Използувал е български, руски, сръбски, гръцки, латински източници. Използуваните извори добре илюстрират широката историческа обосновка на автора, открито изявяващ своята зависимост от тях.

I. Означени извори[1]

1. Мавро Орбини: Н некоѧ кратка история некои Мавръбинъ латининъ преписалъ ѿ гръчка история за български царове, но весма кратко — едва се наиде нихны имена и кои по кого царствовалъ... ѿ того Мавръбира и ѿ много други истории сабраХъ за много време по прилика и пораспространихъ и съвъкупихъ сию историю8 (стр. 8).

[1] Цитатите давам по изданието на Йорд. Иванов, История славѣноболгарская, София, 1914.

Тамѡ wбретохѣ исторіа Макрѳвирова за сербіе и болгари, въ кратцѣ за цр҃и, а за ст҃и никако не писал (стр. 85).

2. Цезар Бароний: В прва частъ Баронна на листе ѱз҃з (567) (стр. 12);

Бароніа в҃. частъ, листъ ѱ҃ча (стр. 16);

Бароніа в҃. частъ, листъ ѡкг҃ (стр. 18);

Бароніа в҃. частъ, листъ ц҃и (стр. 23);

Бароніа... частъ... листъ (стр. 24);

Бароніа в҃. частъ, листъ ц҃и, паки... ѳз҃, паки... пд҃, паки... чз҃. зри (стр. 26);

Бароніа листъ ц҃и (стр. 70);

Бароніа листъ амг҃ (стр. 70);

Бароніа листъ аоѳ҃ (стр. 71);

Такоже пишет се ѡ немь въ Бароніе, второіе части на листе ц҃и (750) (стр. 75).[1]

3. Латински и гръцки истории: Тако и грцн пишѫтъ въ нихни исторни (стр. 12); Но не естъ тако — болгари сви ѩзици знаютъ на земли и в сваки исторни свѣдетелствеетъ и wбретает се писано. За сербіе нигде никако писмо, ни свидетелство въ исторни латинскне и грческне.. како цо имеютъ болгари ѡ грчки и латински исторни (стр. 50);

[1] Руското издание на историята на Цезар Бароний е пренесено през 1747 г. в сръбския манастир Раваница (вж. Л. Стојановић, Стари српски записи и натписи, II, № 2951, стр. 156). Освен това историята на Бароний има и отделен превод на сръбски език, сторен през 1734 г. от полски език (вж. Л. Стојановић, Каталог рукописа и старих штампаних књига, Београд, 1901, стр. 107).

БАН Институт за

ДѢЯНІЯ ПРКЖНІЯ
СЪ РАЗТКА ГДА НАШЕ ІИСА ХРТА
СОБРАНІЯМ
НАПЕЧАТАНІЯМ

Въ гръческне исторни пнсано како да сѫ самн Шишманъ н Страшнмнръ призвалн тѫрци въ Болгарна... Н нспрво тако напнсалн лѣтопнсцн нхъ, но рѫскн н московскн печатенн нсторни показвютъ... (стр. 56);

Можеше ѿ грческаа нсторнх на много царн болгарскн нзвѣрестн се по колнко лѣта цр҃ствовалн (стр. 67);

Но грческн н латнскн лѣтопнсн нзвѣстно нзнавлѣютъ (стр. 70);

Нкако нема нн 8 латнскн, нн 8 грѣческн лѣтопнсн за срвіе пнсано въ кое време крстнлн нхъ рнмлане (стр. 71);

За то грецн нзвѣстно знаютъ, н тако напнсано wбретает се вь грческн старн wтечнницн рѫкопнсенн (стр. 77);

Нконм' едвамь вь кратцѣ по разлнчнн нсторнн, цампн н рѫкопнсенн по мало н рѣдко (стр. 84).

4. Теофан летописец: Глаголетъ ѳеофанъ лѣтопнсецъ (стр. 16).

5. Немска история: Wбретает се въ некою краткою нсторню нѣмечкѫю по редѫ за тѫрскн царовѣ (стр. 58).

6. Грамоти: Но се wнъ самъ подпнсве въ превѣлегнн златопечатнне Iwанъ Асѣнъ Калнманъ (стр. 40);

Н wбразъ егw на печатъ свон нмелн н до нннѣ стонтъ на печатъ нхъ н Хрнсовѫлн (стр.. 41);

І превѣлегнн нзѫравскі показвютъ предѣлн н граннцн егw (стр. 42);

Последн въ некое копне нлн преводъ старн ѿ превелегна того Iwана Шнш-мана wбретает се како... (стр. 57);

Н дѣ нмъ се wбретаютъ wбразн н печатн н превелегнн свн се тако подпн 8вали (стр. 61);

Въ нашн рѫкопнсн много кннгн н превѣлегнн тако wбретает се (стр. 61);

Н на неговѫ титл8 се подпнсвали, нарнцаютъ егw въ превелегнн нзѫграфскн Iwан Мнхаилъ нашъ прародителъ... (стр. 63);

Како напнсано за то въ пролог8 и въ превѣлегнн нзографскне (стр. 66);

И до нннѣ стоѧтъ по монастнрн и келнн и скнтове старн кннгн болгарскн и превелнгнн цр҃скн (стр. 83);

Дзь вьсн монастнрн стогорскіе нстражнхъ, где нмеютъ болгарскн старн кннгн и цр҃скн превелегнн (стр. 84).

7. Въпроси на цар Борис до папа Николай: Пакн послалъ цр҃ъ Мнхаилъ къ папн ꙗs (106) въпросн ради вера и цр҃ковънѧ дѣанна... (стр. 26).

8. Кормчая: Zрн w томъ въ кннг8 Кр'мчнѧ на листе с. (5) w крад... (стр. 26);

Тіе четнрн патрнарсн ст҃н болгарскіе нмѣлн цѣлн и нетлѣнні свон моцін въ Терново, якоже пнсано въ кннга Кормчіа на с. (5) листе (стр. 76)

9. Пролог: То 8 прологъ пнше, месеца... (стр. 24);

Како пншетъ и 8 пролог8 на пренесснс моцен ст҃го Іларнона Меланнскаго (стр. 42);

Како напнсано за то въ пролог8 и въ превѣлегнн нзографскне (стр. 66).

10. Български печатни книги: Въ то време и до нннѣ wкрѣтают се евангелна на кожн цѣмпанн (стр. 57);

Наконмь єдвамь въ кратцѣ по разлнчнн нсторін, цѣмпн и ꙗзкопнсні по мало и ꙗдко (стр. 84).

11. Руски печатни книги: Тако и ꙗзн нспрво просто и не врло нскѣсно цѣмпалн кннгн, но нннѣ раздмѣлн и повкрасналн и нзвѣстналн и речн по граматнка и слова пнсмена лепо наредналн и вкрасналн (стр. 57);

Ако и пншетъ москалн и ꙗзн за то (стр. 70).

12. Руски печатни истории: Понеже прилѣчн се намъ много кратъ прочнтатн разлнчні нсторін ꙗзкопнсні и цѣмбн, что нзвадналн

Во имя Отца, и Сына, и Святаго Духа, Пресвятыя, Животворящия, Нераздѣльныя Троицы, Единосущныя, Самодержавнѣйшия Великия Господыни Нашея ИМПЕРАТРИЦЫ ЕКАТЕРИНЫ АЛЕКСѢЕВНЫ всея Россіи, при Наслѣдникѣ ЕЯ, Благовѣрномъ Государѣ Цесаревичѣ и Великомъ Князѣ ПАВЛѢ ПЕТРОВИЧѢ, и при Супругѣ ЕГО, Благовѣрной Государынѣ Великой Княгинѣ МАРІИ ѲЕОДОРОВНѢ, и при Благовѣрныхъ Государяхъ Великихъ Князьяхъ, АЛЕКСАНДРѢ ПАВЛОВИЧѢ, и КОНСТАНТИНѢ ПАВЛОВИЧѢ, и при Благовѣрныхъ Государяхъ Великихъ Князьяхъ,

рѣси и москове, ѡсобно ради словенскаго народа ѿкѣдѣ повлекли свое племе (стр. 8);

Но рѣски и московски печатени истории показвютъ извѣстно (стр. 56);

Нѣколнмь едвамь въ кратцѣ по различни истории, цамии и рѣкописни по мало и рѣдко (стр. 84).

13. Кирил и Методий — гръцки извори за тях: За то грецн извѣстно знаютъ, и тако написано ѡбретает се въ гречески стари ѡтечницн рѣкописени, и даскали гречески, иконописцн вьси седмь наедно пишатъ на иконн и именвютъ нхъ даскали словенскіе, кои извадили и съставили книги славенскин; тѣ наедно съ нимь стн Кирилъ и стн Меѳодіе (стр. 77).

14. Иван Асен: ѠБретает се въ стари рѣкописни къниги повѣсть ради того цра Асѣна стараго... (стр. 36);

15. Евтимий Търновски: И до нинѣ ѡбретает се въ рѣкописнихъ книги писание его (стр. 76).

Ѣкоже написалъ въ житіе его пространо стн Евѳимія, патріархъ Търновски (житие на Иларион Мъгленски, стр. 78);

Паисий изрично не отбелязва, но може да се предполага, че е използувал и други творби на патриарх Евтимий, именно жития за Иван Рилски, Иларион Мъгленски, Петка Търновска, Михаил Воин, разказа за цар Петър, похвални слова и др. Това личи от писаното от него за тези църковни дейци: Много книги написалъ и житіе стнхъ привель на български язнкъ и похвала стнмь многнмь написалъ; стогорскнмь калогеромь много правнла и чинь цръковни показвалъ и за все его въпрашалн, ѡнь нмь на то премѣдрость ѡпнсовалъ. И до нинѣ ѡбретаеть се въ рѣкописнихъ книги писание его (стр. 76).

16. Родослов сръбски: Читай родословъ сръски, ѡбрещеши въ кое време билъ Самолъ и Снмеѡнъ (стр. 34);

Не читали родословъ сръскихъ крали и не разѣмеютъ въ житне кои естъ ѿ нихъ. Драгѣтинъ въ Софна лежитъ, а не Милѣтинъ. Правило и празникъ заедно нмъ съставлено, но прво Милѣтина поменветъ (стр. 45—46);

Не смотрелн въ родословъ како написалн прві за негw (стр. 47);

Н w̃ то време имеютъ писано родословъ н жнтна на краан нХъ н сТыХъ (стр. 50).

17. Стефан Душан: Некон латинскн философъ написалъ прнчтн н тнтлн народнне — по Европа колнко народн н нмена н местамъ н пределомъ нзобразналъ прнчтею. То србне нашлн н препнсалн егw Стевань Наслномь н нзобразнлн егw на шампа (стр. 47). Установено е, че в случая Паисий е използувал книгите: Stemmatographia sive armorum illyricorum delineatio, descriptio et restitutio (1701) на хърватския писател Павел Витязович-Ритер (1650—1713) и Стематографіа (1741) на Христофор Жефарович (вж. Б. Пенев, Паисий Хилендарски, стр. 116).

Жития на:

18. Иларион Мъгленски: Како пишетъ н в прологь на пренесенне мощен сТго Іларнwна Меланнскаго (стр. 42); Якоже пишет се въ житии нХь (стр. 77); Якоже написалъ въ жнтіе его пространо сТи Ѳеофнма, патрархъ Терновскн (стр. 78).

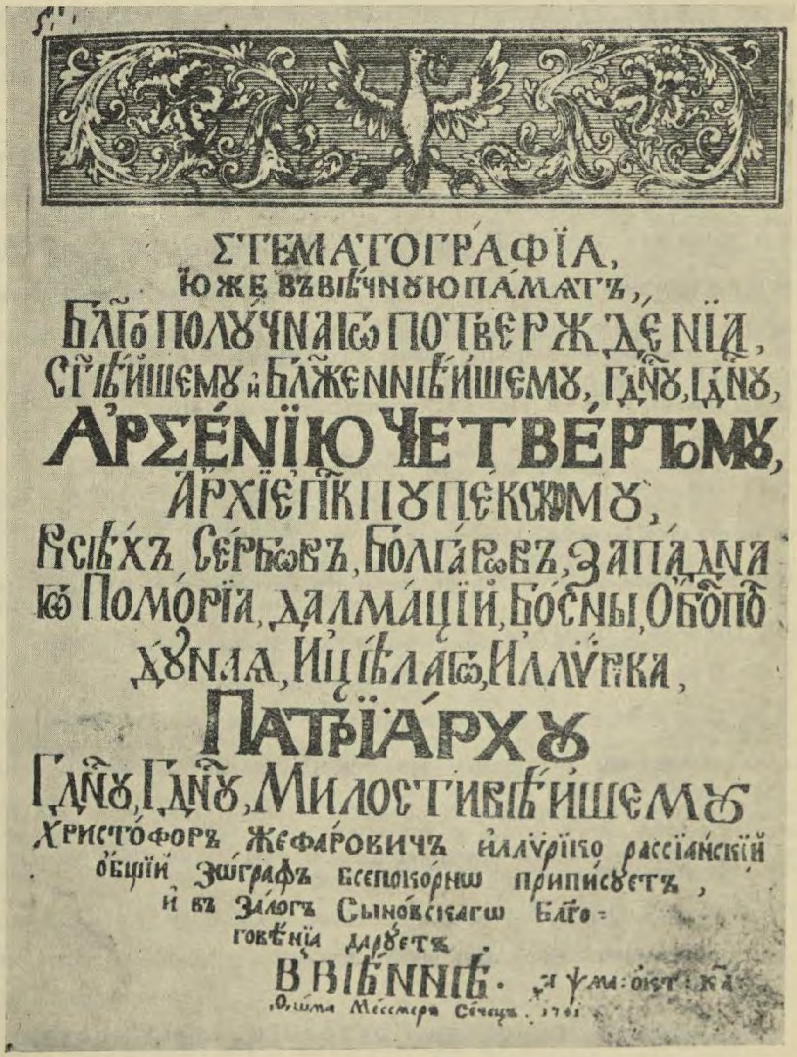
19. Козма Зографски: Како се пишеть въ жнтіе его (стр. 80).

20. Иван Владимир: Има жнтне н правнло красно съставлено с бденне н славословне н с велнко тржество н похвала... Има на гречески преведено жнтне егw н правнло. Н тъ много погрешно. Нан после за много време писано жнтне егw нлн некон сербинъ нлн грькъ променнлн н хотелн покрнтн родъ егw, како е w̃ рода царн болгарскнХъ (стр. 33);

Н грцн много несагласно писалн н въ нсторню н въ жнтне егw (стр. 64).[1]

21. Гавриил Лесновски, Прохор Пшински, Йоаким Сарандапорски, Йоаникий Девически: Како писано пространо въ жнтіе его (стр. 78 — за Прохор Пшински);

[1] Владимировото житие има български превод от А. Шопов, Един документ за българската история, СбНУ, II, 1890, стр. 124—131.

СТЕМАТОГРАФІА,
ЮЖЕ ВЪ ВѢЧНУЮ ПАМАТЪ,
БЛГѢ ПОЛУЧНАѠ ПОТВЕРЖДЕНІА,
СТѢЙШЕМУ И БЛЖЕННѢЙШЕМУ, ГДНУ, ЦДНУ,
АРСЕНІЮ ЧЕТВЕРТОМУ,
АРХІЕПКПУ ПЕКСКОМУ,
ВСѢХЪ СЕРВѠВЪ, БОЛГАРѠВЪ, ЗАПДНАГѠ ПОМОРІА, ДАЛМАЦІЙ, БОСНЫ, ОБОПОЛ
ДУНАА, ИЛЛѢРІКА,
ПАТРІАРХУ
ГДНУ, ГДНУ, МИЛОСТИВѢЙШЕМУ
ХРИСТОФОРЪ ЖЕФАРОВИЧЪ ИЛЛУРІКО РАССІАНСКІЙ
ОБЩІЙ ЗѠГРАФЪ ВСЕПОКОРНѠ ПРИПИСУЕТЪ,
И ВЪ ЗАЛОГЪ СЫНОВСКАГѠ БЛГО-
ГОВѢНІА ДАРУЕТЪ.
В ВѢННѢ. ✠ УМ: ОКТ: КѢ
Оттиснута Мѣсмера Сѣчня. 1761

За тїи четири стїхъ преподобнихъ wци наши... глаголет се и wбретает се писано въ славословие людская и мирская (стр. 79).[1]

22. Никола Охридски: Нем8 се навила пресвѣтаа вца и повелѣла ем8 поставити Надриwна, стго епскпа Мегли, якоже пишет въ житии ихъ (стр. 77).

23. Филотей Скитски: Тако писано въ гречески стгорски wтечникъ за Филоѳеа и Аниписіа, како са били wба стїи м8жи родомъ болгари (стр. 81).

24. Петка Търновска: Како пишетъ въ житие преподобние Параскевн (стр. 41—42).

25. Ангел Битолски: Много wвети его написаль владика битолски, по гречески назнкъ написаль страдание его (стр. 83).

26. Житие на избитите византийци-християни: То 8 прологъ пише, месеца... (стр. 2ч). В Зографския, Котленския и Самоковския препис е оставено празно място за допълнително вписване. В Тошковичевия препис погрешно е притурен месецът — 18ня вм. 22 януарий.

Такива съчинения действително се съдържат в пролога — гръцки и славянски ръкописи, — а също така и в печатни издания на гръцки и славянски език. Познато е по две редакции — по-обширна и по-кратка. Повече библиографски бележки и печатани текстове вж. в моята работа „Старобългарски текстове", Известия на Архивния институт, кн. I, 1957, стр. 265—274.

27. Царски печати: и де им се wбретаютъ wбразн и печатн и превелегнн (стр. 61).

Знаменне на печатъ цркн нмеалн нзображенне лавово (стр. 61).

28. Поменици: Въ нѣкон цркви и монастири въ поменицн wбретают се нмена цремъ болгарскнмъ повече ѡ четирндесетъ и не по ред8 писати (стр. 60).

---

[1] Съчинения — жития на Иларион Мъгленски, Гавриил Лесновски, Йоаким Сарандапорски, Прохор Пчински, използувани от Паисий, вж. печатани у Йорд. Иванов, Български старини из Македония, София, 1931, стр. 394—422.

II. Неозначени извори

Много от домашните (българските) и славянските съчинения, които е използувал, Паисий пряко не посочва, но тяхното въздействие се забелязва. Редица пасажи в „История славеноболгарская" дават достатъчно материал, за да се уточнят някои неозначени от него извори. Такива извори например са:

1. Черноризец Храбър

Крстивше же са нѫждаѫѫ са рімскымн и грѣчьскымн писмены писати словѣнскѫа рѣчь безь оустроенна. Нѫ како можеть са писати добрѣ грѣчьскымн писмены.

2. Повесть временных лет

И рече Сватославъ къ матери своен и къ боларомъ своимъ: „Не любо мн есть жнтн въ Кневѣ, нь хощю жнтн в Переяславцн и въ Дунан, яко то есть среда земан моен, яку ту вса блага сходятса: от грек — паволокы, злато и вино, овощевѣ различнин...

3. Панонски легенди

Дондеже цьсарь оувѣдѣвъ быстрость его княженне емоу дасть дьржатн словѣньско, рекоу же аз, яко прозьра, како и хотѣше оучнтелѧ словѣнѣмъ посълатн и пьрь-

Паисий

Защо еще не было въ то время писмо словѣнское, но болгари латинскн чнтали и писали (стр. 22).

И държали благочестне болгари 50 лѣта, не имѣя книги по своемѫ язнкѫ, но латинскі и грѣческн чітали и писали (стр. 70).

Паисий

На дрѫги годь паки поншель (Светослав) на Болгарію и покорнль болшаа часть под свою дрьжавѫ; и оумнсланъ принести престоль свон въ Болгарію поставнти, понеже възлюбнль земаю болгарскою ради плодородство и изѡбнлна (стр. 30—31).

Паисий

Въ време Мнханла цра нконоборца бнлъ Кирнлъ и Методна. Роднан се оу Солѫнъ градъ ѿ wца нменемъ Лъва, сановіта и богата и добродетелна чл҃овѣка.

ваго архиепископа, да бы проучилъ са въсѣмъ обычаемъ словѣньскынмъ и обыкълъ а по малоу.

Сътворь же въ томь княженнн лѣта многа и оузьрѣ многы мълвы бещиньны въ жнтнн семъ.

Посла по нь (Кирил философ) да се бы съ царемь оучилъ.

Паисий е познавал също проложните жития, похвалните слова и службите за Кирил и Методий, преписи от които е имало много в светогорските манастири. (Вж. Ал. Т.-Балан, Кирил и Методий, ч. I, II.)

4. Константин Костенечки

Тѣмь же поразсоудивше добрін онн и дивнін моужіе, и избравше тънчаншін и краснѣншін роушкын ѣзыкь, къ немоу же помощь въдаст се българскын, и срьбскын, и босньскын, и словѣнскын, и чешкаго чест, и хрѵватскын ѣзыкь, въ еже въмѣстнтн божествена писанна.

Сѣты Меѳодна сталъ воевода славѣнскн нлн болгарскн и научилъ се ѣзыкъ славѣнскн. По десетъ лета wставнлъ сан воннскн и въспрнелъ чннъ монашескн.

Кнрнлъ сѣтъ бнлъ по младн братъ Методнннъ, оучилъ се послежде философна въ Царнградѣ заедно съ Мнханла цра малаго, сина ѳеwфнлова, и бнлъ философъ нзреденъ и славенъ въ Царнградѣ. И по съвета брата его Меѳодіа, wставілъ мнръ и въспрнмлъ и wнъ монашескн чннъ и провождалъ свѣто жнтне (стр. 67—68).

Паисий

Тако събнрали речн нзреднн и правн, ѡ болгарн, ѡ сербіе, ѡ рѳсн, ѡ Московѣ, ѡ словене, ѡ леховс. То са за много време ловнли речн ѡ тіа народн, доде са съставнли ѱалтнрь і еѵ҃гліе и дрѳвгн книгн; и предали нѫ перво болгаромь и наречени бнли книги болгарскн, како и до нинѣ грецн то знаютъ (стр. 69; вж. също стр. 77).

5. Разказ за възобновяване на българската и сръбската патриаршия

Н оубо грѣцн, ꙗко лѫкавн соуще, нстінѫ порчемьствѣюцн, н ꙗко же бо рецн бл҃гочестіе продаюцін, мнтрополнты ѿ Константіна града къ блъгаромъ посылающе. Н не апостольскый снабдящѫ, но нмѣніе събнрающен, по малѣ въ Константинъ градъ н самн ѿхождахѫ. (Б. Ст. Ангелов, Стари славянскн текстове, „Известия ИБЛ“, VI, 1958, стр. 266.)

Паисий

Послежде, когда са взелн н поралн тѣрцн Болгарна, тогда сѫ патрнарсн царограджскі с тѣрска помощъ н насилне пакъ wсвонлн Трновска патрнаршна подъ своѫ властъ н на пакостъ н злоба, цю нмеютъ на болгарн. Wще нзъ прво време не поставлаютъ ѿ болгарскаго ꙗзнка епнскопн болгаромъ, но свѣ ѿ грческн ꙗзнкъ. Н не радатъ ѿнюдъ за болгарскн школъ нлн вченіе (стр. 73; срв. стр. 72).

Вж. още разказ за възобновяване на сръбската патриаршия от Стефан Неман (стр. 47) („Известия ИБЛ“, VI, стр. 267—268).

6. Разказ за покръстването на княз Борис

Прнключн се нѣкогда, ꙗкоже нмѣахѫ честіе междѫ соβою рати блъгаре съ грьцн. Н плѣнніше грьцн сестроу начелннка блъгарьскаго н дрьжахоу сію ѫ Цр҃градѣ въ полатѣ, вчеце ю кнісѣ, послѣжде н крстніше сію. Потомь посла брать ее просптн сію ѫ цра грьчьскаго н ѿ

Паисий

Сътворнлъ мнръ с цр҃цѫ Ѳеwдорѫ ... н взелъ сестрѫ свою... Сестра его бнла крещена н навчена пнсанне н хр҃стнанъскн законъ. Wна почела да вчн брата своего да вѣрветъ въ хр҃ста. Н нмѣлъ некоего роба грка, нарнцалъ сѧ Ѳеwдоръ Кѫфаръ. Бнлъ хрнстнаннн добръ н

поустн сію цр̃ь. Wна же пришедшн къ брат8 своемоу н въсегда вчаше сего Христіанствоу н дивлаше се чнн8 христіанском8.

Съ же начелникъ бльгарскын н прьвѣе повчаемь бѣ христіанствоу нѣкымь гл̃іемымь К8фара.

Приключн же се тогда недвгь проказнь въ бльгарѣхъ н w семь вбоавьше се, крстнше се въсн. Нъ не прѣста ѿ нихъ съмрьтоноснаа болѣзнь wна, нъ мнwзѣмь вмирающнмь. Не бѣ помощи нн единое. Н скрьбляше се велми о семь начелникъ нхъ. Послѣжде навчн сего сестра его w Христѣ н пріеть повченіе. Н абіе прѣста съмрьтоноснын недоугь wнь.

Вѣдѣвь же начелникъ бльгарскын, нако помощію бж̃ією исцѣляѣше ѿ нзвы, посла молв8 въ Константінь градь да пришедше арх̃іерен ѿ тд8 н крстнть сего. Видѣвше же сего бльгаре крстнша се, подвигоше се на нь вбытн его. Wнь же дрьзновь крстнымь зна-

менкв̃сенъ. Н wнъ често въспомен8валъ Мр̃ътагон8 да бн вѣроваль въ Х̃ста, но wнъ слабо то вънималъ.

Въ то врѣме попвстнлъ бг̃ъ на Болгарна вѣлнкъ гладъ н смртоносне. Тогда начелъ Мр̃тагонъ молнтн се прилежно Х̃ст8 бг̃8 н далъ wвѣтъ, нко престанетъ wнн гладъ н смртоносне съвршено, да возпрнметъ вѣр8 Х̃стнанскою. Н абн оусланшанъ бысть. Въ мало време престалъ wнн гнѣвъ бжін, цо бнлъ на Болгарію.

Ѳеwдора предварила н послала еднаго епнскопа, нже крстилъ его ноцню — боялъ се ѿ свон боларе. Но wнн оуразмелн, защо е прнелъ крщенне, въwрожнлн се на него. Wнъ възелъ въ рѫк8 честнин крс̃тъ н тако wдолелъ въсѣхъ нако съ некое копне. Wнн же вндели то чѫдо н много се ѿ нихъ wбратілн къ Х̃ст8, силою кр̃ста с̃таго прнвлечени къ вѣрін въ лѣто w̃ѯз (867) (стр. 25—26).

меніемь вори се и побѣди снХь.

Предхождааше во кресть прѣдь нимь.

И семѫ бывшѫ, вьси бльгаре

хрістіанство възлюбиьше, крьстише се.

(Вж. А. И. Яцимирский, Мелкие тексты и заметки по старинной славянской и русской литературам. Выпуск I, СПб, 1908, № XXXIV, стр. 126, III; този разказ в същност е извлечение из хрониката на Йоан Зонара — вж. Starine, XIV, 1882, стр. 133—134. Изглежда, че Паисий е познавал Зонаровата хроника, чието влияние се чувствува при отделни негови разкази из българската история — особено разказите за Самуил, неговите наследници и др.; В. Велчев, Отец Паисий Хилендарски и Цезар Бароний, стр. 61—62.)

7. Разказът за Зограф и за зографските мъченици е съставен по т. нар. Сказаніе о Святѣй горѣ Аѳонстѣй, поместено в печатаната през 1659 г. в Иверския манастир книга Рай мысленный. Печатан текст на тази повест дадоха Ст. Аргиров, Из находките ми в Светогорските манастири Хилендар и Зограф, Сп. БАН, кн. LXIII, 1942, стр. 1—16, и В. Н. Златарски, История во кратце о болгарском народе славенском, стр. 78—86. Спиридон е заимствувал от „Сказание за Света гора". Не е изключено Паисий да е познавал и т. нар. „Разказ за зографските мъченици", писан вероятно към началото на XIV в. Един негов препис публикува Йорд. Иванов, Български старини из Македония, 1931, стр. 438—440.

Повест за Света гора

По снХъ же преХодѧт чрез горѫ на онъ полъ и достиѕают обителы сватаго великомученика Георгіа, нареченѣй Зуграфъ. Наставникъ же обителы тоѧ, именем Ѳомы, собѣ-

Паисий

Сти мчиници болгарскиХь колико именують се перво въ Сті̑н горѣ Аѳонстіни въ монастирѣ Зѵграфь ѿ латинн когда пожигали и разорали Стаѧ гора и избили много сті̑н

рает духовное свое стадо и поучает тѣх крѣпцѣ дерзати, глаголя имъ апостолское слово: „Отцы и братіа! Єлицы духом божіим водят ся, сіи суть сынове божіи; не пріасте бо духъ работѣ паки въ боязни, но пріасть усыновленіа, глаголем чада божіа. Аще ли, чада и наслѣдьны, наслѣдьницы же богу с наслѣдьницы Христу... Єлицы есте духомъ уготовани, иже и без боязни к мученію пребудѣте здѣ со мною во обителы; єлице же сему боязнь носяще, уклоните ся в малѣ съ сосуды церковными, дондеже прендет гнѣвъ еретическій, ако да не во грѣхъ хуленіа впадете.“ И єлицы же убоаша се, бѣжаша и сокриша ся в дебрехъ и во оконцехъ и в пресѣченіи чаіци.

Святый же восходит с прочіими в башню не страха ради, но да обличит на отраднѣ беззаконную нхъ ерес, еже и сотворн.

ѡцн, пріншле въ Нзвграфь. Тамо бнль ѳома игумень, мѫжь стн жнтіемь и ревнитель по бгочестнвою и православною вѣрѳ, глаголаль своимь монахомь: „Ако се бонте сьмерти, скрінти се въ горѳ, а кон хощете за православною вѣрѳ умрети последѣти мн.“

Тако поншель на пнргь и съ нимь поншле кѳ (25) чѧка, четнрн бнли мнрски, не бнли еще стали монасн. А дрвги побегли по горахь и скрнли ся.

Стін ѡць ѳома много ѡбличаваль ѿ пнрг латинн ради ересн нхь. Ѡни зажегли ѿ вьсюдѳ пнрг. Тако въ пнргѳ стін ѡцн нмѣли прилежна молитва къ бгѳ. И прнцель глась съ небесь страшнн, вьсемь слншань и латинномь сицевь: „Радѣнте се и веселнте се, ако мьзда ваша многа на небесехь.“ Така предали стін свон дѣшн въ рѳце божін кѳ (25) мчницн. Имена нхь первн и началнн: а. ѳома стін игумень, в. Вьрсуно-

Сіце и сін воспѣваХу и возсылаХу молитвУ владыцѣ Христу и вопіаХу... По скончанін же молитвы, от свыше быст глась снцевый: „Радуйте сѧ и веселите сѧ, ако мзда ваша многа есть на небесѣХъ.“ И бысть, ако помолиша сѧ. И гласа сего слышаша и богомерскін латинн и ужасоша сѧ, обаче в чувство не пріндоша, понеже тма и мрак бѣ между умнима очима нХъ... Блаженныи же отцы наши предадоша душн свои в рущѣ божін, огнемъ скончаша сѧ в лѣто 6784, а лѣто господне 1277, мѣсяца октомврія, въ 10 день.

И бѣХу числом сгорѣвшихъ іноцы 21. мірстін же 4. Имена же сгорѣвшихъ нноковъ сутъ сіа: первый, еже быст словоначалникъ прѣніа с богомерскнми латынн, ·ѳ·ома, Варсунофей, Кѵрнл, МнХей, Снмонь, Нларіонъ, Іаков, Іовъ, Кипріанъ, Савва, Іаковъ, Мартнміанъ, Козма, Сергіе, Мнна, Іосифъ, Іонікій, Павелъ, Антоній, Єѵфнмій, Дометіанъ, ·ѳ·ен, Г̄. Кнрнл, Д̄. МнХен, є̄. Снмонь, ѕ̄. Нларіѡнь, з̄. Іаковь, ӣ. Мартнміань, ѳ̄. Іѡвь, і̄. Кнпріань, ая̄. Савва, ва̄. Іаковь, га̄. Козма, да̄. Сергіе, еа̄. Мнна, ѕа̄. Іѡсифь, за̄. Нѡнникіа, на̄. Павель, ѳа̄. Антоніа, ка̄. Дометіань, кѣ̄. Парѳеніа; еще на тронца не пнсалн нмена (стр. 82).

Партеній... (Вж. В. Н. Златарски, История во кратце о болгарском народе славенском, стр. 79—81; Ст. Аргиров, Из находките ми в манастирите Хилендар и Зограф, стр. 12—13.)

8. Съчинения за Иван Рилски

Паисий е използувал преди всичко Евтимиевото житие за Иван Рилски; после идват проложните му жития, а вероятно и т. нар. безименно житие на рилския отшелник, неговите служби и др.

9. Съчинения на Йосиф Брадати

Паисий

Дще бы҃хме мы хрⷭтіане имѣли покорені҃е и послꙋшані҃е є҆дины҃ дрⷭгомⷭ, не бы҃ бг҃ъ предалъ насъ въ рⷭце агарѣнцкы҃, да досаждаютъ намъ и да биютъ насъ, и да нарицаютъ насъ невѣрны҃, и како не знаеме бога. И такова лютн и горкы҃ досады҃ трⷭпимѣ отъ ны҃хъ. И нн є҆дина мъзда не имаемо, понеже ради непокорство наше трⷭпимѣ

Паисий

Сⷮ҃н Іѡаннъ Рилскн въ Рилскоꙋ пⷭстнноу за много лѣта бг҃оꙋгодно и сⷮ҃ое житі҃е препроводилъ и много напастн ѿ бѣсовъ претерпѣлъ, и скончалъ свое тече҃ніе въ тон пⷭстнни. И сⷮ҃іи моцн его и до нынѣ нетлѣнн и цѣлн почиваютъ въ монастирѣ его. И ѿ вьсѣхъ Болгарі҃а приходятъ народъ на поклонені҃е моцн сⷮ҃аго ѡц҃а Іѡанна (стр. 78.)

Паисий

Грцн имѣли мⷣрость и политика и церемонни много. Болгарн паки храбрость и сагласне на бранъ невклонна. Тако не бнли никако покорни є҆дини дрⷭгимъ, докълѣ привлекли на сѣбе гнѣвъ бжи и погⷭбили свое цр҃ство и гдво, и стали нижаншн рабн тⷭрскн и до сего днѣ. Да сѳ имѣли любовъ и сагласне грцн и болгарн, не бн

досады отъ агарены. Догде имаХме царство, грькъ не покорн се блъгарскомѫ царѫ, блъгарнинъ не покорн се грѣческомѫ царѫ. Єгда внде богъ ныхно непокорство, отетъ отъ ныхъ царство и въсака власть и предаде ю агареномъ. (Вж. Д. Маринов Йеромонах Йосиф Брадати, СбНУ, XVIII, 1901, стр. 106.)

10. Житие на Иван-Владимир

Един ден Йоан слязъл с нечестивия си шурей от Охрид към клисурата; нечестивият изважда сабята и неочаквано удря зет си. Той не сполучил и затова сам светецът му дал сабята си, за да отсече собствената му глава. Св. Йоан, о чудо! грабнал отсечената си света и пречестна глава и яздещец, тичал; войниците му го следвали до самия тоя лес, дето бил молебният дом с честния и животворящия кръст. За удивление и учудване на мнозина слезнал от мъската и държащ светата си и победителна глава, коленопреклонно я сложил и казал: „Господи Исусе Христе, в твоите ръце предавам своя дух.“ (А. Шопов, Един документ за българската история, СбНУ, кн. II, 1890, стр. 130. Тук е преведено цялото гръцко житие по изданието *Ἀκολουθία Ἰωάννου τοῦ Βλαδιμήρου*, Венеция, 1858, препечатано по издание от 1774 г.)

могли тѣрцѣ wдолѣти нѫ никако. Но wни сами грцѣ познвали нѫ на помощь и предали се сами въ рѫце нѫ, wбтекли нѫ тѣрцѣ ѿ всѣдѣ и покорили нѫ подъ своѫ властъ и нго (стр. 62).

Паисий

Wни шѣра егw ѕбилъ его на пѫть к некоѫ гора, wтсѣкалъ емѫ главѫ на кона како ѯодилъ на предн. Wнъ мановѣнїемъ бжїимъ не спадналъ с кона, но вазелъ въ рѫце своюѭ главѫ и wправилъ своего кона, прешелъ много место и пр҃ишелъ во монастнро, цю го билъ самъ неперво съградилъ. И тамо слезалъ с кона и предалъ бг҃ѫ дѫхъ свон (стр. 33).

11. Житие на Пимен Софийски. Казаното за Пимен Софийски е сигурно по житието му, писано от неговия ученик Памфилий. То е обнародвано от проф. П. Динеков, Житието на Пимен Зографски, Известия ИБЛ, кн. II, 1954, стр. 233—248.

12. Вести за Георги и Никола Софийски. Паисий Хилендарски е почерпил материал за Георги Софийски и Никола Софийски не от техните жития, писани през XVI в. съответно от поп Пею и Матей Граматик. Ако знаеше тези съчинения, той непременно би казал нещо повече за тях. Не би се задоволил само с думите: „Тако и сѵ̄н Гєѡргіа и Никола ѡ̑ безбожнихъ тѵ̑рцн пострадаан вь цр̑ство Селнмово, и сѵ̄н нхъ моцин подаютъ нсцелєніе вь томь гнде Софіа“ (стр. 83). Житието на Николай е познато само по един препис, съхраняван в София. Повече преписи са известни от житието на Георги Софийски. Вестите за тези двама български мъченици за вяра Паисий вероятно е почерпил от техните служби или от кратките бележки за тях по стари славянски ръкописи. Това важи особено за Георги Софийски, за когото специално житие пише и псковският свещеник Илия през 1539 г. Обнародвана негова служба вж. у Б. Ст. Ангелов, Стари славянски текстове, „Известия ИБЛ“, VIII, 1959, стр. 274—286.

13. Съчинения за Михаил Воин. Вести за Михаил Воин Паисий е черпил от две съчинения: 1) похвално слово за него от Евтимий Търновски (E. Kałużniacki, Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius) и 2) разказ за Михаил Воин (Йорд. Иванов, Български старини из Македония, 1931, стр. 422—424; Б. Ст. Ангелов, Старобългарски текстове, „Известия на Архивния институт“, I, 1957, стр. 297—300; Пролог, Москва, 1718, под 22 ноември, л. т҃ѳі^{а} — т҃к^{а}).

14. Житие на Теодосий Търновски. Вестите за Теодосий Търновски (стр. 79—80) са вероятно по неговото обширно житие, написано от съученика му Калист, цариградски патриарх по-късно. То е издадено от В. Н. Златарски, Житие и жизн преподобнаго отца нашего Феодосия, СбНУ, кн. XX, 1904, стр. 1—41.

15. Гръцки съчинения за седмочисленицнте — Кирил и Методий, Климент, Наум и пр. Такива съчинения са: обширното житие на Климент Охридски, писано на гръцки език от Теофилакт Охридски; краткото житие на Климент, писано от Димитър Хоматиан (познато в старобългарски превод); издадената през 1746 г. в гр. Москополе (Албания) гръцка книга Ἀκολουθία τῶν ἁγίων ἑπταρίθμων.

16. Паисий е познавал и съчинения, отнасящи се за Димитър Солунски (стр. 36—41) и за румънците (стр. 37, 39), но те трудно се поддават на уточняване.

17. Общо указание за ръкописи:

Азъ много книгн и премного прочетохъ и взискахъ за много време прилежно и не возмогохъ никако обрести. Оу много исторнн рѣкописнн и цамбн по малко и редко и в кратце обретает се... Ако се и находн оу много книгн и исторіи по мало и вь кратцѣ написано за болгарн (стр. 7—8);

Въ нашн рукописн много книгн и превѣлегнн тако wбретает се (стр. 61);

За некон цр̃н вѣсма въ кратцѣ напнса се како да сѣ за єдно лѣто... но въ кратцѣ се wбрете дєанне нхъ, за то се тако въ кратцѣ н напнса (стр. 67);

Н до нннa стоятъ по монастнрн н келн н скнтове стари книгн болгарскн н превелегнн цр̃скн (стр. 83);

Нѣконмь єдвамь вь кратцѣ по разлнчнн нсторн, цнамп и рѵкописнн по мало и рѣдко (стр. 84);

Азь вьсн монастнрн сѵ̃тогорскіе нстражнхъ, где нмеютъ болгарскн стари книгн н цр̃скн превелегнн; такожде по Болгарнa по много мѣста, где се wбретаетъ по много стари книгн болгарскн, повнше не wбрете се за цр̃н болгарскн писано; некоимь сѵ̃тнмь жнтіе нмееть пространно, но въ кратцѣ напнсахъ зде (стр. 84);

Азь зрѣхъ по многнхъ книгахъ н нсторнахъ ради болгари много извѣстіе напнсано; того ради вьспрнахъ трѣдь много за двѣ лѣта собнрати по мало w̃ много нсторн. Н w̃ Немска земля повече за то намѣреніе ходнхъ.

Посочените дотук извори на „История славеноболгарская“ свидетелствуват преди всичко за голямата начетеност на нейния автор, която той организирано постигнал. В това отношение Паисий проявил необикновена настойчивост и упоритост, за която сам загатва. Запознат с историята на другите балкански народи, особено с историята на руския народ, той иска да поднесе на своя народ проверено и обосновано историческо четиво. Оттук и страстният стремеж към издирване на повече извори — домашни и чужди. За него историята е велика учителка на народите, поради което тя трябва да бъде правдива. Понякога Паисий посочва пряко своя извор, но твърде често той премълчава изворите си; заетото от тях дотолкова е усвоил, че го предава от свое име. В единия и в другия случай Паисий оперира свободно с материалите, разполага ги нашироко и целенасочено. Във всеки ред, във всяка фраза изцяло влага своята душа, своя темперамент. Това обуславя неотразимото въздействие на неговата бележита творба.

Изнесените материали дават възможност да се разшири нашата представа за духовния образ на Паисий Хилендарски. Пред нас изпъква не образът на някакъв посредствен монах, каквито е имало твърде много, но изпъква величавият образ на един синтетичен ум, който, като прониква успешно в миналото на своя народ, пророчески вещае неговото бъдеще. Славата на миналата древност зове на борба в името на светлото бъдеще. Пред нас застава не само един добре начетен за своята епоха историк на българския народ, но и философ на тази история. Не е достатъчно да се издирят и посочат отделни факти в историческото развитие на българския народ. Това е само едната, подготвителната и описателната страна. Нужно е тези факти да бъдат обяснени и осмислени — само тогава те може да въздействуват възпитателно. Паисий се стреми и това да върши. То обуславя у него стремежа за запознаване с чуждите истории, съответните екскурзии из тях и съпоставки с българското минало. При използуването на изворите Паисий не е чужд и на библиографската точност — понякога той посочва точно книгата и страницата, от която заема известна мисъл. Този начин на аргументиране, разбира се, той е усвоил от печатната научна литература, от която широко се е ползувал.

Паисий Хилендарски е враг на голословието — той обича всяка своя нова мисъл да подкрепи с някой извор, писмен или народно предание, чужд или домашен. Тъкмо тази черта на неговия образ определя големия стремеж към възможно по-пълна аргументация, наличието на твърде много използувани съчинения — пряко или косвено засвидетелствувани в историята му. Научните издирвания все повече доказват колко здраво Паисий е свързан със своите извори, а оттук следва изводът, че на неговите сведения за такива извори трябва да се отдава далеч повече внимание, отколкото е отдавано досега. Нужно е също да отпадне мисълта, че Паисий е твърде легендарен. Фактите показват обратното. Много от онова, което по-рано се смяташе за легендарно, като измислица на Паисий, днес вече намира потвърждение в някой исторически или литературен паметник — български, руски, сръбски, гръцки. Следователно не е изключена възможността и за ония случаи, които все още не намират такова потвърждение, да се открият изворите покъсно. Нужна е по-системна работа в тази насока.

Чрез Паисий ние възстановяваме до известна степен картината на нашата стара литература — нейния репертоар. Голяма част от съчиненията, посочени в „История славеноболгарская“, са неизвестни. Такова е например положението с посочките за: немската история, повест за цар Иван-Асен I, житие на Козма Зографски, общо житие на Никола Охридски и Иларион Мъгленски, житие на Филотей Скитски, житие на Ангел Битолски и др. Усилията на нашата историческа и филологическа наука може един ден да се увенчаят с успех чрез откриването и на тези съчинения, които са влизали в състава на старобългарската книжнина.

Приложение

Похвала къ переводчикамъ

1. Паісіа свещеномонаха, 2. Христа Драгановича,

3. Петка Рачовича

Оусердіе елико тебѣ wбѣщаетъ,
свещенномонаше книга wткрываетъ
нже токмо рѵкою сію разгнбаетъ
сице вещаетъ.
Ново се. Се въ бнтности книга сіа мала,
велнко же та нма себѣ надпнсала.
Разгнвъ далше оузрнтъ болгарско царство цѣло,
весел многw сѣло
бѧдетъ таковъ чнтатель нко темна мрака,
невѣжества болгарскаго зрака,
славы дома болгарска w селе нзвѣстенъ.
Се коль тн честенъ!
Въ славной болгарской родѣ бѧдешн во вѣкн,
книгою бо сею ты учншъ человѣкн
како Болгарско царство бѣ н его предѣлн
како преоуспѣлн
Іллнрнцы вса сіа въ книзѣ водрвженны
провнніій н части Храбро воорвженны,
своей власти покорнтъ. Нннѣ вндятъ очн,
что сіа прочн
въ разліічніа многіа части раздѣлнша,
болгарскѵю прославнѧ памятъ загладнша.
Се доселѣ нашемѧ родѣ весело бяше,
что содѣржаше

въ себѣ Левъ короноованный, къ чемѹ есть бѣлость
и прочихъ царствъ печати того ради смѣлость,
погѹбленна wрѹжна, образы же мала сѵть
показали.

Хотѧ ясно wбѣчнтъ отечество любѧщи
священномонахѹ же неправно тнсѧщи
страни и предѣли, какн сѵтъ нхъ рѣки
снмъ всемъ человѣки
рѵкописанiемъ (н)зволнлъ книжицѹ издати,
шарами и знамений всякѹ wписати.
Петка Рачовича же и Христа Драгановича
на печатъ привезено. Сiе дѣло честно
похвалити довольно, wписатъ довольно
не могѹ, но сердце wсердiѧ полно.
Во мздѹ трѹда вашегw вамъ предлагаю
и wбѣщаю,
w народа чтѹщи се честъ же и похвалѹ
и имѣти бѹдете памѧтъ, но не малѹ.
Єликw бѹдетъ трѹдъ сей по свѣтъ летѣти,
бѹдете имѣти
памѧтъ, помнинаніе на многѧ лѣта,
иже всякъ желаетъ вамъ w блага привѣта.
Бѹдѹтъ вамъ во мзда трѹдовъ нзволъ напнсати
мене въ памѧтъ.[1]

[1] Народна библиотека „Васил Коларов“, № 371, л. 43, Първи търновски (Славейков) препис на „История славеноболгарская“.

ИЗ БЪЛГАРО-СРЪБСКИТЕ ЛИТЕРАТУРНИ ВРЪЗКИ ПРЕЗ XIX В.

Илия Х. Конев

Проблемата за българо-сръбските литературни връзки през миналия век включва и осветляването на ония факти, които говорят за богатия книжовен обмен между двата братски народа, за взаимния им интерес към техния литературен и културен живот. Още в първите десетилетия на века, когато новата сръбска литература, наследила прогресивните традиции от миналото, търси пътища и средства да повдигне културното равнище на сръбския народ и да отрази по-пълно неговия живот, у нас проникват много сръбски книги, а в Сърбия — български. Тези книги създават първата по-определена представа за културата на двата народа, допринасят за тяхното взаимно опознаване, предизвикват и по-специален интерес към тяхната художествена литература. Същото важи и за периода след Кримската война, когато българо-сръбските литературни връзки са по-ярко изявени и се обуславят в най-висока степен от национално-освободителната борба на двата братски народа. Оттук и необходимостта да бъдат предварително издирени и осветлени научно всички по-значителни факти за проникването на сръбски книги в България и на български в Сърбия; да се изтъкне оценката, която получават в Сърбия наши писатели и книжовници, а в България — творци на сръбската литература и култура. Тези факти са пръснати из периодичния печат на епохата, както и в отделни книги или различни наши и сръбски архивни фондове. Открити, те са напълно достатъчни да очертаят картината на литературния и книжовен обмен между двете съседни страни до и след Кримската война, да посочат обстоятелствата, при които този обмен става необходим и възможен.

Нашата литературна история отдавна е установила специфичните обществено-политически условия, при които се появяват и развиват книгопечатането и новата българска литература. Поради тежкото политическо робство голям брой от българските книги, издадени през миналия век, са отпечатани в други, съседни и по-далечни страни с по-богати възможности за книгоиздаване. Още през 1837 г. в книгата си „Заради возрождение новоболгарской словесности или науки...“ Юрий Венелин обръща внимание върху необходимостта да се използуват за нуждите на Българското възраждане културните завоевания на други страни и народи. „При сегашното тежко положение на България — пише той — не е възможно да се възроди българската литература в Турция; но има богати българи извън Турция, т. е. в Букурещ, Браила, Галац, Бесарабия, Ердел, Пеща. Тук те биха могли да напечатат български учебни книги...

Та и новогръцката, и новосръбската литература започват извън Турция.“ Практиката да се отпечатват български книги в съседни и по-далечни страни продължава и след откриването на българските печатници в Солун, Самоков и Цариброд, които не могли да задоволяват в необходимата степен нарастващите нужди на бързо възраждащия се български народ. В Цариград, Букурещ, Смирна, Прага, Будапеща, Виена, Белград, Нови Сад, Крагуевац и другаде се печатат български книги от началото на века до освобождението на България от турско робство.

В случая нас ни интересува издаването на български книги в Сърбия, която още от началото на XIX в. има несъмнено по-добри условия за интензивен обществено-политически, културен и литературен живот. От развитото в нея печатарско дело[1] се ползуват и много творци на новата българска литература и култура, като Неофит Рилски, Неофит Бозвели Емануил Васкидович[2], Христаки Павлович, Найден Геров, Найден Хаджи Йованович, Йоаким Груев, Сава Доброплодни, Георги Раковски, както и други с по-второстепенно значение в литературната ни история книжовници: Никола Карастоянов, Никола Първанов, Кръстю Пишурка, Никола Сукнаров, Недьо Жеков, пътният книгопродавец Пенчо Радев. Библиографските данни показват, че през 1833 и 1834 г. в Белград и Крагуевац Никола Карастоянов отпечатва последователно книгите си „Часослов“, „Буквар или началное учение“ и „Житие св. Хараламбия“, които не остават незабелязани от тогавашния читател. През 1835 г. Неофит Рилски, Неофит Бозвели и Христаки Павлович издават в Крагуевац и Белград няколко свои книги, които, според всички изследвачи на възрожденската епоха, бележат нов момент в развитието на литературното и училищното образование в България, представляват по-високо стъпало в културния подем на нашия народ. Ето познатите на всички ни заглавия на някои от тези книги: „Славяноболгарское детоводство“, част I—VI; „Болгарская граматика“; „Взаимно-учителни таблици“; „Краткое и ясное изложение на греческий язик“; „Писменик общеполезен на секого еднороднаго ми болгарина от кой и да е чин и возраст“. Общо 60 от издадените 260 български книги до средата на века носят щемпъла на различни сръбски печатници. През 1843 г. например бива издадена в Белград „Всеобща география за децата“, преведена на български от Иван Богоров; през 1845 г. Христаки Павлович отпечатва там известната „Граматика славяно-

[1] Най-голямата печатница в Белград — Княжеско-сербската, — в която обикновено българите печатали своите книги, е открита през 1831 г.

[2] В труда на д-р М. Стоянов „Българска възрожденска книжнина“, т. I, 1957, стр. 44, са отбелязани само четири негови книги, издадени в Белград. От един писмен доклад на сръбския драмописец Йован Стерия Попович, който от 1844 г. до 1848 г. работил като началник в Министерството на просвещението в Белград, узнаваме, че Емануил Васкидович е предложил за издаване в Княжеската печатница в Белград девет книги. За някои от тях обаче, главно преводи от френски из съчиненията на Луциян, Стерия Попович дал мнение да не се отпечатват, тъй като, според собственото му мнение, българите още не са били в състояние „да разберат правилно неговата сатира и да извлекат от нея някаква полза“ (вж. Ђорђе Игњатовић, Јован Стерија Поповић и Бугари, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. XXII, св. 1—2, Београд, 1956, стр. 61—62). По-късно Васкидович публикува в бр. 47 на в. „Българска пчела“ едно съобщение, с което известява читателите си, че е приготвил за издаване няколко книги и преводи из съчиненията на Луциян, които, види се, не е могъл да издаде и този път.

българская", а две години по-късно излиза от печат и книгата на Иван Н. Момчилов „Писмяница на славянский язик". Силно впечатление прави и днес издателската книжовна дейност на Найден Хаджи Йованович, който 25 от всичко 37 свои книги е отпечатал в Сърбия, като 18 от тях — издадени през 1849—1853 г. — са излезли в доста внушителен за онова време тираж: общо 119 000![1]

Особено важно място сред българските книги, издадени в Сърбия до Кримската война, заемат книгите на Неофит Рилски, Неофит Бозвели, Емануил Васкидович, а също и „Разговорник греко-болгарский...", към който съставителят му Христаки Павлович прибавил една кратка българска история, предшествуваща по време неговия „Царственик", издаден едва девет години по-късно — 1844 г.; „Цветобрание на старославенската книжнина в България" от известния славист Павел Шафарик[2], в която сръбският и българският читател могли да намерят на своя роден език повече и системно изложени факти относно живота и историческото дело на солунските братя и техните ученици за българския народ и неговата култура изобщо; „Критически издирания за историята блъгарска на Ю. И. Венелина", част I—II, преведена на български от Ботю Петков и издадена през 1853 г. в Земун в печатницата на сръбския публицист Игнат Сопрон[3] с образа на самия Венелин, литографиран от Л. Йованович.[4] Предисловията към тези и други български книги, отпечатани в Сърбия, представляват патетично написано четиво, което не само разкрива патриотизма на авторите им, но допринася, както ще

[1] За дейността на този наш възрожденец, ревностен разпространител на българската книга в Сърбия и на сръбската в България, вж. студията на Никола Начов „Хаджи Найден Йованович" в „Периодическо списание" на Българското книжовно дружество, кн. XVI, 1904, стр. 100—123, и особено статията на Илия Николич „Бугарски просветитељ Хаџи Најден Јовановић у Србији", поместена в „Прилози за књижевност, језик...", књ. XXI, св. 1—2, стр. 77—85.

[2] От чешки на сръбски език книгата превел Янко Шафарик през 1848 г., а от сръбски на български — Хрисант Йованович (1849), който в предговора си обяснява нейното значение за българското възраждане. За целите, които Янко Шафарик преследвал с този превод, както и за обстоятелствата, при които бил издаден в Белград, намираме някои интересни данни в протоколите на Дружеството за сръбска словесност, запазени в архива на Сръбската академия на науките в Белград. В книга втора, протокол № 16 за редовното заседание на дружеството, е отбелязано, че Янко Шафарик представил за одобрение свой превод под заглавие „Процветане славенског книжества у Бугарской", който бил даден веднага на архимандрит Гаврил Попович и Васил Лазич за рецензиране. На стр. 24 от същата книга, протокол № 63, се казва, че рецензиите били положителни и прочетени в специално заседание на дружеството, а преводът на този ценен труд бил изпратен своевременно в печатницата за издаване. Нека отбележим още и това, че през историческата 1848 г. Янко Шафарик започва да чете в Белград всяка неделя лекции по история на славянските литератури, което дава основание да се предположи, че и с дейността си на преподавател той е допринесъл за популяризирането на българската литература и култура в Сърбия. (Вж. Миодраг Поповић, Начертаније и српски писци око Четрдесетосме, сп. „Савременик", 1958, бр. 6, стр. 4).

[3] Игнат К. Сопрон (1820—1894) имал собствена печатница в Земун и през годините 1856—1858 издавал сп. „Подунавка", което било получавано в България. Сопрон има заслуги към българското възраждане, тъй като в неговата печатница са отпечатани повече от двадесет български книги.

[4] Обява и рецензия за това издание вж. в „Цариградски вестник", III, бр. 135, 22. VIII. 1853 г.; V, бр. 237, 5. VIII. 1855 г.

видим по-нататък, за опознаването и сближаването на двата братски народа.

След Кримската война броят на издадените в Сърбия български книги бързо спада, а през 70-те години той е почти минимален.[1] Сега нашите книжовници се насочват повече към Букурещ, Браила, Русе, Цариград, Прага, Виена, което се обяснява главно със създадените там по-благоприятни условия за книжовна дейност и с откритите нови български печатници. В редица европейски страни се учат много български младежи, които установяват близки връзки с видни културни дейци и съумяват да се възползуват от предоставената им възможност за народополезна книжовна работа. В съседна Румъния намира убежище голяма част от българската революционна емиграция, която създава в Букурещ, Браила и Галац огнища на бурен революционен и културен живот; в Прага и Виена се учат български младежи, които организират там културно-просветни дружества, читалища и пр. В тези градове се издават по-значителните български книги, но и някои от отпечатаните в Сърбия — въпреки настъпилата промяна — също имат голяма литературна стойност. Заслужава да отбележим специално басните на Езоп, преведени и издадени от Райно Попович през 1854 г.; повестта „Многострадална Геновева", преведена от „сърбский на българский язик от Павла Тодорова" през 1856 г.; историческата повест „Райна българска княгиня", преведена през 1852 г. от Йоаким Груев; книгите на Сава Доброплодни и Недьо Жеков[2], издадените от Георги Сава Раковски книги и редактираните от него сп. „Българска дневница" и в. „Дунавски лебед". Към тях трябва да прибавим и отпечатания през 1861 г. в Загреб сборник „Български народни песни", с който братята Константин и Димитър Миладинови откриват за целия учен свят в най-голяма степен дотогава богатствата на българския песенен фолклор.

За настъпилата рязка промяна в броя на отпечатваните в Сърбия български книги наред с посочените причини допринася и един твърде важен момент от политическата история на сръбския народ, който има известно отношение и към проблемата за българо-сръбските литературни връзки през втората половина на миналия век. Налага се да направим малко отклонение от въпроса, който ни занимава, за да предадем същността на този момент. Известно е, че още в началото на века, особено след революционната 1848 г., всички поробени южнославянски народи заживяват с надеждата за национално освобождение и се подготвят за

[1] Подробности за броя на отпечатаните през този период български книги в Сърбия вж. в цит. труд на д-р М. Стоянов, стр. 471—491.

[2] Недьо Жеков (1840—1907), роден в Лясковец, където учителствувал няколко години, завършва образованието си в Белград. Със своята любознателност, работоспособност и примерно поведение той станал любимец както на сръбските професори, така също и на българите-емигранти в Белград. В сръбската столица Жеков издал книгите „Кратки черти от животописанието на Теодосия Търновски и богомилската ерес в България" (1867), „Исторически преглед върху историята на южнославянските народи в политическо-федеративно отношение" (1868), която е позната само по библиографски данни. За живота му и за неговата народополезна учителска и книжовна дейност се говори в статията на сина му Ал. Н. Жеков „Недьо Жеков при уредбата на учебното дело в Лясковец и на богословското училище в Петропавловския манастир", сп. „Училищен преглед", XXV, 1926, кн. 5 — 6, стр. 754—804.

въоръжена политическа борба. В Сърбия, Босна, България и другаде се появяват революционни движения, които привличат вниманието на европейската дипломация и на Русия като най-голяма славянска страна. В Русия се поражда идеята за съвместна борба на южните славяни срещу националния потисник, в резултат на която да се образува една обща южнославянска държава под покровителството на царска Русия, а в Сърбия се повдига глас за историческото право и дълг на тази страна да бъде главна сила на Балканския полуостров. Идеята за покровителствената роля на царска Русия е отразена в правителствени документи още от 1804—1806 г., когато министър на външните работи е княз Адам Чарториски. След своята безуспешна политическа кариера в Русия той играе отрицателна роля в полското освободително движение като ръководител на дясното крило на полската емиграция в Париж, а след това създава план за едно общо южнославянско движение, обединяващо привидно интересите на всички южнославянски народи. Този план предвижда конкретни мероприятия за осъществяването на южнославянското единство. Тъй като Сърбия единствена по онова време имала известна политическа самостоятелност, княз Адам Чарториски чрез своя представител в Белград Фран Зах предложил през 1844 г. официално своя план за одобрение от сръбското правителство. Сръбският княз и неговият министър Илия Гарашанин нямали сериозно основание да отхвърлят предложения им план и те възприели някои негови пунктове, но основното в програмата на Чарториски — южнославянската идея — заменили с великосръбска. По този начин те в същност съставили нова програма, известна под името „Начертание" — строго секретен правителствен документ, който — осъществен на практика — възкресявал идеята за „Душаново царство" и целял да превърне Сърбия в Пиемонт на Балканския полуостров. Главна роля в бъдещата южнославянска държава според „Начертанието" трябвало да играе не Русия, а Сърбия като „естествена покровителка на всички славяни в Турция". Скоро след приемането на новия програмен документ сръбското княжеско правителство започнало да подчинява своята външна и вътрешна политика на неговите основни положения.[1] В печата зачестяват статии и художествени творби, в които се прокламира освободителната мисия на Сърбия по отношение на поробените славяни в Турция и Австрия. В една или в друга степен в пропагандирането на идеята за освободителната роля на Сърбия и превръщането ѝ в „Пиемонт на Балканския полуостров" биват увлечени и много сръбски писатели, сред които Йован Стерия Попович, Яков Игнятович и др. Основателно сръбският автор Миодраг Попович подчертава, че по-късно „Начертанието" става национална програма на сръбската буржоазия и нейните поети чак до 1912 г. ще тръбят за „Душаново царство".[2]

[1] За дейността на княз Адам Чарториски и същността на съставения от сръбското правителство план („Начертание") вж.: „Большая советская энциклопедия", т. 47, стр. 55—56; статиите на Миодраг Поповић „Јаков Игњатовић- Четрдесетосмој" („Прилози за књижевност, језик...", кн. XVI, св. 1—2, стр. 47—72) и „Начертаније и српски писци око Четрдесетосме" (сп. „Савременик", 1958, бр. 6, стр. 1—23).

[2] Миодраг Поповић, цит. статия в сп. „Савременик", 1958, бр. 6, стр. 22.

Така съставен, планът на сръбското правителство („Начертанието") останал неизвестен до 1906 г., когато бил обнародван в Сърбия. Обаче независимо от строго секретния му характер наши политически и културни дейци от периода на Възраждането са могли да се досетят за съществуването на подобен документ, тъй като след Кримската война те били свидетели на много недружелюбни прояви на сръбските правителства спрямо националноосвободителната борба на българския народ. А и някои от статиите в сръбския периодичен печат по чисто литературни и културни въпроси били проникнати от други настроения, от неприятния дъх на самоизтъкването, на тенденциозното — еднакво вредно и за двата народа — противопоставяне на тяхната култура. За щастие автори на подобни статии се оказват второстепенни, забравени днес от историята личности. И макар да настъпва чувствителна промяна в броя на издаваните в Сърбия български книги, а отделни политици да разпалват националистически страсти, сред широките народни маси в двете страни укрепва още повече съзнанието за активна борба срещу всички врагове на братството и разбирателството помежду им. Проследявайки развитието на българо-сръбските литературни връзки през 60-те години, ще имаме възможност да се убедим, че колкото повече се засилва подозрението спрямо управляващите кръгове в Белград и всички, които били носители на шовинистични идеали, толкова по-внушителен и спонтанен израз намира идеята за братско сътрудничество между българи, сърби, хървати, словенци, черногорци. Остра политическа критика срещу едни или други шовинистични течения (в Сърбия и у нас) и дружелюбен, дълбоко искрен тон, с който са написани статиите в прогресивния печат за културното развитие и сътрудничество на двата братски народа, характеризират всяка по-съществена проява на литературните връзки помежду им. Дейността на Светозар Маркович, Любен Каравелов и Христо Ботев е твърде показателна в това отношение.

Все пак ще посоча тук един пример из публицистичната дейност на Петко Славейков. Знае се, че много български вестници и списания преди са имали кратък живот поради липса на достатъчно парични средства. Поради същата причина, добре позната и в Сърбия, останали неиздадени в ръкопис немалък брой произведения на наши възрожденци. Съобразявайки се с това положение, сръбското Министерство на вътрешните работи тогава (1865) удовлетворило молбата на Александър Андрич, редактор на критикувания от нашия прогресивен печат в. „Световид", да издава в Белград „един политично забавен български вестник под име „Исток". Все по същото време (след Кримската война) и различни църковни мисии и организации в Цариград, ръководени от свои користни политически и идеологически цели, финансират издаването на български вестници. Узнал от бр. 32 на в. „Световид" за даденото на Андрич разрешение да издава в Белград вестник на български език, Петко Славейков бърза да предупреди категорично: „Казвам го и с присъствието го казвам, че органи на религиозни пропаганди са убийствени за нас, както и органи на чужди политики, и в единът и в другият случай, ако ся оставим да ни съблазнят (разр. м.), ще намерим не друго,

а смъртта си..."[1] Но когато Славейков не вижда повод да се съмнява в искрените подбуди на едни или други подобни начинания, той е способен да изрече най-ласкави думи и да приветствува издаването на български книги в Сърбия, да се изкаже възторжено за делото на Доситей Обрадович и интересите на Вук Караджич към езика и културата на българите, да търси сам достъп до сръбската литература.

Като държим сметка за този важен момент от политическата история на сръбската държава (съставянето на „Начертанието"), необходимо е да поясним веднага, че сравнително малкият брой на българските книги, издадени в Сърбия през последните две десетилетия от турското робство, далеч не съответствува на оживения книгообмен между двата съседни народа, обусловен от активното им желание да знаят повече за своето положение, да бъдат единни в борбата срещу общия враг независимо от официалната политика на сръбското правителство. Образуваното в Браила Българско книжовно дружество установява веднага творчески контакт със Сръбското научно дружество в Белград и с Югославянската академия в Загреб, които редовно си разменят своите издания и правят опит за съвместно осъществяване на някои научни инициативи с общославянско значение — например изработването на един общ славянски речник, свикване конгрес на славистите и пр. Особено актуална става идеята за съвместна научна дейност на славистите от различните славянски страни, насочена към по-пълното опознаване и сродяване на славянските народи. В печата се появяват голям брой статии по езикови и литературни въпроси, подхваща се полемика, която увлича и Георги Раковски[2], появяват се редица интересни предложения и съобщения. В бр. 16 на в. „Дунавска зора" например е публикувано обявление за предстоящото издаване на книгата „Славянски разговори", отпечатана на руски, полски, чешки, български и сръбско-хърватски; в много наши, сръбски и хърватски вестници се изказват положителни мисли за дейността на южнославянските учени, а в няколко свои бележки в „Свобода" и „Независимост" Любен Каравелов приветствува горещо предложението да бъде подготвен и издаден голям сръбско-хърватско-български речник.[3]

И други обстоятелства допринасят за обогатяване на книжовния обмен и за създаване на още по-голям интерес у двата народа към тяхната литература и култура. Образуваните в Загреб и Белград дружества на българските младежи, които се учат там, играят също важна роля в това направление. Едно проучване на тяхната просветна дейност ще ни запознае с много и интересни подробности. Така например в цитираната статия за Недьо Жеков четем следното за дейността на българската ученическа дружина в Белград „Добра надежда", чийто председател бил самият Жеков: „Имала за задача да поставя на предварителна критика и рецензия всичко онова, което се печата в Сърбия за

[1] В. „Гайда", II, 1865, бр. 22, стр. 176.

[2] Вж. полемичната статия на Раковски в бр. 33 на сп. „Седмица" от 8. IX. 1857 г. — „Отговор на питане за составления едного общаго югославянскаго языка".

[3] В бр. 3 на в. „Црногорац" от 4. III. 1871 г., стр. 12, са обнародвани „Питања дружства југославенску повестницу и старине на све пријатеље старинах и повјестнице народа Хрватскога, Словенскога, Српскога и Бугарскога" — общо 24 въпроса. Председател на дружеството в Загреб е Сакцински, автор на самия въпросник.

българския народ, да даде добри и полезни книги на същия, които да отговарят на народните нужди и на народния дух (разр. м.). Това дружество наистина допринесло твърде големи услуги за разпространението на науката и книжнината в нашето поробено отечество, защото то не само коригирало или рецензирало всичко печатано в Белград, но и самите негови членове или превеждали, или печатали свои собствени трудове." Нека припомним тук за активизирането на просветната работа на дружеството след идването на Каравелов в Белград, за устройваните другарски вечери и литературни тържества в памет на братята Кирил и Методий, за радушните манифестации на братството между българи и сърби, устройвани от Омладината и българските революционери-емигранти в Сърбия.[1] Появяването и развитието на революционнодемократичните сили у нас и в Сърбия е съпроводено със създаване на траен интерес към техния обществен и културен живот.

Положителна роля за създаването и по-нататъшното укрепване на взаимния интерес към културата на двата съседни народа играят и просветните дружества на славянските студенти в Русия и други европейски страни. В Москва и Одеса, в Прага и Виена получават своето образование както български, така и сръбски студенти, които се срещали по семинари и библиотеки, на чиито лавици се намирали редом български и сръбски книги. В много случаи те заедно коментирали актуалните обществено-политически и литературни въпроси, изпитвали в различна мяра благотворното въздействие на руската прогресивна обществена мисъл. Характерна в това отношение е просветната дейност на образуваното през 1870 г. в Одеса дружество „Кирил и Методий", в което членували и български, и сръбски студенти. То имало своя богата библиотека, в която наред с много руски, полски и чешки книги се намирали 142 сръбско-хърватски и 37 български книги. В речта си при откриването на библиотеката Валтазар Богишич, организатор и пръв библиотекар на същата, изтъква необходимостта да бъде тя развита като самостоятелен институт, който да обединява и сплотява творческите сили на българи, сърби и други славянски младежи, които пребивавали в Одеса. „Всички ние тук независимо от това, дали сме родени тук или извън Русия, сме славяни и се гордеем с това име. Но поставяйки ръката на сърцето си, трябва да признаем, че нашето знание за славянството е оскъдно..." По-нататък Богишич подчертава ролята на славянските книги, които ще дадат на всеки заинтересован славянин повече знания за културното развитие на славянските народи.[2]

Не само в Одеса, но и в Москва се срещат български и сръбски студенти, които слушат в Московския държавен университет лекции по история на славянските литератури. В Прага, Виена[3] и други по-големи

[1] Някои подробности вж. в студията ми „Любен Каравелов и Сърбия", „Известия на Института за българска литература при БАН", кн. III, 1955, стр. 127—129.

[2] Повече и интересни подробности за дейността на дружеството вж. в труда на д-р Нико С. Мартиновић „Валтазар Богишић", издаден в Цетина през 1958 г., стр. 20—30, откъдето вземам тези данни.

[3] За българската колония във Виена и за срещите на българи със сръбски дейци там вж. някои данни в статията на Петър Динеков „Марин Дринов и българското дружество „Напредък" във Виена", сп. „Славянски глас", 1934, кн. 3—4, стр. 158—161.

европейски градове те имат не един повод да бъдат заедно, да обмислят планове за книжовна дейност. Привлича вниманието ни една дописка за дружеството на сръбските младежи в Лайпциг, което, образувано през 1842 г., поддържало близки връзки и с „един българин", вероятно известния наш книжовник д-р Никола Савов Пиколо, който по същото време е в Лайпциг. Ето какво научаваме от споменатата хроника: „Из Липиска. Тук се събраха няколко млади сърби, които образуваха сръбско дружество. Членовете на това дружество ще се събират най-малко веднаж в седмицата ...; за да имат повече другари и да научат езика на останалите славянски народи, те са приели в своето дружество още ... един българин и един поляк. В разговорите, които водят, са весели, примерни и огнени ..."[3] В дописката се отбелязват литературните интереси на членовете на дружеството, грижите им за развитието на сръбската книжнина, несъмнено познати и на българския им другар (д-р Пиколо). Логично е да се предположи, че от своя страна сръбските младежи в Лайпциг, които си поставили и задачата „да научат езика на останалите славянски народи", са проявили интерес към книжовната дейност на своя български другар, от когото са научили някои подробности за условията, при които се развивала нашата нова литература. Заслужава да се спомене още и фактът, че през 1842 г. и по-късно в Лайпциг пребивават и други български младежи; там започва да излиза славистичното списание „Jahrbücher für slawische Literatur", което помества отзиви и за български книги. Всичко това показва, че създадените в различни европейски градове читалища и просветни дружества предоставят на български и сръбски младежи възможност да се запознаят с развитието на съответната национална литература и култура.

Към всичко казано дотук трябва да прибавим още, че в двете страни се получават централните литературни вестници и списания, които популяризират в съседната страна литературата и културата на своя народ, отстояват твърдо принципите на братството между балканските народи. В Сърбия са били известни „Цариградски вестник", „Български орел", „Любословие", „Български книжици", „Читалище", „Македония", вестниците, редактирани от Ботев и Каравелов, в. „Дунавска зора" и др. В редица български градове, читалища и редакции са получавани сръбските списания „Даница", „Матица", „Млада Србадија", вестниците „Застава", „Будућност", „Јавност". Особено големи заслуги за културното и политическото сближаване на двата народа имат печатните органи на революционната партия у нас, а в Сърбия — вестниците, редактирани от Светозар Марковић и някои видни дейци на Омладината. Статиите в сръбския прогресивен печат срещу известни реакционни сили и тенденции в България, както и статиите в „Свобода", „Независимост" и „Знаме" за сръбския народ и за разумния братски съюз на народите нанасят тежък удар на политиката, породена и вдъхновявана от „Начертанието", създават здрава основа за плодоносни политически, литературни и културни връзки между двата братски народа.

[3] Сп. „Пештанско-будимский скоротеча", I, бр. 8, 26. VIII. 1842 г., стр. 48.

*

След отпечатването на своите книги авторите и книгопродавците българи тръгвали на път за родината си, донасяйки тук и сръбски книги. Последните те разпространявали с еднаква ревност, както и българските, движени не само от търговски цели, но преди всичко от желанието да събудят у своите сънародници по-специален интерес към сръбския народ и неговата култура. Тази тяхна дейност съвпада с разрастващото се обществено движение у нас за откриване на български училища и читалища, за обзавеждането на които трябвало да се набавят и много книги. Основните фондове за тези нови книгохранилища и културни огнища естествено били получени от Русия и Гърция, която имала силно влияние в тази част на Балканския полуостров.

Едновременно с руската и гръцката книга обаче в нашата страна проникват немски, английски, френски и особено много сръбски книги. За проникването и разпространението им в България са допринесли не само българските ученици в Сърбия,[1] споменатите културно-просветни дружества в Русия и другаде, книгопродавци, като Никола Карастоянов, Найден хаджи Йованович, Пенчо Радев. Немалки заслуги в това отношение имат Константин Огнянович, Георги Божилович, Милован Рашич, Сима Милутинович-Сарайлия — сръбски поет и учител във Видин, — Александра Майзнер, Рахил Душанова и други сръбски дейци, които живеели в България и работили тук активно за просвещението на българския народ. Прави впечатление фактът, че още през първите десетилетия на миналия век, когато в Сърбия Вук Караджич развива оживена книжовна дейност и открива за славянския свят фолклорното богатство на българския народ, у нас се появява значителен интерес към сръбската книга, която се използува еднакво от българските книжовници като ръководство при съставяне на техни граматики и други учебни помагала, от преводачи и учители в тяхната книжовна дейност. Така например за написването на свои книги Неофит Рилски използува „Сербская грамматика“ от Вук Караджич, „Новий завет сербский“ от Атанасий Стойкович, „Речник географийско-статистичний“, издаден от Йован Гаврилович през 1846 г. в Белград.[2] Не е изключено подобно взаимствуване и от страна на Неофит Бозвели, който през 1835 г. пребивава в Крагуевац и Белград, където се свързва със сръбски книжовници и има възможност да се запознае по-отблизо със сръбския литературен и културен живот. Несъмнено е взаимствуването от сръбската възрожденска книга и от страна

[1] Много от българските ученици в Белград получавали като награда за своето добро поведение и отличен успех ценни сръбски книги, които при завръщането си в България вземали със себе си. Така са останали у нас някои от книгите на Христофор Захариевич и други, съхранявани в Старопечатния отдел на Народната библиотека. Върху заглавната страница на подобни книги четем специално посвещение и името на професора, който ги е подарил на българския ученик.

[2] Вж. Ив. Д. Шишманов, цит. труд, стр. 480, 483. Саморъчно изготвеният от Неофит Рилски опис на книгите, които притежавал, включително и на сръбските — всичко 13, — е публикуван в същия труд на Шишманов, стр. 469—479. Както пояснява авторът, това е опис на книгите, които българският възрожденец притежавал след пожара в манастира, превърнал в пепелище всичката или по-голямата част от предишната му богата библиотека.

на Христаки Павлович, който за съставянето на своя „Писменик общеполезен на секого единороднаго ми болгарина . . .“ взема идея и образец от подобни сръбски книги. До същия извод ни довежда и съпоставянето на издадения от Сава Доброплодни през 1853 г. „Писменик“ с книгата на Павел Йованович „Руководство к писменым сочинениям на пользу србске младежи“, издадена в Белград през 1845 г. За побългаряването на „Бедная Лиза“ („Сирота Цветана“) Йоаким Груев използува сръбския превод на същата повест, а запазените в библиотеката му сръбски книги (предимно учебници) ни дават възможност да си съставим представа за немалкия му интерес към сръбската литература и култура, обусловен от задачите на неговата книжовна и учителска дейност.

Подобно на Йоаким Груев и Петко Славейков е в допир със сръбската книжнина още от времето на първите си стъпки като писател и общественик. „На 1843 г. през есента — пише той в статията си за Неофит Бозвели, — като отидохме с Х. Драганова в Свищов, и ние се запряхме при тях в училището, тогаз през зимата чак на пролетта зъзнахме с дякона, ученика на отца Неофита, и ние съгледахме всичките сръбски издания по него време (разр. м.), що бяха излезли, в тях беше и новийт превод на Телемаха на сръбски, аз него аресах и се примолих да ми го даде да го прочета. При всичкото му кълнене, що казваше, че има, за да не дава книгите, аз докачих нея книга, и как е останала у мене, не зная; имах я много време.“[1] Но не само това. Славейков е преглеждал библиотеката на Ботю Петков,[2] Йоаким Груев и други български учители и книжовници. Както личи от писмото му до Цвятко Недев от 8. VII. 1850 г., той е направил опит да отпечата някои от първите си книги в Белград.[3] Няколко години по-късно Славейков се интересува отново за книгопечатането в Белград и пита Цвятко Недев дали издаването на книгата му там ще струва по-евтино, отколкото в Цариград или Букурещ.[4] Все по същото време авторът на „Смесна китка“ има под ръка разказа на Милан Рашич „Хубава Драгана като хусарски полковник“, за да го използува при побългаряването на „Хубавинка Янка“. След Кримската война той притежава всички съчинения на Доситей Обрадович;[5] в много от писмата си до Цвятко Недев се интересува за сръбски вестници, книги и календари,[6] които е имал пред вид в книжовната си дейност.

Без да се спираме подробно на всички по-значителни факти, ще трябва да кажем, че в различна степен сръбската книга от миналия век, особено до Кримската война, е помощно средство в книжовната и учи-

[1] П. Р. Славейков, Отец Неофит Хилендарец или Бозвели, СбНУ, кн. XII, 1895, стр. 397.

[2] П. Славейков, Писма от П. Р. Славейков, СбНУ, кн. XX, 1904, стр. 38.

[3] Пак там, стр. 21.

[4] Пак там, стр. 58: „ . . . Колко може да стигне харч за две хиляди книги по 13 коли, колко тамошни, колко тукашни пари постигат, в Белоград няма кой да иде. Знаеш, че аз сега съм с букаги в Цариград . . .“

[5] Ив. П. Славейков, Библиотеката и ръкописите на П. Р. Славейкова, сп. „Български преглед“, III, 1896, кн. 5, стр. 65—82.

[6] П. Славейков, Писма от П. Р. Славейков, СбНУ, кн. XX, стр. 7, 28, 45, 58 и др.

телската дейност на много наши възрожденци — Найден Геров, Марин Дринов, Димитър Маринов, Сава Доброплодни, Илия Блъсков, книжовници и педагози.[1] Сава Доброплодни например разказва в автобиографията си как е чел на своите ученици в Шумен (Коларовград) драмата на Йован Стерия Попович „Лахан", която възбудила у тях жив интерес към старинните места в България и нейното историческо минало. А Марин Дринов пише следното за учителската си дейност в Панагюрище през 1855 г.: „Учителствуването ни не беше лесна работа, защото освен във взаимното училище, в което имаше около 200—300 деца, трябваше да учим още и два-три класа. Но ние все можехме да изделиме доста много време, за да доучваме и себе си, да се самопросвещаваме. За това нещо много ни помагаше училищната библиотека, в която имаше доста много книги, особено руски и сръбски (разр. м.), подарени из Русия чрез Захария Княжески, Александър Екзарх и чрез наший съгражданин Петър (Пейо) Тодоров Хаджи Пейов, а из Сърбия чрез книгоиздателя Найдена Йовановича . . ."[2] Още по-любопитен случай разказва Илия Блъсков, дългогодишен учител и инспектор в Североизточна България. След като отбелязва българския превод на „О славним женама" от Доситей Обрадович, извършен през 1853 г. от Станка Николица, съпруга на Никола Икономов, той подчертава: „Из много училища, гдето имаше ученички, книжката Две приказки се въведе като спомагало за свободен и разбран прочит. Освен другите благотворни приимущества, които има тая книга за читателите, тя още много спомогна за в полза на нашия презрен тогива женски пол: на девическите училища захвана да се гледа с по-голяма ревност и прилежание, а на самата жена не като на робиня в къщи, но като на майка възпитателка, помощница и другарка."[3] Същият автор заявил устно на проф. Боян Пенев, че като селски учител през 1857—1859 г. в с. Айдемир, Силистренско, той си е служил при преподаването на учебния материал и с

[1] През Възражданего у нас е доста популярен сръбският писател Милан Дж. Миличевич със своите педагогически разкази, статии и по-големи трудове: „И живот је школски предмет", подарен с автограф на Димитър Маринов на 23. II. 1871 г. в „знак на приятелство"; „Педагогијске поуке за учитеље, родитеље и све пријатеље народнога образовања" и други, запазени в Старопечатния отдел на Народната библиотека в София. Негови педагогически статии в превод на Георги Кърджиев са поместени в сп. „Училище" (1874—1875), а в бр. 23 на в. „Знаме" от 27. VII. 1875 г. излиза съобщение, че предстои да бъде издаден на български език сборникът му „Педагогически поучения". В същност сборникът, преведен от Кърджиев, бива отпечатан едва през 1882 г. в Русе под заглавие „Педагогически поучения за родители и учители и за всичките приятели на народното образование". В предговора преводачът казва следното за популярността на сборника в България: „Прочел съм поне пет пъти цялата тая не малка книга и никога тя не ми е омръзнувала. В педагогический курс, у Русе, през 1879 г. четох я и на слушателите учители, които толкоз се заинтересоваха, щото мнозина, по-кадърните от тях, пожелаха да си я препишат." Уместно е да припомним тук, че през 1895 г. Миличевич идва в София заедно с В. Ягич (вж. сп. „Български преглед", II, кн. 9—10, стр. 313—314).

[2] П. Динеков, Към биографията на Марин Дринов, сп. „Българска мисъл", XIV, 1939, кн. 7, стр. 422—423.

[3] Ил. Блъсков, Материали по историята на нашето възраждане . . ., 1907, стр. 228—229.

твърде популярната у нас през Възраждането Обрадовичева книга „Ижица".[1]

При такова широко разпространение на сръбската книга в България не е случайно запознаването на Любен Каравелов,[2] Петко Славейков и други техни съвременници още в ученическите им години с малко или повече ценни постижения на сръбската литература и култура от първата половина на миналия век. Заедно с руската книга, макар и в по-слаба степен, сръбската възрожденска книга допринася също за бързото културно развитие на българската патриотична интелигенция, която на свой ред в лицето на Раковски, Каравелов и Ботев упражнява след Кримската война несъмнено положително въздействие върху културния и обществения напредък на сръбския народ.

*

Издаването на български книги в Сърбия (особено до Кримската война, когато печатарското изкуство у нас е още слабо развито) и разпространението на сръбски книги в България представляват значителен факт от културната история на двете съседни страни. За съжаление в съответните проучвания на наши и сръбски автори този факт се привежда най-вече като доказателство за големите заслуги на Сръбското княжество тогава към младата, току-що започнала своя самостоятелен живот нова българска литература. Дори нещо повече, проблемата за българо-сръбските литературни връзки до средата на миналия век се схваща главно като влияние на сръбската литература и култура в България, а не като процес на взаимно въздействие (макар и в различна степен) между двете национални литератури и култури. Такова впечатление оставят даже и университетските лекции на проф. Боян Пенев, който с няколко свои изследвания направи принос в проучването на българо-сръбските литературни и културни връзки до освобождението на България от турско робство. Макар в съответните глави от лекциите си по история на новата българска литература „Сръбско влияние и сръбско-български литературни и културни отношения до края на XVIII век"[3] и „Сръбско влияние през първата половина на XIX век"[4] авторът да отбелязва отделни моменти на взаимно влияние между нашата и сръбската литература, отпечатването на български книги в Сърбия, проникването на сръбски книги в България и пр. той разглежда предимно като сръбско влияние, което личи даже и от заглавието на цитираните две глави.

---

[1] Б. Пенев, Доситей Обрадович у нас, София, 1912, стр. 88.

[2] Известно е признанието му в „Записки за България и за българите": „Други книги, които са имале на мене твърде голямо влияние, бяха сръбският сборник Невен слоге и Косовката... Тия две книжки и Рыцаря Лебеда аз знаех почти науст."

[3] Б. Пенев, История на новата българска литература, т. I, 1930, стр. 322—365.

[4] Пак там, т. III, 1936, стр. 131—160. Вж. също и студията му „Доситей Обрадович у нас", София, 1912 г., печатана първо на сръбски език в сп. „Српски књижевни гласник", књ. XXVI, бр. 6, 1911, стр. 438—451.

Влиянието на сръбската литература през посочения период, което е несъмнен исторически факт, представлява само едната страна на този диалектически процес. Значението на това въздействие за нашето културно минало се подсилва и от обстоятелството, че много от отпечатаните в Сърбия български книги са били издадени безплатно или срещу минимално парично възнаграждение. Другата страна — също важна и съществена, ако и да не е така пряко свързана с развитието на сръбската литература, не е била изтъквана. Тук се корени според мен и една от причините за ограничения характер на всички (малко на брой) научни изследвания върху проблемата за българо-сръбските литературни и културни връзки през първата половина на миналия век.

Издавани в Белград или друг книжовен център в Сърбия (Крагуевац, Нови Сад), тези български книги — малки по обем и написани непретенциозно — попадат първо в ръцете на сръбския просветен читател, върху когото упражняват известно въздействие, като пораждат у него нови идеи и нови мисли за славянската общност; те стигат най-бързо до лавиците на сръбските библиотеки тогава, в Сърбия те получават първия отзив или първата по-обстойно мотивирана оценка. Нашите ревностни книгопродавци, преди да се завърнат в отечеството си, обикалят из по-големите сръбски градове, гдето търсят спомоществователи и предлагат новоизданените български книги, вестници и списания, посрещани от сръбския народ като проява на българското духовно и политическо възраждане. Основателно Илия Николич пише: „Хаджи Найден Йованович е издал и някои сръбски книги в Белград, но за него се знае малко в нашата културна история, макар като пътуващ книжар да е разпространявал своите издания не само из България, но и из Сърбия, (разр. м.), работейки по този начин за културното сближение между двата съседни и близки народа."[1] Пак същият автор отбелязва, че една от книгите на българския възрожденец била използувана като учебно помагало в старото училище в Кратово.[2] Вероятно това не е единствен случай, но нашето внимание привлича друг, също важен факт. Общо в Белград, Черна гора, Хърватско и Словения е имало около 1100 абонати (спомоществователи) за български книги, най-популярни от които са били: „Критически издирания за историята блъгарска" от Юрий И. Венелин — 45 абонати; „Писменик" (Писмовник) от Сава Доброплодни — 104 абонати; „Всеобща география за децата" от Иван Богоров — 41 абонати; сборникът на братя Миладинови „Български народни песни" — повече от 150 абонати, и др.[3]

В същност броят на разпространените в Сърбия български книги е бил значително по-голям, за което допринасят и авторите им. В знак на благодарност или уважение те подаряват отделни екземпляри от почти всички свои книги, печатани във и извън Сърбия, на близки и познати, на Дружеството за сръбска словесност в Белград и Югославянската

[1] Ил. Николич, цит. статия, стр. 73.
[2] Пак там, стр. 77.
[3] Подробности за абонатите на български книги в Сърбия вж. в цит. труд на д-р М. Стоянов, т. I, стр. 515—584.

академия в Загреб, на градските библиотеки в сръбската столица,[1] където и днес могат да се намерят подобни книги — вече с пожълтели от времето страници, с овехтели и надраскани при употреба корици. Български книги проникват в Сърбия чрез нашите ученици и революционери — емигранти там, — а също и посредством българската колония в Одеса. Например Спиридон Палаузов, Сава Филаретов, Сава Доброплодни, който в продължение на няколко години е учител по гръцки в Сремски Карловци, кореспондират с Вук Караджич и по негово искане му изпращат български книги и литература за България на руски език. Необходимо е да се припомни, че още през 1821 г. с Караджич се среща във Виена Лазар Германов от Банско, който му дава ценни сведения за Разлог и българското население изобщо.[2] Всичко това показва, че първоначално слабите и после все по-значителните постижения на новата българска литература и култура намират радушен прием в Сърбия, а също и в други славянски страни, привличат вниманието на учени слависти и културни дейци.

Ние отбелязахме заглавията на най-популярните в Сърбия български книги, към които бихме могли да прибавим и „Рибният буквар“ на Петър Берон — една твърде разпространена сред сръбския народ книга. Със своето съдържание и най-вече с патетично написаните предисловия те оказват преди всичко емоционално-патриотично въздействие и върху сръбския читател. Десетилетие по-късно това въздействие ще стане още по-силно, а чрез творчеството на Любен Каравелов ще придобие и художествено значение, но и сега то е несъмнено. При разлистването на такива книги — все едно дали сте ги намерили в библиотеката на Вук Караджич, Данило Медакович, Стоян Новакович или Иван Кукулевич-Сакцински[3] — изпитвате чувство на национална гордост, обиквате още повече авторите им, защото разбирате как те чрез своя скромен труд са просла-

[1] Така са постъпвали всички български книжовници, които отивали в Сърбия с цел да издадат там своите книги. Особено ценен фактически материал в това отношение е съхранен в протоколите на Дружеството за сръбска словесност и Сръбското научно дружество. В книга първа от тези протоколи, стр. 14, за седмото редовно заседание на дружеството четем: „Иван Богоров от България е изпратил на това дружество две книги под заглавие: „Математическа география“, от руски на новобългарски език преведена, част първа, печатана в Одеса, 1842 г., които дружеството приема с благодарност и ги е предало своевременно на своя библиотекар за опазване и използуване от членовете на дружеството.“ По-нататък в протокола се предава решението на дружеството да се абонира за още два екземпляра от същата книга. Подобни решения дружеството взема и за други български книги: сп. „Български книжици“, сп. „Любословие“, книги от Неофит Рилски, Константин Фотинов и други наши дейци.

[2] Ст. Романски, Български въпроси в преписката на И. И. Срезневски с В. И. Григорович, Списание на БАН, Историко-филологически клон, кн. 54, 1937, стр. 95—128.

[3] Опис на една част от книгите на Сакцински се пази в Литературния институт в Загреб, а оцелелите книги — в Университетската библиотека в същия град. Там можах да установя заглавията на 29 български книги, които е притежавал и чел с интерес този много заслужил за южните славяни и специално за българите хърватски общественик и писател. В архива на Историческия институт при Югославянската академия на науките се пазят негови ръкописни бележки — извадки из историята на Гавриил Кръстевич, издадена в Цариград през 1871 г. (сигн. XV. 23 (Д. III. 20), както и чернова на негово писмо до Българското книжовно дружество (сигн. XV. 23/А. IV. 16), в което изказва сърдечна благодарност за това, че е избран за почетен член на същото дружество.

вяли по паисиевски името на България и новата българска литература. А от подчертаните в тях изрази, от бележките и различните черти по белите им полета долавяте проявявания в продължение на десетилетия жив научен интерес от видни културни дейци на славянството в Сърбия и Хърватско, като публициста Данило Медакович[1], редактора на в. „Застава" Светозар Милетич, революционера демократ Светозар Марковић, поета Змай, славистите Даничич, Ягич и Сакцински и още много други, които са поддържали връзка с български книжовници и са получавали от тях много български книги. Не случайно те написват редица пламенни статии в защита на българската култура и освободителната борба на българския народ. Така например Стоян Новакович, който е играл и отрицателна роля в българо-сръбските отношения, е автор на няколко статии главно по старата българска литература, от които най-изчерпателна и най-голяма по обем е статията „Българите и тяхната литература"[2]; Данило Медакович почти във всеки брой от вестниците, които е издавал, помества съобщения за България, отзиви и статии за българската литература; Иван Кукулевич-Сакцински препечатва в своето списание „Arkiv za povjestnicu jugoslovensku," knjiga VIII, 1865, осем глави от книгата на Раковски „Показалец или ръководство..." (от стр. 88 до стр. 133, или от главата „Седенка" до главата „Скотовъдство", заедно с една глава от книгата на Каравелов „Памятники народного быта болгар), написва статията „Няколко думи за новата българска литература"[3], една драма и няколко творби с българска тематика.[4] За популярността на българ-

[1] Заслугите на Данило Медакович към българите са извънредно големи и макар да са били изтъквани предимно в изследвания за Раковски, все още не са достатъчно проучени.

[2] Сп. „Отаџбина", I, 1875, стр. 283—291, 396—406, 625—639. В кн. XI—XII на „Периодическо списание" от 1876 г. е отпечатан отзив за неговата публикация „Бугарски зборник, писан прошлога вјека народним језиком" в сп. „Starine Jugoslav. akademyi", VI, Загреб, 1874, в което са публикувани и други материали относно българската литература. След като отбелязва накратко някои заслуги на Новакович в проучването на българската литература и история, авторът на тази бележка (Марин Дринов) пише следното за цитираната негова статия: „През миналата година г. Новакович е захванал да печата в сръбския журнал „Отаџбина" един дълъг член под заглавие „Бугари и њихова књижевност". Тоя член, види се, ще бъде доста дълъг и ние щем поговори за него повечко, когато прочетем и конецът му, който още не се е появил." Скоро след това обаче настъпват военните събития и обещаният отзив за статията на Новакович вероятно не е бил и написан.

[3] Подробно за статията на Сакцински и отношението му към българите говори Никола Трайков в своето съобщение „Хърватска библиография на българската книжнина" в „Годишник на ББИ", т. I, 1945—1946, стр. 1—16. Ще прибавим само, че при написването на статията си хърватският учен е използувал както свои бележки за български книги, които е притежавал, така също и голямата статия за българската литература, поместена през 1838 г. във в. „Србска новина". Редица грешки от библиографско естество, установени подробно в съобщението на Н. Трайков, са общи и за двете статии.

[4] За големите му симпатии към българския народ говори и следният факт: през 1867 г. той отхвърлил направеното му предложение да бъде избран за член на скоро образуваната в Загреб Югославянска академия на науките, защото не били избрани за нейни членове Людевит Гай, Иван Мажуранич и други изтъкнати дейци на хърватския народ. От своя страна Сакцински предложил да бъде включен в Югославянската академия и представител на българската наука, въпреки че българите още нямали изтъкнати свои учени. (Вж. Tade Śmičiklas, Zivot i djela Jvana Kukulievića Sakčinskoga, „Rad Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti", knjiga CX, 1892, стр. 181.)

ската литература, за чувствата на възторг, които е възпламенявал българският народ със своето устремно културно развитие, свидетелствуват също и не малко разкази и повести с българска тематика, написани на сръбски език. Още през 1843 г. в сп. „Пештанско-будимский скоротеча", бр. 31—32, се появява разказ за покръстването на българите под заглавие „Бугарска херцегиня", последван от разказа на словенската писателка Жозефина Турноградска „Борис, първи християнски цар на българите", побългарен през 1853 г. от К. Д. Петкович. През същото десетилетие в страниците на сръбския прогресивен печат намират място и стихотворения с общославянски мотиви. Писателят Йосиф Суботич написва повестта „Суђеница", а редакторът на списанието, в което е отпечатана повестта,[1] дава като приложение един много хубав портрет на българска селска девойка, под който четем: Цвета, българска девойка в народна носия. Друг сръбски автор, Душан Кнежевич, написва след Априлското въстание интересната повест „Българка"[2], а поетът Йован Йованович-Змай редактира сп. „Илустрована ратна крониka", посветено на военните събития в България и Сърбия през 1877—1878 г.[3] Едно десетилетие преди това (през 1862 г.) хърватинът И. Кеселяк издава в Загреб своята историческа драма в стихове „Самуил, цар български".

Вземем ли пред вид и многобройните статии и проучвания на видни слависти по историята на славянските литератури, в които се отделя значително място и за нашата литература, ние ще почувствуваме още повече интереса към българската възрожденска книга, издадена в Сърбия или другаде, предмет на не една положителна, насърчаваща нашите книжовници рецензия. Ето например с какво въодушевление един неизвестен сърбин, скрит зад псевдонима Правко (вероятно лице, което иска да подчертае с псевдонима си, че говори правдата), автор на малка статия за Неофит Рилски, посреща решението на българския възрожденец да остане учител в Габрово дотогава, докато създаде там достойни свои възпитаници и последователи: „О, благородни думи! О, достоен за нашите учители пример!"[4] Не по-малко възторг блика и от краткия отзив за сборника на Иван Богоров с народни песни и книгата му „Всеобща география за децата". Друг неизвестен автор на положителен отзив за сп. „Љубословие", след като изтъква значителния напредък в развитието на българската литература и дава израз на радостта си от патриотичната дейност на българските писатели, които народът подкрепя напълно, отправя към своите сънародници следния апел: „А ти, просветена, родолюбива сръбска публико, не бъди хладна към трудовете на учените хора, пусни с желание да пада на твоето добродушно сърце благородната роса на високообразованите люде, която ще напои плодотворното семе на доброто и красивото, що се намира в него, и то

[1] Сп. „Драголюб", Пеща, 11, 1846, стр. 214—298.
[2] „Забавник", Нови Сад, 1877, стр. 71—93.
[3] Вж. моята статия „Йован Йованович-Змай и българите" в сп. „Език и литература", 1961, кн. 3.
[4] Вж. тук, приложение № 1.

ще донесе на твоите братя, на твоите братя и отечество, щастие и благо... Vivos voco! Mortus plango! Fulgura flango!"[1]

*

Проследявайки процеса на проникването на българската възрожденска книга в Сърбия и на сръбската в България, необходимо е да отбележим тук и друг момент, също характерен за българо-сръбските литературни и културни връзки през миналия век. С изключение на няколко малки статии и отзиви в сп. „Любословие", в. „Български орел", в. „Цариградски вестник" и сп. „Български книжици"[2] нашият периодичен печат до Освобождението не информира читателите си редовно и нашироко за развитието на сръбската литература и култура. От поместените в тези списания и вестници материали привлича вниманието ни най-вече възторжената рецензия на Константин Д. Петкович за литературния сборник на Радослав Разлаг „Зора югословенска", издаден в Загреб през 1853 г. В него били поместени „прозаични и стихотворни произведи, написани с най-гореща любов за славянското братство, за славянското книжовно общение". Оттук той черпи и интересни данни за живота на словенската писателка Жозефина Турноградска, които включва в предговора си към превода на нейния разказ „Борис, пръви християнски цар на блъгарити". Като има пред вид богатото съдържание на тази книга и „потребностите, които от ден на ден се умножават заедно с развитието и ширенето на народното наше просвещение", К. Д. Петкович с основание препоръчва: „Не щеше да бъде изгубен труд, ако един български вестник имаше възможност по някой път да извещава своите читатели и за някои от славянските книги, що ся печатат вън от България, между нашите северни и западни славянски братя, и особено за такви книги, к о и и м а т м а л к о м н о г о о т н о ш е н и е с п р я м о н а с"[3] (разр. м).

Когато нашият книжовник е разсъждавал така, той е разбирал, че посредством подобни информации новата българска литература се свързва с други национални литератури, предимно славянските, и влиза във взаимодействие с тях. Но при онния условия, когато българският периодичен печат току-що започвал своята история, не било възможно съветът му да намери широко приложение, макар необходимостта от информации за културния живот в славянските страни да са чувствували в не по-малка степен Фотинов и Богоров. Едва по-късно, когато на журналистическото поле се появяват Петко Славейков, Добри Войников, особено Каравелов и Ботев, а в много европейски училища следват български младежи, редица наши вестници и списания поместват често по-

[1] Вж. тук, приложение № 6.

[2] В кн. 21 на сп. „Любословие", 1846, стр. 133—134, е отпечатана статията „Стихове сербский"; в програмната статия на в. „Български орел" се изтъква необходимостта от информации за литературния живот в славянските страни; в „Цариградски вестник", 1851, бр. 21, 54, 62, 64 и др., намираме кратки бележки за сръбски книги и за сръбската история; в сп. „Български книжици", 1859, ч. I, кн. 1, е поместен положителен отзив за органа на Дружеството за сръбска словесност.

[3] В. „Цариградски вестник", III, бр. 136, 29. VIII. 1853 г., стр. 3.

обширни статии и по-мотивирани отзиви за славянски културни дейци и техни книги. Сега вече не са рядкост и бележките за сръбската литература. Така например в своя статия за Доситей Обрадович, поместена в бр. 17 на в. „Гайда" от 1. IX. 1866 г., Петко Славейков говори за книжовното дело на видния сръбски възрожденец и определя правилно мястото му в културната история на сръбския народ. „Той (Обрадович — б. м.) бил първият и непосредствений начинател на сръбското възраждение. Началото било мъчно, но без да се гледа на противоречията, на Обрадович работата имала пълна сполука; всяка книга, написана по народен език, когото всякой разбирал, била новост и радост за народа и който имал някоя книга от Обрадовичевите, той я пазел като драгоценност." Тази правдива мисъл на Петко Славейков стигнала чрез страниците на популярния вестник „Гайда" до много наши публицисти и писатели, за да им посочи по-верен път на тяхното духовно сродяване с народа. Няколко години след това бива отпечатана в сп. „Читалище" (1872, кн. 2, стр. 191—194) обширна рецензия за книжка 12 и книжка 14 от органа на Югославянската академия на науките в Загреб, както и статията „Два поета в сравнение. Станко Враз и Верешмерти"; през 1874 г. Петко Славейков публикува в книжка 1—2 на сп. „Читалище" статията си „Славянската взаимност", а в сп. „Училище" (1874—1875) възрожденският учител и книжовник Рашко Блъсков препечатва из сръбското просветно списание „Школа" педагогически разкази, статии или откъси из тях. Най-активни в това отношение са редактираните от Каравелов вестници („Свобода" и „Независимост") и сп. „Знание", където можем да намерим голям брой съобщения, отзиви за сръбски книги и принципни изказвания за насоките, които сръбската литература следва в развитието си. Въпреки всичко обаче нашият периодичен печат, заангажиран главно с въпросите на националноосвободителната борба в България и на Балканите, не е имал достатъчно възможност да отразява всички новости в сръбския литературен и културен живот, поради което почти липсват в него по-големи обзорни статии за сръбската литература.

За разлика от нашия периодичен печат в сръбските вестници и списания от миналия век намираме извънредно много съобщения, отзиви и по-обширни статии за българската възрожденска литература. Може да се каже, че няма почти нито едно значително наше литературно произведение от първата половина на века, което да не е хроникирано или рецензирано в сръбския периодичен печат. Още в двадесетте години, когато у нас не излиза нито един вестник, в „Сербске летописи" биват поместени няколко съобщения за старата българска литература (делото на Кирил и Методий) и за България изобщо. Така например в третата годишнина на този вестник от 1827 г., книжка 11, стр. 51—76, е препечатана онази част от книгата на руския учен Константин Калайдович „Исследование обясняющее историю славянского языка и литературы IX и X столетии", която се отнася за живота и творчеството на старобългарския писател Йоан Екзарх. Но все пак, колкото и ценни да са статиите и съобщенията за българската литература в сръбския печат от двадесетте години, може да се каже, че те имат случаен характер и в по-голямата си част не са написани от сръбски дейци. По-друго е положе-

нието през следващото десетилетие, когато много от българските книги се издават и разпространяват в Сърбия, та сръбският културен читател има непосредствено впечатление от тях и от авторите им, които пребивавали в Крагуевац, Белград или в други сръбски градове. Тъкмо сега по страниците на всички по-значителни сръбски вестници и списания се появяват ласкави отзиви и статии, в които се оценява положително делото на Софроний Врачански, Петър Берон, Неофит Рилски и Неофит Бозвели, Христаки Павлович, Емануил Васкидович и Райно Попович, а след Кримската война — на Георги Раковски, Петко Славейков, Добри Войников, Васил Друмев и Любен Каравелов.

Истинското значение на този обикновен на пръв поглед факт става ясно, когато вземем под внимание и обстоятелството, че съответните сръбски вестници и списания, в които са поместени статиите за българската литература от първата половина на миналия век, биват разпространявани в Русия, Франция и други европейски страни. Така практически те извършват полезна, крайно необходима за нас при онези условия пропагандна дейност, предизвикват по-широк интерес към творбите на българските писатели и книжовници. В това се изразява една от твърде положителните страни на българо-сръбските литературни и културни връзки до Кримската война. И друга особеност заслужава да бъде изтъкната тук: сърдечният, искреният тон, с който са написани почти всички статии на нашата възрожденска литература, искрената загриженост на авторите им за нейното развитие и популяризиране. След като съобщава, че Иван Богоров издал в превод от руски „Математическа география", редакцията на сп. „Пештанско-будимский скоротеча" се обръща със следната молба към своите читатели: „Издателят на тази книга, като не разполага с достатъчно пари, призовава всички родолюбиви славяни да го удостоят с помощ. Надяваме се, че и сърбите, родени братя на българите, които започнаха да се събуждат от вековен сън за книжовен живот, ще се притекат в този случай на помощ."[1] А в съобщението за излизането на Априловата „Денница новобългарского образования", поместено в същото списание (бр. 10, 4. II. 1843 г., стр. 60), четем: „Животворна зора на изток блести и показва ясен, свеж ден за славянските народи."

В искрения тон на тези статии заглъхват напълно и онези слаби нотки на враждебност, на тенденциозно противопоставяне сръбската литература на българската, които можем да срещнем в някои писания преди и след Кримската война.[2] Това е истинският глас на братството, който чрез вестници, списания, книги и календари премина през всевъзможни препятствия, за да прогласи радостта от бързото обществено-политическо и културно развитие на двата народа.

---

[1] Сп. „Пештанско-будимский скоротеча", I, бр. 23, 17. IX. 1842 г., стр. 144.

[2] Вж. статията на поменатия вече Ал. Андрич „Славянски записци (Свойства Срба и Бугара)" в „Зимзелен, Србско-народний месецеслов за годину 1849", стр. 133.

Предлаганата публикация е част от голямо изследване върху българо-сръбските литературни връзки през миналия век. Изнесените тук факти, както и приложените документи илюстрират процеса на проникването на българската възрожденска книга в Сърбия и на сръбската в България, помагат ни да си изработим научно отношение към един важен момент от културното минало на българския и сръбския народ. Същевременно те разкриват благородните им усилия и стремежи да живеят в братско разбирателство помежду си, да се подпомагат взаимно в областта на културата. Несъмнено богатият книжовен обмен между двата народа е благоприятствувал създаващите се по същото време връзки между сръбската и българската художествена литература. На своеобразието и формите на тези връзки ще бъдат посветени следващите глави от нашето изследване.

ДОКУМЕНТИ

В продължение на пет десетилетия (1827—1878) в сръбския периодичен печат се появяват много статии, отзиви и съобщения за българската литература и България изобщо. Събрани на едно място, те биха образували един твърде обемист том, който ще представлява интерес за нашата литературна и историческа наука. Заедно със статиите за България в руски, чешки, полски, румънски, гръцки, френски и други чуждестранни вестници и списания те ще разкрият пред историка на възрожденската епоха не само големия интерес, който други народи са проявявали към нашата страна тогава, но и някои нови моменти от литературния и културния живот на българския народ.

Тук публикуваме само някои от тези статии, появили се в сръбския печат до шестдесетте години на миналия век, и то във вестници и списания, които не се намират у нас. Изключение прави кратката бележка за театралното дело в България от 1872 г., но тя е единствена по своя характер в сръбския периодичен печат и това оправдава поместването ѝ. Заедно с тези статии даваме и няколко писма до Дружеството за сръбска словесност и Сръбското научно дружество, до Иван Кукулевич-Сакцински, които се отнасят до проникването на сръбски книги в България и на български в Сърбия. Само писмото до Сакцински е от по-късна дата, но има отношение към въпроса, който ни интересува, и съдържа интересни факти.

Статиите из сръбския печат поместваме в превод на български, а писмата — автентично, на съвременен правопис. За по-голяма яснота поставям в ъглови скоби ⟨ ⟩ края на съкратени в оригинала думи, а в правоъгълни [ ]— свободно разчетените от мен думи и изрази. В края на всяка статия или писмо са отбелязани заглавието и броят на вестника, в който са отпечатани, сигнатурата и местохранилището на съответния архивен документ. В хронологичен ред са дадени първо статиите, а после писмата.

1

Кратка бележка за Неофит Рилски, в която се подчертава неговият възрожденски патриотизъм

Българският писател йеромонах Неофит (за когото се споменава в броя грети на „Србска новина“[1]), според едно писмо из Ъ-од от 10 декември миналата година, работи като ревностен учител по възраждането на българите в Габрово — голямо място в България, разположено на пътя, идващ от Видин за Цариград, от тази страна на Балкана. От достоверен източник знаем, че същият е отговорил следното, когато бил поканен да заеме по-висока длъжност[2]: „Не желая, искам да бъда учител в Габрово дотогава, докато не подготвя доста българи, които след това ще станат учители из България!“ (О, благородни думи, о достоен за нашите учители пример!)

Правко

(„Србска новина“, I, бр. 9 от 29. I. 1838 г., стр. 40)

[1] Вероятно става дума за бележката в бр. 4 на същия вестник, тъй като в бр. 3 няма нищо за Неофит Рилски. Никаква вест за него и българите не съдържа и бр. 3 на официоза „Сръбски новини“.

[2] Авторът има пред вид официалното предложение на княз Милош от 8. V. 1836 г. за назначаването на Неофит Рилски за шабачки епископ. Неофит не приел това предложение.

2

Адам Драгосавлевич: Малко за българската литература

Българите имат доста много книги на своя език, Като чета български книги и Буквара заедно с Граматиката на Неофит, струва ми се (и навярно така е), че в Буквара има най-чист български език. Първо, защото издател на същия буквар е г. Берович, който сега се нарича Берон, лекар в Кралево (в Малка Румъния), който, пишейки за деца, се придържа изцяло към оня език, на който говори народът; и, второ, че Берон е научил по-добре своя роден език, отколкото неговите събратя — българските писатели. Неофит и Анастас Стоянович-Кипиловски употребяват в своите книги много славянски речи и особено първият употребява една дума ту по славянски, ту по български. Засега никой не може да се предпази от подобни грешки. За всекиго началото е трудно. Такива грешки трябва винаги да се прощават на начеващите. За да се добие някаква представа за българския език, ще препиша и ще дам тук като пример нещо от Буквара на Берон:

Добри совети: Щото не щеш да ти струват другите, нито ти да го струваш на другите...[1]

(„Србска новина“, I, бр. 39 от 16. V. 1838 г., стр. 159)[2]

[1] Срв. „Буквар с различни поучения, собрани от Петра х. Беровича...“, 1824, стр. 37.

[2] Поместените в първото полугодие на този вестник статии за България и останалите материали в него са предмет на специална статия в руското списание „Северна пчела“, бр. 67 от 27. VI. 1838 г., ч. 143, под заглавие „Сербска новина“.

3

Преглед на българската литература от първите три десетилетия на миналия век[1]

А. А. А. Българската литература

За онези наши читатели, които искат да добият повече знания за литературното напредване на нашите едноутробни братя българи, намираме за необходимо да кажем тук, според възможностите си, няколко думи. От началото на този век книги за българския народ се издават в следните градове: Будапеща, Букурещ, Рибник, Кронщад, Шабац и Белград. Според достоверните сведения на г-на С...[2] новата българска литература се състои от 26—30 книги.[3] Тези са българските писатели от по-ново време:

1. Софроний Н., епископ Врачански — роден българин от град Казан (Котел), дядо на княз Стефан Вугориди. Около 1790 г. той е бил свещеник в своето отечество, а в 1795 г. става епископ. Малко преди свършването на руско-турската война, която продължила до 1812 г., Софроний дошъл в Румъния, в Букурещ, където живял до 1811 г., грижейки се за възпитанието на своите внуци княз Стефан, Георгий, Атанасий и Петър Вугориди; починал е в същата година и на същото място; погребан лежи в манастира „Шербан вода". Той е превел от гръцки на български език: Неделньія и праздничньія поучения или Кириакодромион, която през 1810 г. е дал за печат в Рибник.

2. Искизахаренин Серафим — превел от гръцки език Четири евангелисти, която Петър Сапунов е издал в Букурещ през 1847 г. след смъртта на преводача. Споменатият в началото г-н С... казва следното за превода на това произведение: „Сей перевод весма исковеркан, и то видится нарочно что изменил его Сапунов, предпочитая щете паче, нежели незыблемость перевода ученого, истинного переводчика Серафима."

3. Огнянович Константин — роден сърбин, от Панчево, бил учител по славянски език във Враца. Издал е: Житие человека божия Алексия, в стихове, Будим, 1833, 8⁰, 61 стр. Това произведение е съчинено от Викентий Ракич в стихове на сръбски език и после преведено от сръбски; по-правилно е да се каже, че то е само препечатано за българите, а не, както Огнянович подчертава, че го съчинил за тях.

4. Берон Петър, или хаджи Берович — доктор по медицина, живее в Крайова, роден в Казан (България) през 1794 г.; човек с обширни познания. Първоначално той изучил в своето отечество основите на гелинската граматика и за да научи по-добре гръцкия език, около 1815 г. отива в Букурещ, където усвоява добре не само гръцки, но заедно с него немски, френски и латински език. През 1824 г. Берон постъпва в Баденския университет в Хайделберг, след това отива в Берлин, където се подготвя по физика и медицина, а в 1833 г. получава диплома — докторат по медицина. През 1824 г. Берон издава в Кронщадт (Ердел) на български език: Буквар болгарский, 8⁰, 160 стр. Това важно за българите произведение съдържа почти всички Езопови басни, от гръцки преведени, няколко апофтегмета или изречения на Плутарх Херонея, а също и няколко избрани страници от естествената история с изображение на някои редки животни. Г-н Стоянович

(вж. тук)[4] казва в предговора на своята книга „Всеобща история", § 8, в бележка под * следното: „Сас една география савершенно добра господин доктор Петар Берон можи да снабди нас, защото природата най-много за тая наука го одарила преизобилно, на което в доказателство служат отличителните успехи негови в математическите знания."

5. Петрович Неофит, архимандрит Хилендарски — роден в Казан, издал през 1835 г. в Белград Детская краткая енциклопедия у 6 части собрана.

6. Ненович Василий — умрял през 1828 г., превел от гръцки Священная история в вопроси и ответи, Будим, 1825, 8°.

7. Неофит йеромонах Рилски — роден в Самоков (България); издал е: 1. Таблици совзаймнаго учения (превод от руски), Белград, 1835; 2. съставил е Граматика на български язик, Крагуевац, 1835, 211 стр., 8°; 3. Руководство в елиногреческий язик, Белград, 1835, 8°.

8. Емануил Христаки — елиногречески учител в Свищовското училище; дал е за печат: Разговори греческо-болгарский и Писмовник, Белград, 1835, 8°.

9. Петар Христак Дупничанин — също учител в Свищов, съставил е Граматика славеноболгарска, Будим, 1836, 60 стр., 8°.

10. Красанда Н.[5] — съставил е Аритметика, Белград, 1834, 8°.

11. Стоянович Атанасий — роден в Казан през 1802 г., нарекъл се Кипиловски, за да възстанови своята фамилия, която още в стари времена се преселила от Кипилово в едно селище, разположено на четири часа от Кипилово. Превел е от руски: 1. Цветообрание или 104 священни истории ветхаго и новаго завета (известното произведение на Йоан Гибнер), Будим, 1825,8°, в две части, общо 450 стр.; 2. Кратко начертание на всеобщата история, на российскиат язик сочинено от професорат Господина Ивана Кайданова, а от российскиат на славено-болгарскиат наш язик преведено и в найновата история дополнено, Будим, 1836, 8°, 15¼ табака. Той е обявил със съобщение от 25. II. 1836 г., че ще издаде своя Словено-российски речник, на славено-болгарски и гречески язик, преведен в две части по стереотипното издание на г-н И. А. Е. Шмидт, професор по руски език в Лайпцигския университет, съкратен, обаче още не е отпечатан. Надяваме се в най-скоро време да получим от същия г-н Стоянович Историю болгарског народа, която вече е приготвена за печат. Неговата ревностна дейност в българската литература е достойна не само за отбелязване, но и за похвала, която ние от своя страна му отдаваме от все сърце.

12. Попович Райно — Карлово (в Пловдивска епархия), учител в елиногреческото училище, издал е: 1. Христоития или благонравие, превод от гръцки, Будим, 1837, 8°; 2. Краткое толкование на божественият храм, Будим, 1837,8°, 108 стр. Той има в ръкопис преведен на простия български език романа „Младия Робинзон" и възнамерява да го издаде в най-кратко време.[6] Споменатото по-горе негово произведение Христоития е неоспоримо доказателство за неговата ученост.

13. Кръстович Гаврил — котленец, ученик на Райно Попович, превел от френски Мудрост добраго Рихарда, издаден със средства на Райно Попович, Будим, 1837, 16⁰, стр. 46.

Следващите книги са отпечатани без имената на авторите им: 1. Шестдесят и шест чудеса пресвятыя Богородици, преведена от гръцки из така наречената книга „Амортолон Сотирия", Будим, 1817, 4⁰, стр. 103; 2. Книга глаголема Митарства, преведена от гръцки. Това произведение, както и горното, е превел г. Йоаким Кърчовски, ако е достоверно известието, което съм получил за тях. Тези две произведения са издали със свои средства родолюбивите г. г. Димитър Филипович и Димитър Зузура, първият кратовски, а вторият (свищовски)[7] търговец. 3. Огледало зовомая сия книга описася ради потреби ползования препростейшим, а не книжним языком болгарским, долния Мисии. Тази книга е съставена от игумена Краль, а издадена на свои разноски от Константин Стошич, поп в град Призрен, Будим, 1816, 8⁰, 88 стр.;[8] 4. В 1836 г. е препечатан в Будим за нуждите на българския народ псалтир на славянски език. Миналата година в Белград е отпечатан един речник на четири езика, който, както казват, съдържа и български речник.

Това е всичкото, което засега може да се каже за българската литература. При друга възможност бихме желали да кажем нещо и за старата българска литература.

(Сръбска новина или Магазин за художество, књижество и моду", Пешта, бр. 4—5 от 12 и 15. I. 1838 г., стр. 17—18, 21—22)

[1] Писана през 1838 г. по сведения, дадени от Анастас Стоянович Кипиловски, тази статия съдържа много данни за писателите и техните произведения, които не съвпадат с установените в нашата литературна наука данни. За да се избегне тук каквото и да е претрупване на текста с допълнителни бележки, необходимо е заинтересуваният читател сам да свери тези данни с труда на д-р М. Стоянов „Българска възрожденска книжнина", т. I, и предшествуващите го библиографски трудове на Б. Цонев и Ал. Теодоров-Балан, където има сведения за всички отбелязани в настоящата статия книжовници с изключение на игумена Крал, Н. Красанда и Константин Стошич — свещеник в гр. Призрен. Особено наложителна е такава сверка на данните за Петър Берон и Анастас Стоянович Кипиловски, където различията са повече и по-съществени. (За същото вж. и цит. статия на Н. Трайков.)

[2] Както може да се разбере от самата статия, С... е Анастас Стоянович Кипиловски.

[3] В посочения труд на д-р М. Стоянов е отбелязано, че до 1837 г. включително са излезли от печат всичко 47 български книги.

[4] Авторът ни отправя към сведенията за Анастас Стоянович Кипиловски.

[5] За действителния автор на тази аритметика (Хрисант Павлович) вж. цитираното съобщение на Н. Трайков, стр. 7.

[6] Ръкописът на този превод се пази в Старопечатния отдел на Народната библиотека „Васил Коларов" в София.

[7] В оригинала — сишанский.

[8] Вероятно става дума за „Книга зовомая Огледало" от К. Пейчинович, издадена в Будим през 1816 г.

4

Кратък отзив за сборника на Иван Богоров „Български народни песни и пословици“

Български народни песни и пословици. Събра Иван А. Богоев. Книжка първа. Пеща. В Байзеловата типография, 1842, на 16-ку, стр. 63.

Доколкото ни е позната славянската литература, досега още не сме имали нито една сбирка с български народни песни и пословици. Господин Богоев е първият, който е започнал да ги събира, и ако завърши с успех така прекрасно започнатия труд, ще трябва да му бъдат благодарни не само неговите едноплеменници, но и всички славяни, а особено славянските филолози, защото народните песни и пословици са пътепоказател, на който е написано: този път води към изучаване на народа. Народните песни и пословици могат да съживят в цялото славянство старославянския народен дух.

(„Пештанско-будимский скоротеча“. Издаје Димитрија Іовановић, I, бр. 47 от 9. XII. 1842 г., стр. 293)[1]

[1] В същото списание, което се намира и в Старопечатния отдел на Народната библиотека „Васил Коларов“ (сигн. Р. с. 842. 1), в бр. 20, 21, 22 и 23 са поместени три народни песни (в един много интересен пътепис от немски автор, печатан първо във в. „Ost und West), няколко статии за България и отзив за книгата на Юрий Венелин „Заради возрождение новой болгарской словесности или науки“, преведена от М. Кефалов през 1842 г. В отбелязания пътепис се казва следното за българската народна песен: „Техните (на българите — б. м.) песни имат някаква тъжна и нерадостна мелодия, почти всичките са издържани в полуглас, което им придава собствено меланхолично значение.“ Една българска народна песен „Хей хубава вардарко девойко“, е отпечатана и в „Новий сербский летописи“, XI, 1837, част втора, кн. 41, стр. 84.

5

По повод книгата на В. Априлов „Денница новоболгарского образования“

Прага, 15 ноември 1842 г.

Преди няколко дни получихме за наша радост и българска „даница“ която г. Павлов издава в Одеса.[1] Ако се съди по първата свезка, която токущо прегледах, не може засега да се каже нищо определено; но все пак хубав знак е това, че е възможно под руския скиптър да се полагат грижи за духовните нужди на сроден народ. На нас, чехите, които с право приписваме на себе си пробуждането на панславизма, тази книга доказва, че не сме се трудили напразно от времето на Добровски, защото сега и най-върлите наши противници не могат да кажат, че сред славянските народи не се е пробудил духовен живот. На всеки славянски народ се е родила сияйна „даница“: Даница хорватска, Славонска и Далматинска (срб-

ска), Деница (чешка), Деница ютрзенка (руска и полска), ютничка (лужичкосръбска) и българска. Животворна зора на изток блести и показва ясен, свеж ден за славянските народи.

(„Пештанско-будимский скоротеча“,
II, бр. 10 от 4. II. 1843 г., стр. 60)

[1] Вероятно става дума за книгата на Априлов „Денница новоболгарского образования“, а не за неизвестно списание, издавано от Павлов, чието име не се споменава никъде в литературата за Възраждането и българските студенти в Одеса. Тъй като първоначално дописката е поместена в славистичното списание „Jahrbücher für slawische Literatur...“, издавано в Лайпциг, възможно е в превода на сръбски да е допусната фактическа грешка. Но и в този случай буди известно недоумение обстоятелството, че „Денница новоболгарского образования“ е отпечатана през м. юли 1841 г., а авторът на дописката от 15. XI. 1842 г. говори за списание, което получил „преди няколко дни“!

6

Рецензия за сп. „Любословие“

Славянски вести. Любословие или повсемесячно списание. Смирна. В печатарница А. Дамиановича, 1846, т. 2, март 1846, число 15, на 4-тини, 8 листа

Това е същото българско списание, за което неотдавна съобщихме на читателите, че излиза от миналата година в Смирна. Колкото силно желаехме от сърце и нашите братя българи да се пробудят и започнат да се приближават към учения свят, толкова повече сега виждаме нашето желание задоволено с това неоценимо и навременно списание. Но слагайки ръка на сърце, трябва искрено да признаем, че българите живо се съревновават с нас и днес ни надминават в книжовното развитие ония, които са сега започнали да работят и нямат, така да се каже, никакви средства за това освен едно единствено — добра воля; те изпреварват нас, които работим от половин столетие и имаме на разположение всички средства, но не и добра воля! Видяхме по-преди как всяка новоизлязла българска книга има хиляди купувачи, а бедният сръбски писател не може да продаде и толкова книги, не може да намери пари за печатане. Нека сега разгледаме богатото съдържание на това първо българско списание и ще видим, че нито едно наше списание — макар българите да не могат да се похвалят с толкова много учени хора, колкото ние имаме — не може да се сравнява с него по своето народно направление. Ето материалите, които съдържа горепосочената книжка на списанието: Советование за млад търговец. — Полза за учение. — Обозрение. — Светаго Григория. Размишления за себе си. — Суета земна. — Беда от богатство. — Бивайте же творци слова. — Индийски разуми. — Малоумия некоих великий мужей. — Ахил. — Последное деяние В(еликаго) Константина. — Первовременний живот В(еликаго) Константина. — Кесарево побуждение за учение. — Богато художество. — Совети. — Управителни заповеди. — Славянска древност. — Злодейно коварство. — Басня. — Манна. — Благопроизволение султанско. — Ученическо соразмерение. — Примечание вестно.

Каква широта на съдържанието, каква реалност и общополезност в него! Тук несъмнено е смесен мед с восък и в сладостта читателят намира полза. У нас цари най-голямо външно сладкодумство и ние вдигаме кули, но не сме изградили още темелите им. Не така, учени сърби! Не така, драги родолюбци! Да започнем най-сетне реално и по нашему да работим за народа, да му дадем такава наука, която ще го изведе на по-добрия път в живота, която ще повдигне неговото домашно и обществено състояние; да не оставяме само един човек да издава съвременни списания, защото колкото учен и способен да бъде той, не ще бъде в състояние да обработи всички плодове на народното образование и да се отзове на всички народни нужди. А ти, просветена, родолюбива сръбска публико, не бъди хладна към трудовете на учените хора, пусни с желание да пада на твоето добродушно сърце благотворната роса на високо образованите люде, която ще напои благородното семе на доброто и красивото, що се намира в него, и то ще донесе на твоите братя, на твоите братя и отечество щастие и благо; цветом процветати и благим плодам уродити. Vivos voco! Mortus plango! Fulgura flango![1]

[1] За проявения в Сърбия интерес към трудовете на Фотинов показателен е и фактът, че в бр. 10 на в. „Световид" от 4. VII. 1853 г., стр. 2—3, е възпроизведена една глава („Кратко землеописание на България") от книгата му „Общое землеописание. . ."

(Сп. „Подунавка". Додатак к Српским новинама за 1846 г. Уредник Милош Попович, бр. 16 от 19. IV. 1846 г., стр. 64)

7

Отзив за книгата „Всеобща география за децата", преведена от Иван Богоров

У. Всеобща география за децата. Преведе от русский язик Иван А. Богоев. Белград. В Княжеско-сербската типография, 1843, на 8-ни, 421 стр.

Днес у всички славянски народи се забелязва оживена книжовна дейност, каквато преди няколко години не е могло да се види. На призива на нашето време се отзоваха и най-изостаналите в своята просвета славяни — българите; сега много млади и способни таланти се жертвуват за образованието на своя народ. Сред тях несъмнено заема непоследно място г. Богоев. Той, роден българин, учейки се в Одеса, превел от руски език горепосочената книга с цел да запознае своя народ с географията като основа на всяко знание. Неговото намерение е достойно за похвала и заслужава всякаква подкрепа. Ние не можем да направим нищо друго, освен да препоръчаме най-настоятелно този труд на всеки сърбин, на когото е скъпо развитието на славянската литература. Да си спомним за онова време, когато сръбската литература се е намирала на тази степен, на която днес е българската; да си спомним за онова време, когато сърбите са били в същото положение, в което се намират днес нашите братя българи; да си спомним как ние тогава сме очаквали и даже получавали помощ, и тогава с радост, от

все сърце, ще приемем всяка жертва, за да помогнем. На кого другиго ще помогнем, ако не на своя брат? Има ли за слабото човешко сърце по-голямо задоволство от това, да бъде в помощ на своя брат? В случая не се иска нищо друго, освен всеки от нас да купи гореспоменатата книга, в която ще намери много хубави неща, а ако нищо не намери, поне ще научи българското наречие, тъй като г. писателят (употребявайки само някои необходими русизми, които лесно могат да се забележат) употребява чисто народния език; а и този език спада към ония славянски наречия, които в духа на днешната славянска взаимност всеки литератор, на когото е скъпо славянството, трябва да знае. Специално ние сме още повече задължени да знаем българското наречие, защото на него е основан нашият църковен език и той — както пишат учените филолози — извира направо от него.

(Сп. „Подунавка". Додатак к Српским новинама за годину 1843, бр. 20 от 15. V. 1843 г., стр.87—88)

8

Рецензия за бр. 1 на в. „Български орел"

Пак ново явление в българската литература! Наистина достойно за похвала напредване, което трябва да зарадва всяко родолюбиво славянско сърце. Същата онази радост, която изразихме в рецензията за Любословие, изразяваме отново сега, като призоваваме всяка славянска душа, която иска нейните тъжни братя на Балкана да озари сладкият лъч на просветата, да протегне десницата си за подкрепа на това прекрасно дело. Но да оставим да говори самият родолюбив Г. Андреов: „Всички народи около нас подигнаха своята глава. . ."

На нас не остава нищо друго, освен да пожелаем от сърце този драгоценен вестник с помощта на българите и останалите родолюбиви славяни да се удържи и укрепне в полза и слава на всички нас.

Бугарофил

(Сп. „Подунавка", Додатак к Српским новинама за 1846 г. № 19, стр. 72—74)

9

Съобщение за пребиваването на Ст. Веркович в Белград, където искал да издаде втора част от своя сборник „Български народни песни"

В. „Гласоноши" съобщават из Белград, че там г. Стефан Веркович (роден в Босна, а понастоящем живее в Серез, Македония) възнамерява да издаде втора свезка от своя сборник „Български народни песни". Той е донесъл в Белград твърде важни стари сръбски ръкописи в българска редакция, както и други старини, които сръбското правителство е откупило за нуждите на

ли. — Сивый соко, сестринскій ножъ! какво бѣлѣ за образу. — Да, ты любимче господара и мога и твога, — ты ћеш ми одаратити изгубљѣну срећу — души покой — съ твоіочъ смрћу мора се угасити животъ оном створенію, коя не онесрећава. —

(Продужиће слѣдуе.)

СЛАВЯНСКЕ ВѢСТИ.

Бѣлгарскый Орелъ. Извѣстникъ Гражданскій, Търговскій и Книжовникъ. Брой 1. 20. Априлия, 1846. Първогодишнъ. Въ Тискарницѣтѫ на Брейткопфа и Хертеля. Липиска. Изважда Иванчо Андрковъ. — На читавомъ тавану in folio.

Опетъ ново появленіе у Бугарской литератури! Заиста похвале достойно напредованѣ, коя свако родољубиво славянско срце развеселитя мора. — Ову весу радост, коя сво свонадне о Любословіи изравили, понтоваво и сада опетъ, помыслиоћи сваку душу славянску, коя жели, да іой тужну браћу на Балкану блага луча просвѣте озари, да свому красному предпріятію руку дуже помоћи пружи. Но пустимо свечета родољубивога Г. Андреова говорити.

„Сви народи около насъ," вели онъ у сазыву своемъ, „подигоше свою главу, и нећъ видѣ шта по свѣту быва и шта треба да чине. Власи, Срби и Грци теже подъ покровомъ едва уставше вьнове слободе, да бы ю спознали са просвѣштеніемъ, наукомъ, трговиномъ и занатчка

Факсимиле от рецензията за бр. 1 на в. „Български орел"

Народния музей. У един турчин от Епир Веркович е намерил глаголски ръкопис, който ще донесе също в Белград, за да го издаде. Казва, че този ръкопис е твърде ценен.

(„Даница, Лист за забаву и књижевност", III, бр. 15 от 31. V. 1862 г., стр. 252)

10

Съобщение за излизането на в. „Гайда" и комедията на Т. Икономов „Ловчанският владика"

Тази година започна да излиза в Цариград първото сатирично списание на български език под заглавие „Гайда". Редактор е Славейков. Излиза на всеки 15 дни. Славейков е най-добрият български народен поет; неговите стихотворения са дотолкова народни по дух, че не се различават никак от народните песни. Вероятно и прозата на Славейков е най-хубавата от произведенията на българските писатели.

Тодор Икономов е издал в Болград „Ловчанский владика или бела на ловчанскиът сахатчия Николча". Това е комедия в три действия и първото досега оригинално българско драматично произведение. Съдържанието на тази комедия показва как гръцкият фанариотски владика прелъстил жената на ловчанския часовникар Николчо, което наистина се е случило преди 30 години в Ловеч. Драматичната форма е лоша.

Същият е превел на български „Краледворски рукопис", както казват, добре.

(Сп. „Даница", IV, бр. 46 от 17. XI. 1863 г., стр. 734)

11

Кратко съобщение за нови български вестници

Б ъ л г а р и я. В Цариград започнал да излиза български политически седмичен вестник под заглавие „Советник". По всичко личи, че ще излиза по-често, защото има, както дочуваме, доста много абонати (1200). Също така и в Браила, в Ромъния, излиза от м. юни насам нов седмичен вестник за политика, книжевност и търговия под заглавие „Българска пчела", основан на акции. Напротив, престанали са да излизат „Цариградски вестник" и „България", който е бил орган на римската пропаганда. Особено голяма загуба за българския народ е, ако това е истина, преустановяването на сп. „Български книжници", което беше най-хубавото българско списание.

(Сп. „Даница", IV, бр. 29 от 21. VII. 1863 г., стр. 463)

12

Кратка бележка за развитието на българската драма и театър

В Цариград, където живеят до 10 000 българи, наскоро е била представена историческата драма „Райна княгиня“ от Д. П. Войников. Преди това играни са и следните драми: Криворазбраната цивилизация, комедия в пет действия от Войников, и Невенка, драма из българското минало, написана по историческия роман на Захариев и Славейков. Изминаха вече десетина години, откакто българите започнаха да се интересуват от драматична литература, превеждайки (най-много от френски) и създавайки оригинални драми. Така например Войников е написал повече исторически драми, като: Покръстването на Преславския двор, Райна, българска княгиня, Велислава, Възцаряването на Крум Страшний. За театралните представления се грижат читалищата в българските градове, които вземат пример от читалището в Шумен, където преди седем години се играха за първи път пиеси на български език. Сега вече подготвят театрални представления и членовете на народните читалища в Търново, Оряхово, Русе, Сливен и още в някои други градове. Чистият доход от тези представления се внася в читалищната каса или пък се дава като помощ на българските ученически дружества.

(Сп. „Позориште“, Нови Сад, I, бр. 63 от 1. VII. 1872 г., стр. 261)

13

Молба на Иван Богоров от 14. V. 1843 г. да му бъде опростена сумата, изразходвана по отпечатването на неговата „Всеобща география за децата“

Высокій Совете!

Познаваюћи велико участие Србаља у изображению Славенски народа, као еднородне браће свое, усуђуем се Высокій Совет Княжества Србског, као представителя Сербіе и народа Србског, с раболепном понизностію умолити, да бы ми, кои сам се поред слабы матеріалны сила образованію Бугарског рода мога, до кога іошт благодетелный зрак просвещенія допрео ни е, жертвовао штампарский трошак кньиге, кою сам под именом „Всеобща географія за децата“ овде у Правителственной типографіи, на ползу сонародника Србске — сиромашни Бугара — „штампати дао, по великодушію своме милостиво улакшати благоизволио.

У Београду
6 Маія, 1843.

С глубочайшим страхопочитаніем изумирам
Высоког Совета Княжества Србског
Понизнейшій слуга
Иван А. Богоев[1]

[1] Същата молба, заведена под № 517, е разгледана и уважена от княжеския съвет, който своевременно уведомил княз Александър Караджорджевич за взетото решение и

поискал неговото одобрение. Князът поставил следната резолюция: „Под в. т. № 517 соопштено ми решеніе Совета, да се Ивану А. Богоеву штампарскій трошак сочиненіа неговог поклони, я сам одобріо, и Попечителству Просвештенна обзнанно.

Александр Карађорђевић"

ВП № 618
14 Маиа 843
У Крагуевцу[2]

(Државен архив на НРС Белград, Државен съвет, 1843, бр. 582, ф. II, 843)

[2] По изключение текстът на Богоровата молба не е нормализиран, за да проличат особеностите на неговия език и правопис. Заменено е само старото *ѣ* с *е*, а знакът *ъ* в края на думите е изпуснат.

В Държавния архив на Народна република Сърбия в Белград се пазят много подобни молби от Еманоил Васкидович, Хаджи Найден Йованович, Христаки Павлович, Неофит Бозвели, Найден Геров и други наши книжовници от Възраждането. Особено интересно е писмото на Найден Геров от 3. VIII. 1849 г., с което той моли да бъде отпечатана книгата му „Извод от физика", издадена в Белград през същата година.

14

Найден Хаджи Йованович подарява на Дружеството за сръбска словесност три български книги

26 март 1853 год.
У Београд

Хаджи Найден Йованович, пребиваващ тук издател на български книги, е подарил на Дружеството за сръбска словесност три книги, а именно:

1. Пространни християнский катихизис
2. Начатаци на християнското учение
3. Басни Есопови, която той на свои разноски е отпечатал през миналата 1852 г. в тукашната правителствена печатница.

(Сръбска академия на науките, Архив на Дружеството за сръбска словесност, инв. № 30)

15

Благодарствено писмо на градската община в Ески Заара (Стара Загора) за получени от Дружеството за сръбска словесност сръбски книги

Към славното Дружество на сръбската словесност

Не считаме тук благодеянията, с които Високопочитаемото сръбско попечителство просвещения во имя народа е осипвало и осипва милий наш народ, като единоплеменний и соседний сръбскому, но на тях прилагаме още и това, дето славното друж⟨ество⟩ на сръбската словесност сега драговолно му струва и друго добро, като подарява, както се научаваме, няколко български общини със своите трудове, за която цел български народ ще длъженствува вечна признателност нему и на всичките предраги наши сърби братя.

Същата милост на това славно сръбско дружество, т. е. същий дар, който састои от деветнадесет екземпляра сръбски книги негово издане и труд, скоро има чест да приемне и нашата народна община в Ески Заара. За това с настоящето си вси искрено дерзаем да покажем своето благоразумие, като отдаваме общото наше благодарение към славното сръбско учено дружество — ако и да е малко то ваздаяние според неговото благодеяние, но какво по-малко може да иска силний от слабий, богат от сиромах?

При том радваме се още и захваляме, че то славно Сръбско дружество, като следва пътят за достигането на великата и спасителна своя цел да се народ сръбский просвети — показва готовност да се старае за просвещението и на милите свои „суседи и браћа Бугари". А каков по-голем благодетел може да бъде за бедний наш народ, освен оний, що желае и съдействува за неговото просвещение? Какво по-добро може да бъде за него освен едно съдействуване към образованието, за което до днеска нищо основно не се е предприело у нас? За това покорно молим почитаемото дружество [на] ср⟨ъбската⟩ сл⟨овесност⟩ нека благоизволи да приеме за своя част и българската отчасти, като вместява в своя Гласник по нещо и за българете и като следва да дарява със своите издаваеми книги някои български общини, както и нашата, за всегда остава Славному дружству сръбския словесности покорно признателна.

В Ески Заара
3 юлия 1856

Т. х. Нонев
А. х. Стоянов
Х. Г. Славов
Х. Г. х. Пенчов
х. А. Д. Митов

(Сръбска академия на науките, Архив на Дружеството за сръбска словесност, инв. № 76)

16

Разписка, подписана от Тома Шишманов, за получени сръбски книги от архимандрит Гаврило Попович за Ломското читалище

Признаница

Я долуподписаний признаем да сам од Господина архимандрита Гаврила Поповича примио Ломском Читалишту од Дружства српске словесности подарене следуюче книге:

1-во — I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII част Гласника Др⟨ушство⟩ ср⟨пске⟩ словесн⟨ости⟩

2-ро — Извори за нову србску Историю или Деловодни протокол Карађорђев

3-то — Грађа за србску граматику I^ву и II^гу свезку

4-то Ксенофонтове знаменитости или Ксенофонтом запамћене Сократове науке

5-то — Часови благоговейния, Прва свезка

6-то — Марка Туллия Цицерона, књига о дужностима

7-мо — Астрономия или наука о звездама
8-мо — Мислословле или Логика мала
9-то — Антропология или наука о човеку
10-то — Разговори за образоване срца и душе
11-то — Кратка история Грка и Турака
12-то — Забаве за децу, превод с француског од г. арх. Гаврила
13-то — Естествено землеописание
14-то — Природословле или физика
Свега дакле 22 комада књига

У Београду 1857 г.[1]
10 Октобра

Примитель књига гореименя
Тома Шишманов, ученик
V гимназие.

(Сръбска академия на науките, Архив на Дружеството за сръбска словесност, инв. № 123)

[1] Сръбски книги в Лом са получавани и преди 1857 г. Във в. „Цариградски вестник", VIII, бр. 372, 29. III. 1858 г., намираме дописка на Ломската община от 10. XI. 1856 г. за подарените на библиотеката в Лом сръбски книги: „Мы това лято заведохме в градеца ни читалище, на което истицанието захвана почти да става: Высокославното Белоградско попечителство просвещение му подари 18 тела разного съдържания книгы; Г-н Димитраки Войнович Търговеч му подари една желязна фурна за греене; Г-н Хаджи Иванчо Динолович, сърбин, му посвети следующыты на Сръбскы языкы книгы: Свята Гора; Совет родительскы; Сръбска пчела; История славеносръбскаго народа в IV части; Повестница Черна Гора; Новый Плутах; Камен Претыкания; История Руссия, Повесть древных Абдеретов; Животописание славны людий стараго и новаго века; Старогръцка Мусикия; и Описание града Божия Йерусалима, за кое подарение тепла благодарност вся познана на нашата община . . ." (Цитирам по статията на Петър Апостолов „Поява и развитие на читалище „Постоянство" в сборника „100 години културен живот в гр. Лом", С., 1961, с. 119.)

17

Благодарствено писмо на общината в с. Клисура за получени сръбски книги от Дружеството за сръбска словесност

Милостивий ни благодетели,
Трудолюбивое Дружество сръбски словесности!

Чрез настоящето ни писмо дръзаем да попросим дозволение, за да изявим безкрайните ни благодарение и сърдечна признателност към Вас, наши благодетели, от страна на цялата ни община, а най-више от учящето ся юношество, което ся привдига сега в отечеството ни, заради многополезния Ваш подарък, проводений нам чрез г. отца Аверкия Петровича.

Той ся състои от следующите книги:

1. Извори за нову Сръбску усторию
2. Гласник „ „ „ I свезка
3. Гласник „ „ „ II „
4. Гласник „ „ „ III „
5. Гласник „ „ „ IV „

6. Гласник „ „ „ V „
7. Гласник „ „ „ VI „
8. Часови благоговения I свезка
9. Марка Туллиа Цицерона книга о дужност
10. Ксенофонтове знаменитости
11. I Грађа за Србску грамма(тику) Петра Николича
12. II „ „ „ „ Йована Балукцича
13. Антропология
14. Природословле или физика
15. Мислословле
16. Естественно землеописан(ие)
17. Кратка История Грка и Турака
18. Забаву за децу от Гавриила Поповича

Тоя Ваш поклон от речените осемнадесят книги биде за нас безкрайно голямо нечто: зачтото послужи като основа на нашата новосъставена книжница. Тоя плод от Вашите умни произведения биде и причина, за да се открие настоящето ни читалище, което от ден на ден ни приводи кам умственний развитак.

Преблагодарим Ви прочее за това, гдето покрай великодушните Ви пожертвования за своя сръбский род, не забравяте и нашиа отвсуду оставен Българский народ, по свойски ся грижите и стараете и за него.

Ако е простено, то покорно Ви молим и в бъдещето да ни неотричате това Ваше великое за нас благодеяние и милост, но да ни изпровождате од плодовете на Вашите умни произведения, та да ся величи и украшява започетата ни от Вас Книжица, за която не само ми, но и нашето потомство Вам ще длъженствува, догдето вече новосъставеното ни заведение съществува. Мы не можем с что друго да Ви възблагодарим освен бога да молим да благославя трудове да бъдат увенчани с добри успехи, според намерението Ви, та покрай сръбския род и българский да се ползува от него.

При това за вашата кам нас благонаклонност оставяме за до живот, милостиви благодетеле!

Село Клисура
(в Пловдивска община)
8 февруари 1858 лето
(Печат на Клисурското училище)

Вечнопризнателни Ваши слуги:
Настойничество училище и цела община Клисурская
Поп Брайко Тодоров, надзирател училищен;
Христо Чернюв, селоначалник;
Петар Атанасов, настойник церковни;
Брайко Мачов, настойник училищен;
Стою Минчов, настойник училищен;
Христо Пана, надзирател училищен.

(Сръбска академия на науките, Архив на Дружеството за сръбска словесност, инв. № 12).

18

Ръководството на Българското книжовно дружество изказва своето задоволство от това, че Иван Кукулевич-Сакцински е почетен член на Дружеството, тъй като неговите заслуги към българския народ са неоценими

Societe Litteraire
Bulgare
A Soffia
№ 68
12 марта 1885

Средец, 16 юлий 1885 г.
До Господина
Ивана Кукулевича-Сакцински, почетен член на Българското книжовно дружество

Многоуважаемий Господине!

Честити сме да Ви явим, че Вашето писмо от 18. I. т. г., преизпълнено с оная искрена любов и горещи благопожелания, които постоянно сте изказвали за преуспеването на българския народ, се изслуша от членовете на Българското книж. дружество с голямо възхищение. Нашето дружество всегласно изказва своята гордост, че Вий, многоуважаемий Господине, сте станали негов почетен член. Интелигенцията ни, на която са известни Вашите чувства, радостно си спомня Вашето име с особенна почит и благодарност, като усърдно се старае, доколкото силите й помагат, да работи за постигането на щастливите Ваши прокобения, щото български народ да се съедини душевно в духа на новия век с другите словене и да се приготви за полезна народна деятелност на Словенския юг.

Българското книжовно дружество посрещна с благодарност предложението Ви за събиране сведения за българските художественици. По тоя толкова интересен предмет, доколкото знаем, до сега няма нищо събрано, нито обнародвано в българската книжнина освен малко общи бележки в Каницовите издания. Дружеството с удоволствие приписа Вам първата мисъл и инициатива за това събиране и като направи вече за тая потребното разпореждане, ще прибърза да Ви изпроводи у време какъвто материал би се събрал.

Приеха се следующите изпроводени за библиотеката на Дружеството издания на Вашите учени трудове:

1. Monumenta Historica Slavorum Meridionalium. etc.
2. [Не се чете].
3. Povjestne Pjesme
4. 29 Srpani 1845
5. Pavao Skalič
6. Bibliografia Hrvatska, Dio I
7. Andreas Medulič Schiavone etc.
8. Poturica, drama u 4 čina
9. Die Legitimen und Historischen Rechte Croatiens, etc.
10. Putne Uspomene 17 Hrvatske, etc.
11. Jugoslovenska Kniznica
12. Codex Diplomaticus regni Croatiae, etc, dio I u II.

Като Ви засвидетелствуваме благодарността на Дружéството и за тоя Ваш драгоценен подарък, молим Ви да имате уверение в нашето всегдашно към Вас уважение.

Подпредседател:
(В. Д. Стоянов)
Гл. деловодител:
(Т. Пеев)

(Архив на Историческия институт при Югославянската академия на науките в Загреб, XV 23/A II 10)

ПРЕПИСКАТА НА ИВАН ВАЗОВ С ФРАН ГУНДРУМ

Величко Вълчев и Илия Конев

Връзките на Иван Вазов с чуждестранните литератури и с отделни представители на тия литератури са все още непроучени задълбочено. Това се обяснява покрай другото и с факта, че липсват по-конкретни материали. Особено интересни за науката са връзките на Иван Вазов с писатели и преводачи от различни славянски страни, в които най-много е превеждано и популяризирано творчеството на нашия народен поет. В това отношение се налага системно и планомерно издирване на нови, неизвестни материали, от които на първо време трябва да се имат пред вид писмата на различните писатели до Иван Вазов, както и Вазовите писма до тях.

Ние знаехме от няколко години, че в Загреб се пазят писмата на Иван Вазов до хърватския лекар и културно-обществен деец Фран Гундрум-Ориовчанин, роден през 1856 г. в Крижевац, а починал през 1919 г. Но едва в последно време ни се удаде възможност да се сдобием с фотокопия на тия писма, въз основа на които подготвихме настоящата публикация.[1]

Личният архив на Фран Гундрум, твърде голям по обем, се съхранява в Литературния институт в Загреб. Заедно с ръкописите на оригинални и преводни трудове, материали от биографично и друго естество този архив съдържа и ръкописите на почти всички разкази и романи на Вазов, които Гундрум е превел на хърватски език, петдесет негови писма и няколко портрета с автограф. Първоначално те са били подредени и описани от известния българовед и популяризатор на българската литература в Хърватско Иван Есих, който доскоро е бил сътрудник в Института за хърватска литература. Иван Есих е възнамерявал да обнародва писмата на Вазов и в първите години след Девети септември изпратил някои от тях в София, но въпреки положените усилия не можахме да ги издирим. Впоследствие, увлечен от други задачи, Есих се отказал от намерението да подготви подобна публикация и писмата на Вазов, пръснати из ръкописите на разказите и романите, които Гундрум превел на хърватски, останали неиздадени.

---

[1] През март 1959 г., когато Илия Конев беше в Загреб, директорът на Литературния институт г-н Драгутин Тадиянович с радост му предостави възможност да преснеме всички писма и портрети на Вазов, а заедно с тях и други материали от архива на Гундрум и Ст. Юренич, които представляват интерес за нашата литературна наука. На г-н Тадиянович, д-р Олга Шоят и Недялко Михановић, научни сътрудници в същия институт, изказваме най-сърдечна благодарност за оказаното съдействие.

Публикуваните тук писма на Иван Вазов до Гундрум разкриват по-пълно връзките на поета с един от най-ревностните популяризатори на делото му в Хърватско, хранил през целия си живот дълбока почит и уважение към автора на „Под игото", а също и към целия български народ. Оценил високите достойнства на Вазовото литературно дело, открил сродното в историята, бита, страданията на хърватския и българския народ, когото опознал по-отблизо по време на своята десетгодишна лекарска практика в България (1883—1894), Гундрум е следил с внимание развитието и успехите на нашия писател, горял е от желание да получи по-скоро новоизлязла Вазова книга, за да я поднесе в свой превод на хърватските читатели. Този особен пиетет намира израз и в запазените няколко само писма на Гундрум до Иван Вазов, които се съхраняват в отдел Архив при БАН. В тях личи постоянното усърдие, с което хърватският книжовник и общественик чрез своите многобройни преводи е работил за взаимното опознаване и сближаване на двата славянски народа. Но несъмнено още по-убедителен израз на тия чувства представлява огромното преводаческо дело на Гундрум. По запазените в архива му ръкописи на преведените от него творби на Вазов и други български писатели днес изследвачът ще може да установи редица важни подробности, характеризиращи преводаческата практика на Гундрум. Успоредно с това, разлиствайки тези ръкописи, той ще бъде и дълбоко трогнат от братската, искрена любов на скромния хърватски книжовник към българския народ.

За да разберем по-добре характера на Вазовата дружба с Фран Гундрум, трябва да имаме пред вид отношението му към хърватската литература и хърватския народ. Вазов храни към хърватите големи симпатии още от началото на своето литературно творчество. Заслуги за това има и Спас Вацов, завършил в Загреб реалното училище и после Физико-математическия факултет на Загребския университет. За Спас Вацов не било трудно да види разликата в културното развитие на българския и хърватския народ, при все че Хърватско било дълги години под гнета на австро-унгарската монархия, и той настойчиво молел своя приятел да отиде и следва в Загреб, макар само една година.

Сам Вазов, останал с незавършено четвъртокласно образование (считано според старата образователна система у нас), много добре чувствувал нуждата да попълни своите знания, да продължи образованието си. След разговорите на тая тема в София през лятото на 1874 г. Вацов му писал през есента на 1875 г. и го подканял да отиде в Загреб. Как Вазов е посрещнал тази покана, научаваме от неговия отговор до Вацов, изпратен през октомври 1876 г.: „Вие тогава ми писахте върху въпроса за постъпването ми в някое училище в Хърватско, за което бяхме приказвали още в София. При всичко, че желанието ми беше (и е) силно да постъпа в едно по-високо учебно заведение, но материалните средства ми липсуваха и желанието ми остана желание."[1] В друго свое писмо, изпратено от Русе на 31. VIII. 1878 г., нашият писател изказва голяма благодарност на Вацов, който, според негов колега в канцеларията на руския генерал-губернатор в Русе, му бил издейст-

[1] Писмата на Иван Вазов до Спас Вацов бяха публикувани за пръв път от М. Арнаудов в книгата „Иван Вазов. Сборник от спомени, материали и документи", София, БАН, 1949. Те са включени и в т. XX на новото издание на Вазовите съчинения.

вувал (или щял да му издействува) стипендия за някое висше училище в Загреб. Тая приятна новина силно трогнала Вазов. Но той и сега не приел предложението на своя приятел, защото при отстъплението на руските войски турците подложили населението на Сопот на масово клане, от което не успял да се спаси и Вазовият баща. Като най-голям син младият поет чувствувал задължение към семейството си: „...Аз трябва да работя за злочестото си семейство, което чака от моя труд само" — пише той.

Българските студенти, които непосредствено след Освобождението следвали в Загреб, дали на хърватските си колеги другарска вечеря през пролетта на 1879 г. Научил от вестниците за тази проява на братска дружба, Вазов пише на Вацов: „Вечерята, която сте дали Вие, студентите в Загреб, на хърватите, е била блистателна, както виждам във в. „Българин", което прави чест на загребските българи студенти; не без удоволствие прочетох там и лестния отзив за мен, що по своята позната любезност, както винаги, не си пропуснал да направиш."[1]

Спас Вацов не престанал да призовава своя приятел — вече познат на хърватската общественост — в Загреб. Отговаряйки на негово писмо, на 15/3. II. 1878 г. той го моли за трети път да напусне само за една година България. „И колко благотворно ще действува на Вас макар една само година, каква полза ще изчерпаете Вие в туй време! Вие, драгий Вазов, ще бъдете тука между народ, който истина сега току се развива, но и това ще е от най-голяма полза. Пробуждането на народното чувство тука сега е в цветущето си състояние. Народ чист, млад, а при туй пълен с братска обич към български (разр. наша). С дохождането Ви тука Вие ще научите за една година хърватско-сръбский язик, Вие ще опознаете два нам съседни народа — хърватите и сръбите... Като знаете руски и като ще научите хърватски, лесно ще свладеете за късо време и други славянски езици и не е ли това достойно да жъртвувате една година?"[2] — пита той своя приятел.

Но колкото и примамливи да са били доводите на Вацов, колкото и силно да е било желанието у Вазов да отиде в Загреб, за да „постъпи в едно по-високо учебно заведение", по изложените вече причини той не е могъл да стори това. От друга страна, Вацов, види се, не е успял да издействува стипендия за младия поет, защото в противен случай не би му съобщавал в същото писмо, че за една година ще са му нужни 400 или 300 фиорината; че трябвало да побърза и отиде в Загреб около Великден, а ако няма толкова пари, да си ги осигури до август и да отиде в Хърватско за следващото полугодие на учебната година.

Цитираното писмо на Спас Вацов привлича нашето внимание и с други важни подробности, които характеризират топлото, сърдечно отношение на хърватската културна общественост към българския поет. „Вашите стихотворения — продължава Вацов — тука намират искрени отзив. Един прия-

[1] Статията на Вацов, за която споменава Вазов, е поместена в бр. 135 и 136 от 25. II и 1. III. 1879 г. на в. „Българин". В нея се казва между другото: „Г. И. Н. Миларов беше са отбрал да декламира песента „Радецкий" от младият ни извънредно талантлив и способен поет Г. Ив. Вазов."

[2] В. Вълчев, Из преписката на Иван Вазов, „Известия на Института за българска литература", кн. IX, 1960, стр. 326.

тел — българин, ученик на техниката в Грац — пише ми следующето: Преди няколко дена в хърватското тука академическо дружество председателят на същото г. Александър Локмер, студент на филозофията, чете скаска „Поглед върху настоящето бълг. песничество", живо рецензираще песните на г. Иван Вазов . . . Слушателите прекъсваха говорът с възхитително удобрение и бурни възклицания: да живеят братята българи, да живее Вазов до бескрайност (разр. наша) . . . Такожде и редакторът на „Vienac", г. Шеноа, сам поет и най-добър хърватски новелист, високо цени Вашите дарове"[1] (разр. наша).

Особено приятно е било за Вазов да научи за високата оценка на хърватския поет Шеноа, който поместил в своето списание „Vienac" стихотворението му „Жалбите на майките".[2] По-късно в същото списание е отпечатано Вазовото стихотворение „Радецки".

Заслужава да отбележим тук и следния момент от преписката между Вазов и Вацов. Към края на 1878 г. Вацов предложил на своя приятел, който вече бил съдия в Берковица, да издадат двамата една книга с подбрани стихотворения на славянски поети с биографиите им. Вазов приел с готовност тази идея и смятал, че би могла да бъде осъществена през пролетта на 1879 г. Обаче скоро след преместването му в Пловдив и особено след суспендирането на конституцията от Ал. Батенберг Вазов бил принуден да вземе активно участие в политическия и културно-обществения живот на Източна Румелия. Главно поради това двамата приятели не могли да издадат проектираната антология на славянската поезия.

Посочените тук факти показват как в продължение на пет-шест години се създават и укрепват връзките между Вазов и хърватската културна общественост, сред която стихотворенията му намирали винаги радушен прием. И по-късно българският поет е имал възможност да се увери в братската любов на хърватите към българския народ, засвидетелствувана и в тежките дни след суспендирането на конституцията. Като редактор на в. „Народний глас" той получил и публикувал във вестника си едно възторжено обръщение на хърватската академическа младеж към българския народ, пропито с истинско съчувствие. Със своето пламенно съдържание то е същевременно и позив за решителна борба против своеволията на диктатора. „Като обича горещо народът си и като се приготвя за светото призвание да се бори за освобождението на злочестото си отечество — четем в обръщението, — хърватската академическа младеж следеше с еднаква любов щастливите успехи, които братский български народ получаваше в тая борба. Днес, когато българският народ се заплашва със загубата на спечелената си свободна конституционност, която си извоюва той с кръвта на своите синове, хърватската академическа младеж дълбоко жали за това явление . . .

Хърватската академическа младеж не забравя, че владетелите са зарад народите, а не народите зарад владетелите . . .

---

[1] В. Вълчев, цит. публикация, стр. 326.

[2] В цитираното писмо Вацов съобщава и някои конкретни изменения, които лично Шеноа е допуснал в хърватския превод на стихотворението (пак там, стр. 327).

Народе български!

Хърватский народ, като усеща от своите рани как люто боли изгубването на свободата и като обича в тебе братска кръв, заклева те със собственото си нещастие да не отстъпяш ни крачка, защото в отстъпването лежи твоята пропаст."[1]

Няма никакво съмнение, че след публикуването на обръщението на хърватската академическа младеж в „Народний глас" Вазов и хърватската общественост се опознават все повече и повече. До времето, когато д-р Фран Гундрум се обръща към него с молба да напише няколко реда за хърватските читатели на „Под игото", българският писател вече се е запознал с по-значителните представители на хърватската литература, а в общи линии и с историята на хърватския народ. В писмото си от 16. XI. 1897 г. до Гундрум той не случайно казва: „Близки по язик, по кръв, по душа, ние, българи и хървати, по-лесно и по-дълбоко от всеки друг се разбираме, ние сме способни да си преживяваме и прочувствуваме взаимните ламтежи, тъги и минало."[2]

Иван Вазов има много ценители и почитатели в целия славянски свят. С горещо съчувствие посрещат и популяризират неговите произведения В. В. Уманов-Каплуновски, А. Степович, А. Сиротинин, И. Косминский, Г. А. Илинский и др. в Русия; Тау-Гама, Елена Соподзко, Юзефа Анц, Ян Грегоржевски, Зофия Волник и др. в Полша; И. А. Ворачек, Вл. Шак, И. Конерза, Алоис Кнотек и др. в Чехословакия. Всички те са чувствували, малко или много, нещо общо между съдбата, нещастията и борбите на техните народи и на българския народ и това ги е карало да запознаят своите сънародници с различни произведения на Иван Вазов. С много от тия литератори и преводачи Иван Вазов е бил в писмена връзка, а с някои и в личен контакт. Но надали той е писал на някои от тях толкова писма, колкото на Фран Гундрум, защото никой от посочените писатели и преводачи не е превел толкова Вазови произведения, колкото хърватският книжовник. Освен романите „Под игото" и „Казаларската царица", разказите „Травиата", „Иде ли?", „Хаджи Ахил" и др., преведени в списанията „Vienac", „Preporod" и пр.,[3] Гундрум е превел и други Вазови произведения, някои останали непечатани и се пазят днес наред с другите му ръкописи в неговия архив в Загреб.[4]

---

[1] В. „Народний глас", III, бр. 194, 2. VI. 1881 г., стр. 4.

[2] Вж. тук писмо № 5.

[3] В Музей Иван Вазов има библиографски данни за следните Вазови разкази, преведени на хърватски от Гундрум: „Хаджи Ахил" („Preporod", I, бр. 10, 11 и 12, 1898); „Иде ли?" („Preporod", I, бр. 5, 1898); „В Пирин" („Preporod", II, бр. 1, 1894); „Слугиня" („Vienac", XXX, бр. 30, 1898); „Единствен изход" (Vienac", XXX, бр. 28, 1898); „Паметник" („Vienac", XXX, бр. 24, 1898).

Преведени са и разказите: „Травиата" („Vienac", бр. 29, 1899), „Дъщерята на Пилата" („Domaće ognište", 1902), „Звезда. Източна легенда" („Obzor", 1904), „Белимелецът" („Obzor", 1904), без да са посочени имената на преводачите.

[4] В архива на Гундрум се пазят в ръкопис и следните преведени от него творби на Иван Вазов:

а. Романи и повести: „Светослав Тертер", „Митрофан и Дормидолски".

б. Пиеси: „Борислав", „Руска", „Вестникар ли?".

в. Разкази: „Една българка", „Бурната нощ", „Из кривините", „Дядо Йоцо гледа", „Среща", „Коледен дар", „Ново преселение", „Бикоглав", „Траур", „Бъдащий литерату-

Най-напред вниманието на Гундрум привлича романът „Под игото", преведен до 1895 г. на руски, английски, полски и други езици. Няколко дни след като Вазов получава писмото на Гундрум от есента на 1895 г., на което отговаря на 14 септември същата година, в нашата преса има вече съобщение, че романът „Под игото" щял да излезе в най-скоро време на хърватски език.[1] Това съобщение трябва да се смята за прибързано и некомпетентно. Една година по-късно се появява друго, във в. „Прогрес". И според него Вазовият роман щял да излезе от печат „наскоро" на хърватски език. Според второто съобщение романът се превеждал от д-р Фран Гундрум и госпожица Искра.[2]

В същност от времето, когато Гундрум се обръща за пръв път към Вазов да моли за разрешение за превеждане на „Под игото", до излизането на романа на хърватски език минават четири години. Романът излиза през 1898 г. в разкошна издателска подвързия при следния наслов: Ivan Vazov. Pod jarmom. Roman iz bugarskog života u oči oslobodjenja ispod turskog jarma godine 1876. Dozvolom piščevom iz bugarskoga preveo Dr Fran S. Gundrum. Sa slikom i životopisom pisca. Križevci, 1898.

Гундрум е придружил подарения на Вазов екземпляр с посвещението: „Slavnomu bugarskomu piscu i pjesniku Ivanu Vazovu u znak najdubljega štovanja. Križevci, dne 24 ćujko 1898. Dr Fran S. Gundrum."

В един кратък Predgovor (стр. VII—VIII) Гундрум говори за „Под игото" и за големия интерес, с който романът бил посрещнат в Европа. Той споменава положителния отзив на английския литературен критик Едмън Гос, също и отзивите на списанията „The Academy", „The Rewiew of Rewiew", „United Ireland", „Atheneum". Изказва благодарност на Вазов, по онова време министър на народното просвещение, че му позволил да преведе романа на хърватски език. В края на предговора е даден кратък животопис на Вазов (стр. IX—XVI), взет от сборника „Юбилеят на Иван Вазов" (София, 1895). След портрета на Вазов от 1897 г. преводачът е поместил няколко реда от Вазовото писмо до Гундрум от 14. IX. 1895 г., в които поетът дава съгласието си за превеждане на романа му, и цялото Вазово писмо от 16. XI. 1897 г., предназначено за хърватските читатели.

През лятото на 1898 г. Иван Вазов бил на лечение в Карлови Вари и там се срещнал вероятно за първи път[3] с Фран Гундрум. За хърватския преводач и почитател на нашия виден класик прекараните заедно дни са били истински празник. За тях той говори с възторг в биографичния си очерк за Вазов, поместен на следната година във „Vienac" — във втората половина на очерка.[4]

рен „кружок", „Наводнението", „Вълко на война", „Един излет из сенките на нашия живот", „Просител", „Изпросила", „Доктор Андрозов", „Коприва".

г. Отзиви за Вазови творби: за „Пъстър свят" и за „Видено и чуто".

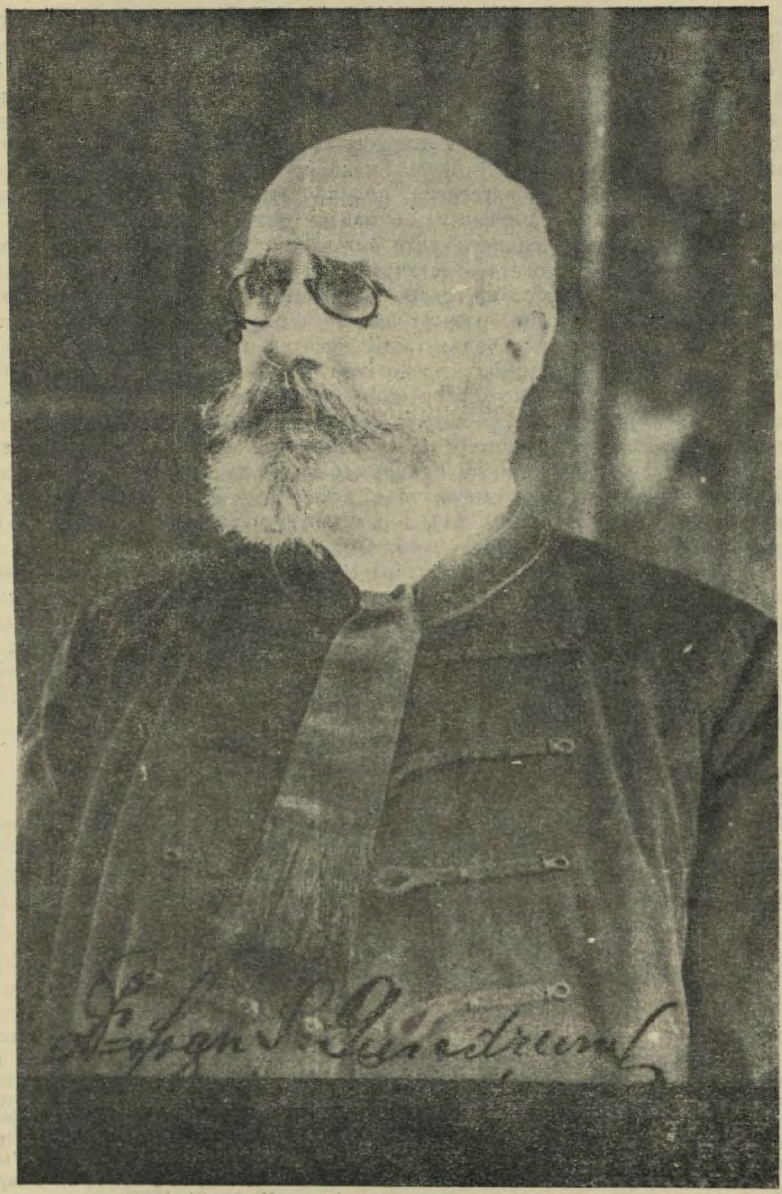
Библиографията на Вазовите преводи в чужбина, съставена в Музей Вазов, не е пълна; възможно е някои от посочените разкази да са публикувани.

[1] Вж. в. „Мир", I, бр. 149, 16. IX. 1895 г., стр. 3.

[2] Вж. в. „Прогрес", VI, бр 2, 9. X. 1896 г., стр. 2. Като преводач на романа обаче при неговото излизане е посочен само Фран Гундрум.

[3] Както личи от съдържанието и официалния тон на публикуваните тук писма (първото от 14. IX. 1895 г.), особено от горния цитат из очерка за нашия писател, по време на своето пребиваване в България Гундрум не е познавал лично поета.

[4] Началото е поместено в книжка, която липсва в Народната библиотека в София.

Снимка на д-р Фран Гундрум от 1913 г., подарена на Иван Вазов с посвещение

„Već sam bio sa liječenjem gotov — четем в тоя очерк — kad iz bugareskih novina saznam, da će u Karlove Vary prispjeti bugarski ministar narodne prosvjete — Ivan Vazov. Odlučim ostati još koji dan, ta živa me želja vukla da upoznam (разр. наша) tog velikana na književnom polju bratrskoga naroda; tim više sam ždnio upoznati ga, što sam s njim dopisivao i preveo na hrvatski njegov roman „Pod igoto". Ivan Vazov došao ustanovao u kući „Amethyst". U Karlovim Varima nema kućnih brojeva. Svaka kuća ima svoje ime."[1]

Този очерк разкрива интересни подробности за животописа на нашия поет. Гундрум е имал възможност да задава най-различни въпроси на своя висок гост, на които последният, както виждаме от очерка, е отговарял охотно. Държането на Вазов, неговата начетеност и талант са направили на Гундрум силно впечатление. С любов ни говори той както за външния портрет на Вазов, тъй също и за неговите разностранни интереси и творчески постижения, за съдбата му на отричан в родината му писател от някои литературни кръгове. „On, e ugodan pripovjedač, slušao biga čovjek tri dana i tri noći. Obzirom na njegovu svestrannu noobrazbu idobro poznavanje prilikâ kod raznih naroda, a i kod hrvatskoga, teklaje zabava veoma ugodno — пише Гундрум.[2]

Трябва да смятаме, че интересът към Вазовите произведения в Хърватско е бил твърде голям, или пък, че Гундрум е видял някои недостатъци в своите преводи на Вазови произведения, та е искал да направи втори превод на „Под игото" (вж. писма № 40, 41), а разказите „Иде ли?" и „Хаджи Ахил" е превел втори път" (вж. писма № 45, 46).

Гундрум се стреми да популяризира Вазовото творчество и по-специално своите непубликувани преводи и в други градове, за което съдим от писмото на хърватския писател Р. Ф. Магер до Ив. Вазов от 19. VII. 1914 г., запазено в архива на Вазовия музей. Като съобщава на Вазов, че ще се грижи за поставяне на пиесата му „Борислав" на сцената в гр. Осиек, в който град имало клуб на хърватските писатели, Магер отбелязва изрично, че пиесата била преведена и изпратена от Фран Гундрум.

Когато пише за Вазов или за българската литература, Гундрум не забравя да изрази радостта си по повод на различни културни прояви в България. Като разглежда например първата годишнина на сп. „Славянски глас" и се изказва ласкаво за поместените в кн. 1 на списанието Вазови творби „На върха Свети Никола" и „Опълченците на Шипка", Гундрум завършва с думите: „На „Славянски глас" хърватски, братски поздрави! От сърце му желаем най-голям успех и дълъг живот" („Vienac", XXXIV, бр. 38, стр. 606).

Фран Гундрум проявява интерес и към други български писатели. Научил за романа на Д. Страшимиров „Сред мрака", излязъл през 1901 г., той моли Вазов да му прати отзивите за тоя роман. При все че народният поет

[1] Fran Gundrum, Ivan Munčov Vazov, „Vienac", XXXI, бр. 9, 1899, стр. 138—140.

[2] Фран Гундрум не е единственият хърватски книжовник, който се изказва положително за творчеството на големия наш писател. Твърде ласкав отзив за „Под игото" написва Август Харамбашич („Preporod", I, бр. 10, 1898). В сп. „Vienac" е посветена статия, подписана с инициали V. C., на Вазовия разказ „Кардашев на лов" (от „Драски и шарки"). В нея Вазов е характеризиран като голям реалист, като „даровит писател, велик психолог и здрав хуморист" („Vienac", XXXI, бр. 24, 1899, стр. 395). Пак във „Vienac" намираме отзиви и за Вазовите „Немили недраги" (1899, бр. 31); за „Казаларската царица" (1903), а в „Prosvjeta" — за „Нова земя" („Prosvjeta", IV, бр. 20, 1896).

не е бил всякога в добри отношения с Д. Страшимиров, както и с неговия брат А. Страшимиров, той се радва искрено, че в Хърватско ще бъде преведена още една българска книга (вж. писмо № 25). В личния архив на Гундрум се пазят в ръкопис също драмата на В. Друмев „Иванко", разкази от Алеко Константинов, Петко Тодоров и Димитър Попов.

Гундрум е превел няколко разказа и от Евгения Марс: „Убий се!" („Ubij se!", „Hrvatska smotra", св. XI—XII, 1909, стр. 353—355); „Фарисейство" („Fariseistvo", „Hrvatsko pravo", бр. 4304, стр. 20); „Бащин дом" („Baština", „Narodna obrana", 1911, бр. 166—167 и 169). Той е написал и няколко отзива за нашата писателка. В отдела „Jz bugarcke književnosti" на сп. „Hrvatska smotra", 1909, св. XI—XII, е поместен кратък отзив за „Лунна нощ". Подобна кратка статийка е отпечатана и в сп. „Prosvijeta", 1912, бр. 21.

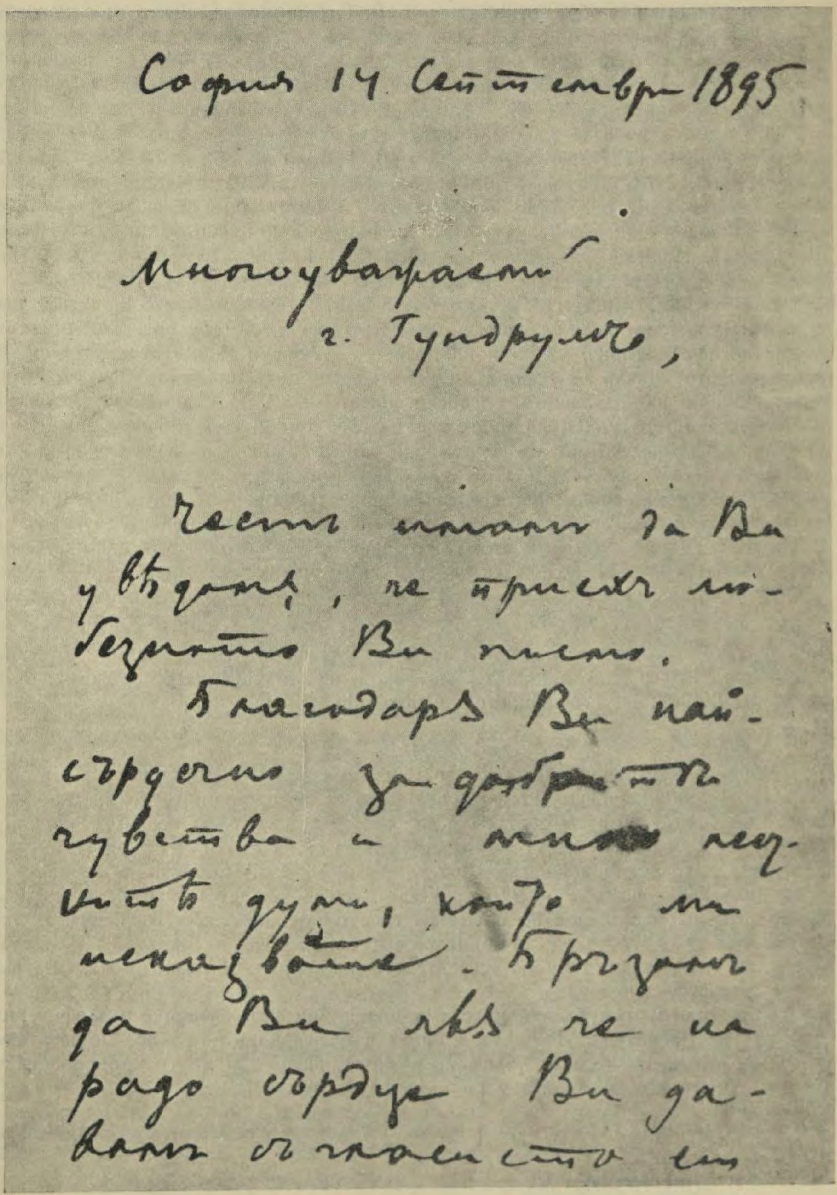
В архива на Гундрум се намират и други материали, които показват интереса на тоя възторжен славянофил към българската литература. Той е автор на статии за България, също и на повестта „Азис и Райко" със сюжет от историческото минало на народа ни. Често е молил свои приятели да го снабдяват с книги на различни български писатели, за да следи развитието на българската литература и да превежда на своя роден език по-значителните й художествени завоевания. Същевременно сам е изпращал хърватски книги, искани от негови приятели в България. Например Вазов е пращал на Гундрум много свои произведения, както и периодични издания, от които последният се интересувал. Българският писател е получавал на свой ред също отделни книжки от „Vienac" и други хърватски списания. Много от тях са изгубени. Но в личната му библиотека и досега са запазени три книги от Гундрум: „O Vožnji na biciklu", Zagreb, 1904; „Zdravstvo s polnoga Života", Zagreb, 1905; „O produljenju Života", Zagreb, 1907. И трите тия книги имат следното еднообразно посвещение: „Momu Lubaznom prijatelju Ivanu Vazovu, slavnom bugarskom piscu u znak najdubljeg štovanja i uz srdačni hrvatski pozdrav. Križevac, 31/III 908. Dr Fran Gundrum Oriovčanin."

* * *

Данните за периода, през който Гундрум живее в България, са твърде оскъдни. В един наш ежедневник, след като се говори за интереса на д-р Иван Есих към българската литература и се съобщава за една негова статия, посветена на Гундрум, се казва, че преводачът на „Под игото" на хърватски език е служил като лекар в България от 1883 до 1894 г.[1] От тази статия, както и от приведения по-горе очерк от „Vienac" се вижда, че Гундрум не е имал лично познанство с Вазов по време на своето пребиваване в България. В тая статия между другото за пръв път се съобщава, че в архива на Гундрум, предаден след смъртта му на Хърватската академия, се пазят доста Вазови писма до неговия преводач.

Последното от публикуваните тук писма, писано очевидно в София, ни навежда на мисълта, че Гундрум е идвал в България и по-късно. По-нататъшното проучване на неговия архив ще разкрие навярно и други подробности за литературната дружба, която е свързвала Гундрум с Вазов.

[1] Вж. „Иван Вазов и д-р Фран Гундрум", в. „Зора", бр. 7534, 20. VIII. 1944 г.

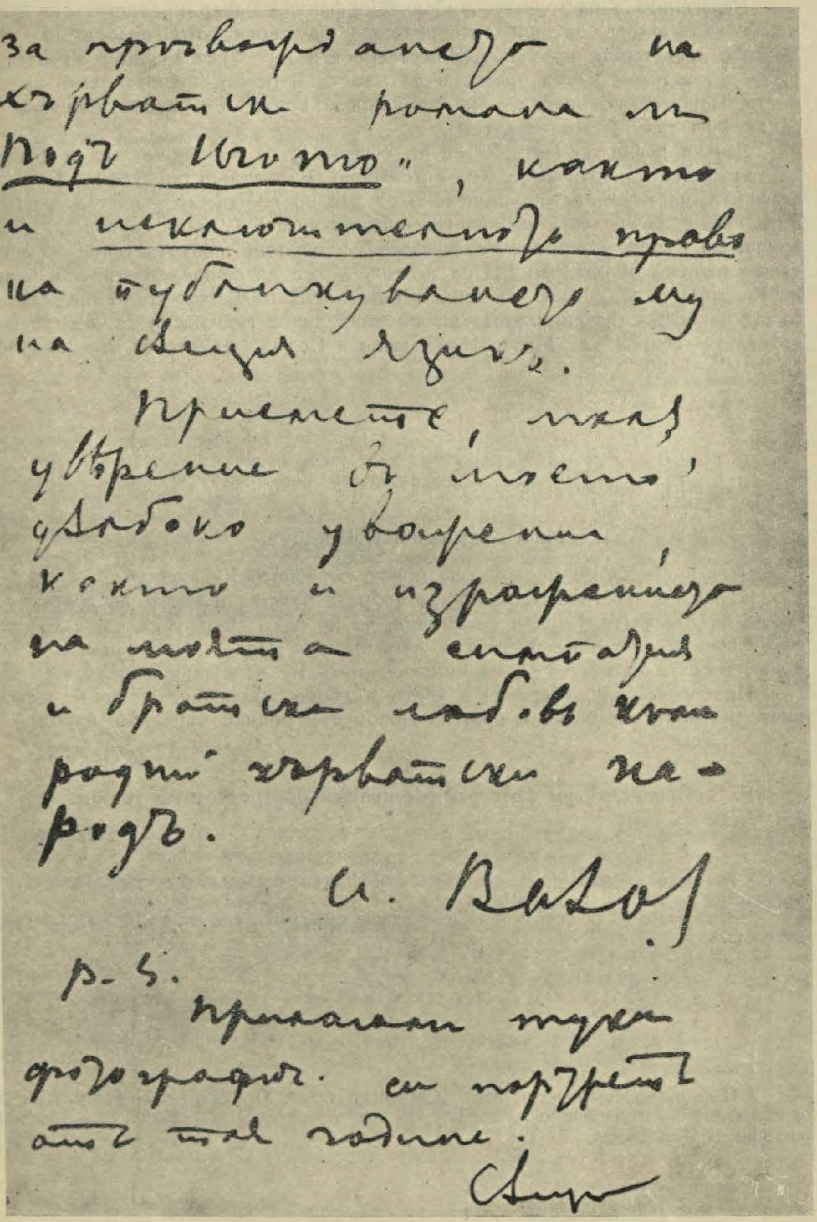

София 14 Септември 1895

Многоуважаеми
г. Гундрумъ,

Часть имамъ да Ви
увѣдомя, че приехъ лю-
безното Ви писмо.
Благодаря Ви най-
сърдечно за добрите
чувства и мили мисли-
тѣ думи, които ми
изказвате. Бързамъ
да Ви кажа, че на
радо сърдце Ви да-
вамъ съгласието си

Факсимиле на Вазово писмо до Фран Гундрум от 14. IX. 1895 г.

за преводването на хърватски романа „Под Игото", както и изключителното право на публикуването му на Вашия език.

Приемете, мили господине, дълбоко уважение от моето дълбоко уважение, както и изражението на моята симпатия и братски любов към родния хърватски народ.

И. Вазов

П. С.
Прилагам тук фотографич. си портрет от тая година.

Факсимиле на Вазово писмо до Фран Гундрум от 14. IX. 1895 г.

Изнесените в настоящата публикация факти,[1] макар и недостатъчно пълни, даваг възможност да добием представа за творческите връзки на Иван Вазов с хърватската културна общественост и д-р Фран Гундрум, които нашата литературна наука предстои да проучи и осветли с по-големи подробности. Нашата публикация е малък принос, който ще улесни бъдещия изследвач на тази благодатна тема.

Всички писма на Иван Вазов до неговия хърватски почитател и преводач на творчеството му публикуваме автентично. В правоъгълни скоби [ ] сме поставили само някои дати, установени от нас по пощенския печат на съответните писма. За сведение на заинтересувания читател следва да съобщим, че в архива на Гундрум в Загреб са запазени и няколко поздравителни илюстровани картички от автора на „Под игото". Може да се предполага, че у близки на Гундрум или другаде се намират още писма на Вазов, които предстои да бъдат издирени. Факсимилетата на публикуваните тук писма се съхраняват в архивната сбирка на Музея Иван Вазов в София, където са заведени под № 1410—1460.

1

София, 14 септември 1895.

Многоуважаемий г. Гундрум,

Чест имам да Ви уведомя, че приех любезното Ви писмо.

Благодаря Ви най-сърдечно за добрите чувства и много лестните думи, които ми изказвате. Бързам да Ви явя, че на радо сърце Ви давам съгласието си за превождането на хърватски романа ми „Под игото", както и изключителното право на публикуването му на същия язик.[1]

Приемете, моля, уверение в моето дълбоко уважение, както и изражението на моята симпатия и братска любов към родний хърватски народ.

И. Вазов

P. S. Прилагам тук фотографич[еския] си портрет от тая година.[2]

Същий

[1] Тия няколко реда от Вазовото писмо Гундрум превежда и поставя в началото на хърватския превод на Под игото.

[2] В началото на романа е поместено клише на Вазовата снимка от 1895 г. с автограф на поета.

[1] Нека отбележим още, че в сп. „Славянски глас", XI, 1912, кн. 7—8, стр. 353—354, е поместено стихотворението на хърватския поет Драгутин М. Дамянич „Моя път", посветено на Иван Вазов.

2

София, 2 септ. 1897.

Уважаеми господине,

Получих любезното Ви писмо и мола да извините, че се забавих с отговора си. Клишето на моята слика,[1] което ми искате, е развалено и не може да служи вече. Колкото за биографските сведения, ще Ви прата Юбилейния ми сборник,[2] гдето ще найдете сведенията, които Ви трябват.[3] Тогава ще мога да Ви прата и няколко думи за Вашата читающа публика. Романа Под игото е преведен цял на руски, французки, английски, шведски, холандски, полски, чески, а в скоро време ще излезе в сръбски[4] и немски[5] превод. За сега нямам на ръка отзивите на европейския печат по романа.

Приемете уверение в много глъбоко уважение.

И. Вазов

[1] Слика, хърв. — портрет.

[2] Сборникът, който споменава Вазов, носи заглавие Юбилеят на Ивана Вазов. Издаден е в София през 1895 г. във връзка с първия юбилей на поета.

[3] Гундрум се интересувал от биографски сведения за Иван Вазов, които му били необходими за готвения от него предговор към Под игото.

[4] Не ни е известно кой е превеждал по онова време в Сърбия Вазовия роман Под игото, както и причините, поради които романът не бил издаден тогава. Преводът на Под игото на сръбски, направен от Н. Миркович, излиза сравнително доста късно — едва през 1937 г.

[5] Първият немски превод на Под игото, за който пише тук Вазов, направен от д-р Атанас Димитров, бива издаден от д-р Иван Парлапанов в Лайпциг през 1918 г.

3

София, 16 септ. 1897.

Многоуважаемий г-н докторе,

Приех любезното Ви писмо и сърдечно Ви благодара за честитенията и за Вашите приятелски чувства, изказани в такава лестна форма.

Разпоредих се за изпращането Вам Юбилейния Сборник,[1] който искате; за другите Ваши желания — не ми е възможно сега да ги удовлетвора поради залисите ми, които с откриването на Народното събрание се уголемиха още.[2] Проса Ви покорно извинение за това. Твърде се радвам за онова, което ми пишете за Под Игото, и с крайно удоволствие и нетърпение очаквам да вида романа си излязъл и на вашия братски язик.

Приемете уверение в моето дълбоко почитание и благодарност.

И. Вазов

[1] Вж. писмо № 2, бел. 2.

[2] На 26. VIII. 1897 г. Вазов бива назначен министър на народната просвета и отново бива ангажиран в обществено-политическа дейност. За тая своя дейност намеква той в тия редове на писмото си.

4

София, 16 ноември 1897.

Уважаемий г. докторе,

Чест имам да Ви уведома, че получих Вашето последно писмо.

Прилагам Ви тук исканите няколко реда, за да ги турите в превода си, ако ги одобрите.[1]

Пращам Ви и Юбилейния сборник,[2] там е биографията ми и на края ѝ ще намерите просените сведения.[3]

Приемете, мола, уверение в моето дълбоко почитание.

И. Вазов

[1] Вазов има пред вид следвашото писмо.

[2] Касае се и тук за сборника Юбилеят на Ивана Вазов, София, 1895.

[3] В началото на същия сборник е поместена кратка автобиография, подписана с инициалите на Радул Канели — Р. К. Към края на тия автобиографични бележки се говори за чужди преводи на Вазови творби, а също тъй за обществено-политическата и книжовната дейност на поета след връщането му от Русия (1889).

5

Многоуважаемий г-н Докторе,

С истинско задоволство Ви разреших превождането на хърватски романа ми Под Игото. Мисълта да го вида и на вашия братски язик[1] ме особенно радва и лъсти. Близки по язик, по кръв, по душа, ние, българи и хървати, по-лесно и по-дълбоко от всеки други се разбираме, пò сме способни да си преживяваме и прочувствоваме взаимните национални ламтежи, тъги и минало. Жива страница на българското недавно, Под игото доверчиво иде да търси днес благосклонното снизхождение на хърватския читател. Ще ли го намери? Вашето мъчно и честно предприятие, г-н докторе, ще има във всеки случай тая заслуга, че ще е притурило още едно благородно усилие за по-тясното сближаване чрез духовното общение на двата наши млади, пъргави славянски народа, които тъй инстинктивно и тъй силно се вече обичат и вървят с упование към бъдъщето, жедни за наука, прогрес и широк размах на силите си.

София, 16 ноември 1897.

С дълбока почит

И. Вазов[2]

[1] Както и Вазов отбелязва в писмото си до Гундрум от 2. IX. 1897 г., романът му Под игото добил вече по онова време голяма популярност не само сред славянските, но и между редица европейски народи.

[2] Това писмо, изпратено от Вазов по искане на Гундрум, бива преведено от последния и поместено в началото на хърватския превод на Под игото след Вазовото писмо от 14. IX. 1895 г.

6

МИНИСТЕРСТВО
НА
НАРОДНОТО ПРОСВЕЩЕНИЕ
№ 13292

До господина[1]
Д-р Гундрум
в Крижевац (Австро-Унгария)

1. X. 1898.
г. София

Както имах чест и устно да Ви говоря,[2] повереното ми Министерство желае да повери на едно опитно по театралното дело лице, от хърватска народност, длъжността на режисьор на Българската Народна Драматическа трупа. Заплатата, която Министерството определя за титуляра на тая длъжност, е 3,600 лева годишно. Разумява се, че казаното лице ще трябва в едно кратко време да се усвои с българския язик, без познаването на който гонимата цел не може да се постигне.

Като разчитам напълно на Вашата любезност, аз Ви моля с настоящето, уважаемий Господине, да ми явите по-скоро кой ваш сънародник бихте ми препоръчали като най-подходящ за споменатата длъжност и който би се съгласил да я завземе под посочените по-горе условия.

Министр: И. Вазов[3]

[1] Писмото е писано с друг почерк; подписът на Ив. Вазов е оригинален.

[2] През август 1898 г. Вазов ходил на лечение във Виена и Карлсбад и се видял с д-р Фран Гундрум. За тая среща той говори в разказа си „Ah, Exellence!“ Вж. и тук писмо № 9 по тоя въпрос, а тъй също и писмо № 31.

[3] На това Вазово писмо Гундрум отговаря на 18. X. 1898 г. до министерството, че хърватинът Йосиф Бах, свършил драматичното училище в Загреб, бил готов да приеме длъжността режисьор на драматичната трупа. Но заплатата му се виждала малка, та се надявал, че министерството ще намери възможност за допълнително възнаграждение или пък ще му даде 4000 лв. годишна заплата. Тоя проект впрочем не се осъществил. Вж. следващото писмо.

7

София, 5 ноември 1898.

Драгий г-н докторе,

Прося извинение за закъсняването да Ви отговоря, понеже бях, а и сега съм, много занят. Понеже днес получих и последното Ви писмо от 16. X.,[1] то отговарям и на двете Ви писма.

Комбинацията за режисьора се измени, понеже един българин, свършил драматическото изкуство в Петербург и сега помощник-режисьор при Градский театр в Одеса, си е предложил услугите и театралний комитет на нашата трупа го е поканил.[2]

Хъш значи революционер, който в същото време е и емигрант и нехранимайко (вагабонт).[3]

Изпращам Ви портрета си, снет миналата година.

Не мога да си спомна за кои именно два тома от Сборника[4] ми пишете. Щом ми ги означите, ще Ви се изпратат също.

Приемете, моля, уверение в моето дълбоко уважение и приятелски чувства, както и поклона ми г-жи Гундрум.

Ваш

И. Вазов

[1] В оригинала се чете като 16/II.

[2] Когато министерството се обръща към Гундрум и го моли да намери подходящ кандидат за режисьор на нашата драматична трупа, самата трупа заедно с режисьора си Радул Канели се намирала в обиколка из Македония. Не ни е известно кой е бил младият българин, свършил драматическо изкуство в Петербург, който поискал да бъде режисьор на трупата „Сълза и смях". Комбинацията и с него обаче не се разрешила. След Радул Канели режисьорският пост в трупата бил зает от друг хърватин — Адам Мандрович.

[3] Гундрум ще е работил вече върху своите Razjašnjenja на непознатите думи, приложени в края на романа. Между другите думи обаче не виждаме думата хъш.

[4] Касае се навярно за Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, в първите три книги на който е отпечатан за първи път Вазовият роман Под игото (I, II, III, 1889, 1890).

8

Уважаемий и драгий г. докторе,[1]

С истинско удоволствие четох писмото Ви и бях силно трогнат от добрите и приятелски чувства, които и тоя път ми изказвате. То е за мене толкос по-ценно, че ми дава един прекрасен албум от вашия красавец Загреб.[2] Благодаря и на г-жа съпруга Ви за любезните поздрави и Ви моля да й предадете моя поклон и сърдечни благопожелания.

Стискам и Вам горещо ръката и остаям за всегда Ваш предан

И. Вазов

София, 31 декември 1898.

[1] Писмото е написано на илюстрована карта „Поздрав от София" с изгледи от двореца, паметника на Васил Левски и др.

[2] Не е ясно дали с писмото си Гундрум пратил и албум от Загреб. Такъв албум не е запазен в личната сбирка на нашия писател.

9

София, 25 март 1899.[1]

Драги г. Д-ре,

Получих първите ви и последните карточки. С крайно удоволствие видях преводите Ви във „Vienac"[2] и „Preporod".[3] „Merci". Също и г. Харамбашичу за съчувствения отзив.[4] За Карлсбад нищо още не съм решил. Четох с бла-

годарение възпоминанието ви за срещата ни там лани, която няма да забравя. Моля предайте сърдечний ми поклон на госпожата.

Ваш И. Вазов

Не ми отговаряте приехте ли писмото ми от февруари.

[1] Писмото е написано на илюстрована карта.

[2] Думата е нечетлива.

[3] В сп. „Preporod", I, кн. 5, 1898, е преведен от Гундрум Вазовият разказ „Иде ли?", а в кн. 10, 11 и 12, същата година — разказът „Хаджи Ахил".

[4] Пак в „Preporod", I, кн. 10, д-р Август Харамбашич печата прочувствен отзив за преведения на хърватски роман Под игото, в който между другото четем: „В световната литература има малко романи, които по своето занимателно съдържание и художествена стойност би могли да се поставят редом с това гениално дело на сегашния български министър на просвещението, г. Ив. Вазов. Великите световни писатели може да са написали и по-хубави, и по-добри дела от тоя вид, ала рядко някога са описвали целокупния живот на всички слоеве на един народ в едно определено време, както това е извършил Ив. Вазов в своя роман „Под игото". То е истинска Омирова епопея из българския живот току преди освобождението от турско иго, с каквато не могат се похвали дори и по-големи и по-просветени народи от българския, който едва преди 25 години е стъпил на прага на истинската европейска цивилизация."

10

София, 22 април 1899.

Драгий и уважаемий г-н докторе,

Получих вчера писмото Ви. С удоволствие виждам, че Вие продължавате да превеждате мои неща.[1] Аз Ви благодаря за това внимание. Наскоро се надявам да мога да Ви изпратя една нова моя книга, която ще бъде турена под печат.[2] Странно е наистина онова, което ми пишете за редакциите на Мисъл и Свѣтлина. С д-р Кръстева се не виждам, но с редактора на Светлина,[3] когато се срещна (той обитава Пловдив), ща поговора и ща Ви съобща.

XVI книга от Сборника не е излязла. Тя ще излезе, по всяка вероятност, идущата година.[4]

Както изглежда, няма да се видим тая година на Карлсбад; аз няма никак да излазям в странство, ща пътувам из българските планини: може да ми дадат някое прясно вдъхновение.[5]

Пращам Ви образа си, който снех тоя месец.[6]

Моля поздравете г-жа Гундрум, на която пожелавам приятно прекарване на краеморския курорт.

Стискам Ви сърдечно ръката.

Ваш предан И. Вазов

[1] Отнася се навярно за разказа „Травиата", поместен във „Vienac", V, бр. 29 от 1899 г.; преводачът не е посочен.

[2] Вазов подразбира стихосбирката си Скитнишки песни, излязла през 1899 г.

[3] Редактор-издател на сп. Светлина бил Йордан Михайлов. От VIII си годишнина Светлина излизала в Пловдив.

[4] През 1900 г. излиза кн. XVI и XVII на Сборника за народни умотворения, наука и книжнина. Двойната книга е посветена на десетгодишнината от създаването на сборника. Съдържа твърде интересни изследвания от В. Дубровски, Б. Дякович, Ив. Д. Шишманов, А. И. Соболевски, Л. Милетич, Н. Начов, Иржи Поливка, Б. Бинцес и др.

[5] Някои от стихотворенията, породени при Вазовите излети в Стара планина, са отпечатани в Под нашето небе (1900), а по-голямата част — в Скитнишки песни.

[6] Снимката от 1899 г., която Ив. Вазов пратил на Фран Гундрум, е запазена и досега в архива на последния.

11

Драгий г. Докторе, получих Ви отворените писма и Ви отговарям. Булгария е източен инструмент, един вид китара, мандолина. За новата ружа нищо не ми е известно. Ща питам. „Борът" и Епоха Кърмачка не са печатани в отделна сбирка, а са в списанията: Периодическо списание и Денница.[1] Борът може да Ви прата в препис. Новата ми книга е сбирка лирически стихотворения и ще се тури под печат този месец. Носи име: Планински песни[2]. Ще Ви я прата, щом излезе. Ще излезе от печат също книжка: „Френцускатa критика за романа Под игото"[3], която също ще получите. Аз права разходки и излети из нашите планини и Ви поздравлявам от тях.

Юлий, 10, София [1899].

Ваш
И. Вазов

[1] Всички въпроси, на които отговаря Ив. Вазов, са интересували Гундрум във връзка с произведенията на нашия поет, които превеждал в момента или възнамерявал да превежда.

[2] Вазов смятал да наименува новата си стихосбирка Планински песни, но после предпочел заглавието Скитнишки песни. Вж. следващото писмо.

[3] Касае се за брошурата „Френцузската критика за Иван Вазов" („La Nouvelle Revue ", Juillet, 1899), отпечатък от сп. „Българска сбирка", VI, кн. 13, 1899.

12

Драгий г. докторе,

Напълно съгласен съм с Вас, че могат да се махнат въпросните страници из Нова Земя[1], без особенна повреда за романа. Viena с се получава тука в Славянска беседа, затова недейте ми праща книжките ѝ. След една неделя най-късно ще Ви изпрата френцуските критики, Хъшове (новото издание)[2] и Скитнишки песни.

Със сърдечен поклон
Ваш
И. Вазов

София
7 септември 1899.[3]

[1] Романът Нова земя не е издаден на хърватски език.

[2] Вазовата пиеса Хъшове, драма в пет действия и една жива картина; второ съвършенно преработено издание, София, Чипев, 1899. В не-

публикуван превод на хърватски език тази драма се пази в архива на Народния театър в Загреб. От направената справка се установи, че драмата не е представяна на загребска сцена.

[3] На Вазовото писмо Фр. Гундрум отбелязал собственоръчно, че получил писмото на 21. IX. 1899 г.

13

Г-н докторе,[1] получих дописните Ви карти и се радвам, че сте добре. Аз ще дам съобщение за Немцевича[2] в Бълг. сбирка. Редактора г. Бобчев ми казва, че я праща на Vienac в замяна, но досега не са му пратили списанието си. Добре е, когато Ви се случи да попросите редакцията на Vienac да направи това. Българска сбирка е едно от най-добрите ни списания. Моята книжка[3], която тук има голям успех, пратих и на Vienac.

Сърдечен поздрав на госпожа Гундрум.

Ваш И. Вазов

Sofia, 19 октомври 1899.[4]

[1] Писмото е написано на илюстрована картичка с изгледи от София.

[2] В последните три книжки на Бълг. сбирка (за октомври, ноември и декември) от 1899 г. няма поместено съобщение за Немцевич.

[3] Касае се за Скитнишки песни.

[4] Гундрум написал собственоръчно, че е получил писмото на 9. XI. 1899 г.

14

10 декември 1899.

Драгий г. докторе,

Приех и двете Ви последни писма. Обявлението за списанието Живот, на което желая пълен успех, ще предам на редакцията на Бълг. сбирка[1]. [Вярвам да сте получили новата ѝ книжка, дето ще видите разказа ми „Челопешка гора"[2].]

Невъзможно ми е сега да Ви изпрата исканите отзиви за моята последна книга,[3] защото не получавам повечето от списанията и вестниците, дето са се появили, па съм и занят сега, та ще моля да ме извините. До колкото помня, рецензии са се появили в Бълг. Преглед, Мисъл, Бълг. сбирка (само отзив), Бълг. търговски вестник, Ученишки другар, Мир, Истина, Летописи, Надежда и пр. Не съм в състояние да Ви дам имената на сичките наши вестници и списания, но те възлизат до 80—100.

Поради горната причина исканата статийка за Живот не мога да приготвя сега.

Излишно считам да изпращам разрешение г-ну Бадаличу. Вам е известно, че за мене е гордост да виждам превождани съчиненията си, и аз особено ща съм благодарен на г. Бадалича за решението му да запознае хърватското общество с новия ми трудец.[4]

Ще очаквам да видя с удоволствие първата книжка на Живот, дето се надея да срещна поетически произведения от горния млад песник[5].

С най-сърдечен поздрав

И. Вазов

Пожелавам Вам и на госпожата да посрещнете и прекарате весело Рождество Христово.

Същий[6]

[1] В последните книжки на Бълг. сбирка от 1899 г. и първите от 1900 г. не се намира обявление за сп. Живот, в което са поместени много статии за България и българската литература.

[2] Означеният в прави скоби текст е прибавен отпосле; касае се за Вазовия разказ „Една българка", печатан за пръв път със заглавие „Челопешката гора" в Бълг. сбирка, VI, кн. 17 и 18, 1899, стр. 801—813.

[3] И тук Вазов има пред вид сбирката си Скитнишки песни.

[4] Не ни е известно кое Вазово произведение се канел да преведе на хърватски Бадалич — навярно хърватският поет и книжовник Юго Бадалич (1851—1900), приятел на споменатия в писмото от 25. III. 1899 г. Август Харамбашич.

[5] Песник — поет. Вазов употребява тая дума и в поезията си.

[6] На писмото Гундрум отбелязал, че го е получил на 22. XII. 1899 г.

15

Драгий г. докторе,[1]

Получих картичките Ви, също и списанието Живот[2], което е богато и по форма, и по съдържание, и му пожелавам пълен успех.

Сърдечен поздрав

И. Вазов

12 януари 1900
София

[1] Написано на илюстрована картичка с изгледи от София.

[2] В личната библиотека на Иван Вазов не са запазени книжки от списанието „Живот" (Život), за което Вазов пише.

16

Получих картичките, благодаря за поздравите и вниманието.
Сърдечен привет до Вас и госпожата.

Ваш предан

И. Вазов

София, 21 май 1900.[1]

[1] Написано на илюстрована картичка с изглед от Копривщица.

17

Драги г. докторе,[1]

Сърдечен поздрав. Видях във Vienac „Prijava“. В скоро време ще мога да Ви пратя ново нещо от мене. Моите почитания на госпожата.

Ваш И. Вазов

София, 28. VI. 1900.

[1] Написано на илюстрована картичка с илюстрация от романа Под игото и „Българското историческо топче от 1876 г.“, с цитати от Под игото.

18

[София, 1900.][1]

Уважаемий г. докторе,

Понеже силно настоявате, аз Ви пращам днес три от главните периодични издания с рецензии за предметната книга[2]. Другите отзиви са дребни, но сѐ в тоя тон. Вие ще ми съобщите впечатленията си от представянето на драмата у вас.

Моля да не съобщавате на автора, че от мене сте получили изданията, които Ви пращам днес, за да не бъде претълкувано това.

Мисъл[3] е чужда и Ви моля най-късно след месец и половина да ми я повърнете.

С поздрав сърдечен. Ваш И. Вазов

[1] Писмото е без дата. Датирано е според съдържанието и литературните справки.
[2] Касае се за пиесата на Илия Миларов Апостол, трагедия в пет действия из българската революционна епоха преди освобождението, София, 1899. Вж. следващите писма.
[3] В сп. Мисъл, което Вазов праща на Гундрум, била отпечатана рецензия за пиесата на Миларов (кн. 6, юни 1900 г., стр. 403—408, подписана с инициалите В. И.).

19

Драгий докторе,[1]

По желанието Ви, по-преди Ви изпратих някои журнали с рецензии за г. Миларовата драма. Моля отговорете получихте ли ги, както и пощенската ми карта.

Със сърдечен поздрав

И. Вазов

20 октомври 1900.

[1] Написано на пощенска картичка с изгледи от София.

20

София, 23 октомври 1900.

Драгий г. докторе,

Получих пощенската Ви карта.

Аз вярвам, че с някои съкращения драмата на г. Миларова би излязла добре на Вашата сцена.

Надея се, че Вие сте изпълнили просбата ми да не съобщавате от кого сте поискали журналите с рецензиите за драмата му.[1] Ще ми бъде много неприятно, ако г. Миларов, с когото сега сме в добри отношения, претълкува постъпката ми като един акт от недружелюбие и враждебност.[2]

За Вестникар ли? се появиха досега сѐ добри отзиви в четири-пет вестника и списания, но ми е мъчно да ги събера. Ако непременно желаете това, ще се постарая да Ви ги доставя. Комедията се е играла вече в Сливен, а сега се разучва от държавната трупа, управлявана от Вашия съотечественик г. Мандровича[3], за да бъде представена в началото на ноември.

Тия дни излазя от печат една нова моя стихосбирка: Под нашето небе.

Друго ново нещо в нашата литература за сега не зная.

Поклони на г-жа Гундрум.

Стискам Ви дружески десницата

Ваш

И. Вазов

П. П. Дайте ми някои подробности върху сюжета на превождаемата от Вас хърватска пиеса.

Същий

[1] Вж. писмо № 18, бел. 2 и 3.

[2] Вазов посреща с радост критичните работи на Илия Миларов в нашия печат и препоръчва младия критик на С. С. Бобчев за постоянен сътрудник на сп. Бълг. сбирка (вж. Иван Вазов, Непубликувани писма, София, БАН, 1955, стр. 128—129). Тая препоръка поетът прави независимо от факта, че в ред свои работи Миларов критикува различни литературни произведения на Иван Вазов: Иван Вазов като драматически писател, София, 1896; Иван Вазов като романист. Критическа студия, София, 1896; Хъшове. Драма (?) в 5 действия от Иван Вазов, Народни права, VI, бр. 131, 132, 134, 136, 141, ноември—декември 1896 г. Възможно е известно охлаждане в отношенията между Вазов и Миларов да се е получило след последната рецензия.

[3] Адам Мандрович бил назначен за главен режисьор (артистически директор) на театралната трупа „Сълза и смях" към края на 1899 г. и е служил до 31. XII. 1900 г.

21

София, 27 окт. 1900.

Драгий докторе,

Получих пощенските Ви карти и сполучих да намеря и Ви изпратя само приложените изрезки на отзиви за Вестникар ли?

Другата изрезка в Бълг. търговски вестник се отнася до моите преводи на руски. За тях се е появила в руский в. Север критика от руский поет Уманов-Каплуновски,[1] с която анализира преведените неща с много лестна оценка. Току-сега получих броя на тоя вестник.

Под нашето небе ще Ви изпратя веднага щом получа новите екземпляри от Пловдив,[2] дето се печата.

С поздрав
И. Вазов

[1] Вазов има пред вид статията на руския писател и преводач В. В. Уманов-Каплуновски „Критические заметки", печатана в руското списание Север, № 42, октомври 1900 г., стр. 1337—1341.

[2] Вазовата стихосбирка Под нашето небе се зае да издаде Атанас Илиев, който по онова време бил в Стара Загора. За Вазов това съставяло известно неудобство, тъй като книгата се печатала в Пловдив и коригирането ставало твърде трудно.

22

[24. XI. 1900][1]

Улисан в работа,[2] не съм успял още да се видя с някоя редакция. Аз малко вярвам в успех, защото сичките са бедни при днешната криза. По-добре е, преди да се печата, да се представи тука пиесата.[3] Аз предадох чрез един актьор названието на комедията г. Мандровичу, комуто навярно е позната. Аз ще се срещна с него и ако я намери сгодна за нашата публика, ще го помоля да Ви поиска превода ѝ, за да се играе. Театралний комитет плаща хонорар в такъв случай.

Аз, слава богу, съм здрав и не стоя празен. Моля поздравете госпожата, а Вам стискам приятелски ръката.

Ваш предан И. Вазов

[1] Датата е установена според пощенския печат.
[2] Началото на писмото липсва.
[3] Вж. писмо № 24.

23

Драгий докторе,[1] благодаря Ви сърдечно за поздравленията, както и за статийката във Vienac.[2] Пращам Ви днес сбирката си Под нашето небе.

С приятелски поздрав
Ваш И. Вазов

София, 9 януари 1901.

(Сцена из романа Под Игото[3])

[1] Писмото е написано на пощенска карта с илюстрация от Под игото.
[2] В сп. Vienac от 1901 г. е поместена рецензия за Вазовата стихосбирка Скитнишки песни.
[3] Означеният в скобите текст е написан от Вазов на дясното поле на картичката.

24

11. II. 1901.[1]

Драгий докторе, получих Ви писмото. Пратете драмата Гнилий дом на г. Миларова[2] или на мене, та да се потрудим за нейното даване на нашата сцена.[3] Също ще представим на театралний комитет и другите Ви желания. Относително напечатването драмата в някое списание ще видим. Но не вярвам за хонорар, понеже редакциите са бедни и хонорар никоя не плаща за сега. За разкопките на Абоба ако се появи някоя интересна статия, ще Ви я пратя. Разкопките са още в началото си. За Сборника ще помоля да Ви се прати.

Сърдечен поздрав
И. Вазов

[1] Датата на писмото е установена според пощенския печат.
[2] Илия Миларов бил отначало в театралния комитет на драматичната трупа „Сълза и смях", а по-късно станал управител (директор) на трупата — от 20. VI. 1903 г. до 1. I. 1904 г.
[3] Драмата Гнилий дом, която споменава Вазов, била поставена на сцената на нашия театър едва в началото на 1903 г. (първото представление било на 20 януари). Неин автор е Сергиан Туцич, хърватин по народност, заемал длъжността артистически директор (главен режисьор) от 10. XII. 1903 до 1. XI. 1905 г.

25

София, 11 април 1901.

Уважаемий г. докторе,

Не Ви писах своевременно по причина на боледуване от инфлуенца, която едвам ме остави.

Книжарницата на Касърова ми предаде Вашето писмо, в което искате сведения за местожителството на г. Д. Страшимирова. Узнах, че той сега

учителствува в Пловдив. Прочее за там му отправете писмото си. Същия ще Ви даде по-лесно исканите номера от вестниците с отзиви за романа му Сред мрака[1]. Аз не съм следил достатъчно.

Разбирам, че желаете да преведете тоя роман на хърватски. Това ще бъде едно ново тържество на българската литература и аз искрено се радвам. Писмото си до г. Страшимирова напишете просто: Г-н Страшимиров в Пловдив.[2]

Сърдечен поздрав до Вас и до г-жа Гундрум.

Ваш предан

И. Вазов

[1] Вж. Д. Т. Страшимиров, Сред мрака. Роман из съвременния ни живот в 4 части, Пловдив, 1901, 444 стр., IV.

[2] Гундрум е влязъл във връзка с Д. Страшимиров. В архива му в Загреб покрай другите ръкописи, писма и портрети се намира и портретът на тоя наш писател със следния надпис: „На отличний и многоуважаем Господин Д-р Фран Гундрум, борец за славянска солидарност. Д. Т. Страшимиров, г. Пловдив, 1901."

26

Г-н докторе,[1] завърнах се завчера от пътешествие[2] и намерих ръкописа[3] и писмото Ви у дома. Ще сторя каквото мога. Втори път ще ви пиша по-подробно. С поздрав

Ваш И. Вазов

София, 2 юли 1901.

[1] Текстът е написан на илюстрована картичка с изглед от Плевен.

[2] През лятото на 1901 г. Иван Вазов бил за няколко дни гост на Варна и на връщане се отбил да разгледа историческите старини в Преслав.

[3] Вж. писмо № 28.

27

[11. X. 1901][1]

Получих откритото писмо и фотографич. Ви портрет, за който Ви благодаря сърдечно.

С най-приятелски поздрави

И. Вазов[2]

[1] Писмото е датирано според пощенския печат.

[2] Написано е на илюстрована картичка с изглед от Казанлък.

28

София, 12 дек. 1901.

Уважаемий г. докторе,

Получих последното ви писмо. Моля да извините, че не ви отговарях акуратно: бях много слисан с разни работи. Писах на г. Страшимирова[1] да ми повърне ръкописа Ви, който веднага ще предам г. Миларову.[2] Причината, дето пиесата остана и до сега, е неуреда, който владее в нашия театр подир напущането на г. Мандровича.[3]

С поздрав
Ваш И. Вазов

[Поздравлявам Ви с рождество Христово][4]

[1] Касае се за Антон Страшимиров, който по онова време бил „репертьор" на драматичната трупа.
[2] И тук навярно се касае за пиесата Гнилий дом. Вж. писмо № 24, бел. 3.
[3] След напущането на Адам Мандрович театърът остава без ръководство. Театралният комитет се обърнал към Министерството на народната просвета да покани отново Мандрович за артистичен директор. Поради липса на средства министерството не могло да изпълни тая молба.
[4] Текстът в прави скоби е написан отпосле.

29

23. III. 1902][1]

Със сърдечен поздрав и честитяване Великденските празници.
И. Вазов[2]

[1] Датата е установена според пощенския печат.
[2] Написано на пощенска илюстрована картичка.

30

Драгий г. докторе, получих днес писмото Ви и книгата „Duhan". Ще я прегледам и ще напиша рецензия в Летопис.[1] Предадох драмата Гнилия дом на г. Д. К. Попова[2] и се надявам да се представи през настоящий театрален сезон, за което своевременно ще Ви се извести. Много мило ще ми бъде да Ви видя тука, ако би да дойдете. Моля, предайте почитанията ми на госпожата.

Сърдечен поздрав
И. Вазов

София, 22 юли 1902.

[1] Вазов не изпълнил обещанието си да напише рецензия за книгата на Гундрум „Duhan" („Тютюн"). Рецензия написва обаче Спас Вацов и я печата в сп. Бълг. сбир-

ка (год. X., кн. 1, януари 1903, стр. 57—58). Без да е специалист, Вацов вниква внимателно в съдържанието на книгата, препоръчва я на българските читатели и особено на учителите, като не забравя да се отзове и ласкаво за хърватите. Той пише мжду другото: „За интелигентни българи ползуването от хърватската книжнина не представлява никакво затруднение; покрай руския хърватският език за нас е по достъпен от всичките други славянски езици. А хърватите имат добри и повече книги от нас, макар че те са по-малко на брой от българите." Рецензията е подписана с инициала Б.

[2] През 1902 г. Д. К. Попов бил за известно време (до 4 декември) член на театралния комитет при театъра.

31

София, 27 септ. 1902.

Драгий г. докторе,

Извинете, че не[1] се забавих с отговора си, понеже бях много слисан с Шипченските тържества.[2]

Рецензия за книгата Ви Duhan ще се напечата в октомврийската книжка на Българска сбирка, която ще Ви изпроводя, щом излезе от печат.[3]

Пиесата Гнилий дом съм предал на театралния комитет отдавна и се надявам, че без друго ще се даде през таз годишний театрален сезон, за което своевременно ще бъдете уведомен.[4]

Сърдечно Ви благодаря за благосклонния отзив за Виденo и чуто, който прочетох във Vienac [5].

Пращам Ви днес новата си книга Пъстър свят, дето споменувам за нашата среща в Карлсбад (в разказа Ah, excellence !).[6]

Прилагам Ви тука за спомен от пребиването на графа Игнатиева една пощенска карта със саморъчния му подпис.[7]

Моля предайте моя привет на г-жа Гундрум.

Ваш предан
И. Вазов

[1] Тук не е писано погрешно от Вазов.

[2] През лятото на 1902 г. в България били организирани големи тържества по случай 25-годишнината от Освобождението, като били открити и много паметници за загиналите руски офицери и войници.

[3] Вж. предходното писмо.

[4] Вж. писмо № 24, бел. 3.

[5] Не знаем в коя книжка на списанието е публикуван отзивът на Гундрум, тъй като тази годишнина на списанието не се намира у нас.

[6] На 14. VIII. 1898 г. Вазов е бил в Карлови Вари и заедно с Гундрум е присъствувал на концерт. Програмата на този концерт се пази в личния архив на последния в Загреб.

[7] В архива на Гундрум се намира изпратената от Вазов пощенска карта.

32

Драгий г. докторе, добре дошли от дълго пътешествие. Получих картичките и писмото Ви. Изпратих Ви януарский № от Българска сбирка, дето е печатана оценката на Duhan. Авторът е г. Вацов. Гнилий дом е раздаден да се разучава и щеше да бъде даден на сцената още миналий месец, но се отложи за февруария поради поболяването на една актриса.[1] След това ще Ви се изпрати законний гонорар за превода.

Със сърдечен поздрав

И. Вазов

София, 8 януари 1903.

[1] Вж. писмо № 24, бел. 3. Драмата Гнил дом е давана няколко пъти през 1903 г., а тъй също и през 1904 г.

33

София, 23 октомври 1903.

Любезни г. докторе,

Получих последното Ви писмо. На предишните Ваши мисля, че отговарях с пощенски карти.[1] А ако не съм отговорил на сичките, моля простете: аз не бях здрав твърде, за да бъда коректен.[2]

Казаларската царица, за доброто мнение за което Ви сърдечно благодаря,[3] има тука небивал успех: тя биде срещната горещо и от критиката, и от публиката. Трите хиляди екземпляра, излезли в началото на август, са вече на изчерпване и ще има ново издание.[4] Разрешавам Ви с удоволствие превода й на хърватски и издаването й. Пращам Ви тука исканата моя фотография.[5]

Вие ми пишете и за Поля и Гори — Не е ли грешка? Те са в стихове.

Венец (Vienac) не виждам тука, та и не мога да го чета.

Сега видях в писмото Ви, че зле съм прочел: вместо Под Игото — Поля и гори! Извинете.

Не може ли да мине без мое писмо Казаларската царица? Трябва да бъде обмислено, а аз съм твърде занят сега, па и хремав, та мозъкът ми е разбъркан.[6]

От Вуковар г. Иван Кршич ми явява, че ще преведе на хърватски Вестникар ли? и Видено и чуто.[7] Той ми споменува и за Вашите преводи.

Казаларската царица скоро ще излезе в чешки[8] превод, а сега се превожда и на английски.[9]

С най-сърдечен поздрав

Ваш предан

И. Вазов

[1] Както се вижда от тия редове, от 8. I. 1903 г. до 23. X същата година Вазов е писал няколко картички, които не се намират в архива на Гундрум.

[2] Вазов пише, че е болен, и на Шишманов в писмото си от 15. VII. 1903 г. Вж. Ив. Д. Шишманов, Ив. Вазов, спомени и документи, София, БАН, 1930, стр. 264.

[3] В писмото си от 1. X. 1903 г. Гундрум, който не е бил литературовед и писател по професия, дава неоснователно висока оценка на този роман на Вазов. Той пише: „.... С най-голямо удоволствие прочетох „Казаларската царица". Много е хубав. Задивителен роман! Който го чита, чита го с радост и веселие! Аз ви честитам. И честитам на България, която има един Иван Вазов. И без да от Вас искам позволение, зафанах да го превождам и онзи ден вече свърших първата част от романа Ви. Извинете, че го правя тъй и без ваше позволение! Зная, че ще се съгласите от драго сърце, за да се наслаждават и хърватите с четенето на „Казаларска царица", което е едно от най-хубавите съчинения в днешната литература въобще. Мисля, че превода ще бъде печатан във „Vienac", а ако не там, тогава ще го издам в посебна книга."

В същото писмо Гундрум иска от Вазов да напише предговор, който да бъде поместен в началото на романа във вид на писмо, както в Под игото, пита го също дали чете сп. „Vienac", дето щяла да излезе една критика от Гундрум за Вазов.

[4] Борис Вазов отбелязва, че романът Казаларската царица бил издаден в 6000 тираж. Възможно е след издадените в началото на август 1903 г. 3000 екз. да са издадени със същия набор още 3000 екз.

[5] Вазова снимка от 1903 г. не е намерена в архива на Гундрум.

[6] Вж. писмо № 35.

[7] Засега ни липсват положителни сведения за публикуването на хърватски на посочените Вазови произведения. Навярно те не са излезли от печат.

[8] Чешкият превод на Казаларската царица, направени от Вл. Шак, излиза също през 1903 г. Carevna z Kazalaru, roman Iv. Vazova prelozen od Vl. Saka, Rudolfova bulharska knihovna, Svazek II a III.

[9] Не ни е известно романът Казаларската царица да е публикуван на английски език.

34

София, 29 окт. 1903.

Любезний г. докторе, писах днес на г. Кршича[1]. Казах му, че може, ако желае, да превожда из Пъстър свят, понеже Вие не ми пишете специално да сте го превождали.

Ше гледам да Ви проводя няколко реда за предговор на „Казаларската царица".[2] Под игото е преведено на английски, френски, руски, полски, чески, хърватски, холандски, шведски, арменски, грузински, а част от него на останалите европейски язици. Преводачите ще ви съобщя по-после.

Ваш И. Вазов

[1] В писмото си от 8. XI. 1903 г. Гундрум, като съобщава на Вазов, че вече превел XXXII глава от „Казаларската царица" и работел от сутрин до вечер, защото много му харесвал романът, пише: „Повторно ви честитам и щастлив щях да бъда, за да мога да целуна Ваша умна глава, която стори право чудо с този роман. Живейте!

Благодарим и за фотографията. Когато работа на Вашия роман, гледам Ваша глава, тъй мила, тъй мъжевна с жениално изражение. Виждам Ви жив пред себе си!"

В това писмо Гундрум моли Вазов да не разрешава на Иван Кршич да превежда негови творби, защото Гундрум бил превел почти всичко.

[2] Пак в същото писмо Гундрум пише относно искания предговор за „Казаларската царица": „За мой превод моля само няколко реда. Не много. Това няма да Ви затруднява

твърде. Знайте, че хърватите Ви обичат. Моля недейте ми отказвайте нито една просба. Не може ли ми явите в кои именно язици е преведен романа Ви „Под игото" и кои са именно автори преводачи, това трябва за една по-голяма студия върху Вас."

35

София, 1 ноември 1903.

Уважаемий г. д-р Гундрум,[1]

Вие желаете няколко мои реда, които да предшествуват превода Ви на Казаларската царица. Какво да Ви пиша? Да искам да осветля хърватското общество върху основната идея на романа ми е нескромно, то само ще я види, ако ми направи чест да го прочете; да се спирам на някои от социалните въпроси, изтъкнати в Казаларската царица, е излишно пак по горната причина.

Едничкото, което считам добро и което ми е драго да направя тука, то е да използувам честития случай да засвидетелствувам пак моята дълбока и братска симпатия към благородния хърватски народ и горещи благопожелания за светлото му бъдаще — чувства, делени от всяко българско сърце от Дунав до Бяло море.

Здравейте
Ваш предан И. Вазов

[1] Вазов изпраща това писмо, за да бъде сложено в началото на хърватския превод на романа Казаларската царица. Романът излиза обаче без писмото и без Вазова снимка, в голям формат, в издателска подвързия, с името на преводача: Dr Fran S. Gundrum Oriovčanin. Kazalarska carica. А на заглавната страница: Kazalarska carica. Roman od Ivan Vazov. Dozvolom piščevom. S bulgarskoga preveo... Годината не е посочена, романът излиза през 1903 г.

36

Уважаемий г-н д-р Гундрум,

Извинете, че по причина на многото ми занятия не успях още да отговоря на любезните Ви писма.[1]

Разрешавам ви с удоволствие превождането моите книжовни трудове на хърватски язик, също и последният — романа Светослав Тертер[2].

Това право оставям само за Вас.

С най-сърдечни поздравления

Ваш предан
И. Вазов

София, 3 май 1907 г.

[1] След писмото си от 1. XI. 1903 г. Вазов сигурно е изпратил и други писма на Гундрум, които не са запазени. Горните редове определено говорят, че двамата писатели

си разменяли писма през 1904, 1905, 1906 г. Това може да се твърди категорично поне за 1907 г. до май.

[2] В писмото си от „Крижевац" с дата 19. IV. 1907 г. Гундрум пише на Ив. Вазов: „Много уважаемий г-не и приятелю, из хърватските вестници се научих, че в най-скоро време ще излезе изпод печата Ваш нови исторически роман „Тертер". Аз го очаквам с най-голямо нетърпение; а с настоящето Ви моля, за да ми още сега дадете писмено позволение — изключително позволение за превождане този роман на хърватски и сръбски език. Това позволение очаквам в най-скоро време, като Ви сега благодаря за това."

37

Monsieur
Dr Franz Gundrum
Križevci
(Austriche-Hongrie)

Уважаемий г. докторе,[1]

Разрешавам Ви превождането на хърватски драмата ми Борислав, Здраво!

И. Вазов

София, 26 март 1910.

[1] Написано на пощенска карта.

38

Господин
Dr Franz Gundrum
Križevci
(Austriche-Hongrie)

Едвам днес получих книгите, които сте ми пратили лани,[1] в които намирам и превода на Казаларска царица. Изказвам ви моята сърдечна благодарност и прося извинение за неволното закъсняване на отговора ми.

С искрен поздрав
Ваш И. Вазов

София, 23 юний 1910.

[1] С писмо от 31. III. 1908 г. Гундрум изпраща на Вазов книгите O vožuji biciclu, Zdravstvo s polnoga života, O produljenju zivota, които били високо оценени от хърватската критика, и пита на кого би могъл да изпрати отделни екземпляри. Заедно с тия книги Гундрум праща и превода на Казаларската царица.

39

Любезний г. докторе,

Получих Вашите книги своевременно и Ви благодаря сърдечно за тая любезност.[1] Не Ви отговорих досега, защото отсъствовах,[2] а по-рано боледувах. Моля да ме извините за това закъсняване.

За някакъв „Сръбско-хърватски алманах" аз нищо не зная. Вероятно погрешни са Вашите сведения. Може би сте чули за „Сръбско-българската антология", готвена от някои млади сръбски и български поети. Но аз не зимам никакво участие в тая работа.

Г-жа Марс Ви поздравлява. Тя е написала една драма,[3] която вече е предала на Народ. театър.

Пращам Ви три мои най-нови книги.[4]

Сърдечен привет.

Ваш И. Вазов

София, 11 юлий 1911.

[1] Освен споменатите в писмо № 38 книги на Гундрум други книги от същия автор не се намират в личната библиотека на Ив. Вазов.

[2] Към края на май 1911 г. Вазов бил за няколко дни във Вършец, а по-късно взел участие като депутат във Великото народно събрание, свикано в Търново на 9. VI. 1911 г. Вазов не присъствувал на всички заседания на Народното събрание.

[3] Касае се за драмата на Евгения Марс Божана. Ролите на тая драма били разпределени на 14. XII. 1911 г. (вж. протокол № 55 на Народния театър), а пиесата играна за пръв път през 1912 г. Авторката е изпратила драмата на Гундрум по негово искане с молба да я преведе на хърватски и я предложи на Народния театър в Загреб. Гундрум не е превел драмата и тя се пази в архива му на български, 55 машинописни страници с отделни поправки, нанесени саморъчно от Евгения Марс.

[4] Касае се навярно за Вазовите книги: Към пропаст, Борислави Легенди при Царевец, издадени и трите през 1910 г.

40

Драгий г. докторе,

Отговарям късно на писмото Ви: бях в странство — Швейцария и Италия, и завчера се завърнах. На връщане посетих и Вашата гиздава столица Загреб.

Получих и 3 номера от „Narodna obrana" с превода на разказа от г-жа Евгения Марс.[1] Аз й ги предадох и тя се твърде зарадва. Ще Ви поблагодари писмено.

С удоволствие ви разрешавам превода на романа Под Игото[2]: Според желанието Ви прилагам Ви тука писмените позволения за превождането и на драмата Под Игото и на Към пропаст.[3]

Много съм поласкан от добрата памет Ваша и от вниманието Ви. Стискам Ви дружески ръката.

С поздрав

И. Вазов

9 авг. 1911.
София

[1] Сп. Narodna obrana не се намира в софийските библиотеки.
[2] През 1910 г. излиза ново, четвърто издание на Вазовия роман Под игото. Гундрум навярно не е получил това ново издание и е поискал да направи нов превод на романа. За това ще е писал на нашия поет да му даде разрешение за превеждане на романа покрай писмата за превеждане на драмите Под игото и Към пропаст (вж. следващите писма).
[3] Гундрум не успява да завърши и публикува преводите на посочените две Вазови драми.

41

Уважаемий г. докторе,

С удоволствие Ви давам исканото позволение за превождането моя роман Под игото на хърватски язик.

С дълбоко почитание

И. Вазов

София
19 август 1911.

42

Уважаемий г. докторе,

С удоволствие Ви разрешавам превождането на хърватски моята драма Към пропаст.

С дълбоко почитание И. Вазов

София
10 август 1911.

43

Уважаемий г. Гундрум,

С удоволствие Ви давам исканото позволение за превождането на хърватски язик моите драматически картини Под Игото.

С дълбоко почитание

И. Вазов

София
19 август 1911.

44

Monsieur[1]
Dr Fr. Gundrum
Križevci
(Austriche-Hongrie)

Пожелавам Ви щастлива новата 1912 година.

И. Вазов

София
дек. 14/27, 1911.

[1] Написано на пощенска карта с илюстрация от А. В. Мърквичка — „Тайна".

45

Любезний г. докторе,

Получих последното Ви писмо заедно с в. „Narodne novine" и крайно Ви благодаря за хубавия Ви превод на моя разказ Иде ли?[1]

Предадох на г-жа Евгения Марс броя от „Prosvieta", дето се намира статийката Ви за нея и ликът й. Тя се много зарадва и писменно ще Ви благодари за Вашата любезност.

Много съм трогнат от изказаните в писмото Ви от 16 ноември сърадвания и горещи славянски чувства по случай победоносната ни война.[2] Дай боже и аз да мога в скоро време да поздравя хърватите с такава победоносна война над немския враг.[3]

Зарадвахте ме със съобщението, че са поправяте от мъчителната болест на карбункула[4] (уви и аз два пъти съм го теглил!) и Ви пожелавам за напред сè такова здраве, на каквото видях, че се радвате, когато бяхте в София.

По Вашата просба да ползуваге с докторските си грижи нашите ранени герои, ще поговоря с надлежните лица.[5]

Сърдечни поздрави на г-жа Гундрум.

Стискам Ви ръката.

Ваш И. Вазов

София,
18 декември 1912.

П. П. В проза нямам нищо написано за войната, но скоро ще напечатам сбирка стихотворения „Под гръма на урата"[6], която веднага ще Ви изпратя.

Същий

[1] Гундрум превежда Вазовия разказ „Иде ли?" още през 1898 г. в сп. „Preporod", I, бр. 5.

[2] Писмото на Гундрум, което Вазов посочва, не е запазено в отдел Архив при БАН.

[3] Вазов има пред вид силния подем за национално освобождение, обхванал цялата страна през време на Балканската война, продължил и след Първата световна война. Чак след Октомврийската революция хърватите се освобождават от австро-унгарско иго и се обединяват със Сърбия и Черна гора.

[4] Карбункул (лат., мед.) — синя пъпка, антракс.

[5] Засега ни липсват данни за участие на Гундрум в благородното дело, за което става дума.

[6] Вазов подразбира стихосбирката си Под гръма на победите, издадена през 1914 г. В архива на Гундрум се пазят в превод на хърватски цикъл стихове под заглавие „Ратне пјесме Ивана Вазова“ („Военни песни от И. Вазов“).

46

[17. V. 1913][1]

Monsieur
Dr Fr. Gundrum
Križevci
(Austriche-Hongrie)[2]

Получих Ви картичките и благодаря за поздравите Ви. Ще очаквам превода на Хаджи Ахил[3]. Скоро ще издам цял том стихотворения за войната и ще Ви пратя.[4] За жалост непочтените постъпки на братската Сърбия много ни огорчиха и в моите стихове изразих това огорчение.[5]

Приключвам и на госпожата.

И. Вазов

Приех и превода на Иде ли?

[1] Датата е установена според пощенския печат.

[2] Написано на илюстрована пощенска карта — паметника на Цар освободител.

[3] И тук се касае за нов превод на разказа. Гундрум превежда „Хаджи Ахил“ за пръв път в Preporod, I, бр. 10, 11 и 12, 1898 г.

[4] Вж. писмо № 45, бел. 7.

[5] Вазов има пред вид шовинистичните изстъпления на някои представители на сръбската интелигенция.

47

Любезний г. докторе,

„Казаларска царица“ ще Ви изпратя, когато излезе от печат.[1] Бъдете спокойни.

Г-жа Евгения Марс не е получила от Вас още отговор, дали сте приели ръкописа на „Божана“. Тя се доста очудва на това Ви омълчаване. Бъдете добри веднага да й отговорите незабавно, защото Вие сами настоявахте тъй силно да Ви прати по-скоро ръкописа.

Пишете и какво направихте с „Божана“, преведохте ли я и има ли възможност да се даде на Загребската сцена.[2]

Моля предайте поздрава ми на г-жа Гундрум.

Ваш И. Вазов

28 юлий 1913
София

[1] Някои сцени от Вазовата драма Казаларската царица се печатат в сп. Български сбирка още през 1911 г. Драмата излиза за пръв път през 1914 г.

[2] Вж. писмо № 39, бел. 3.

48

Драгий г. докторе,

Съобщиха ми от театра, че утре никакви представления няма. За сведение.

С поздрав
Ваш И. Вазов

НЕИЗВЕСТНИ СТИХОТВОРЕНИЯ НА ИВАН ВАЗОВ

М. Арнаудов

Когато през 1949 г. обнародвах в сборника от спомени и материали за живота и творчеството на Вазов, издаден от Българската академия на науките,[1] десетина стихотворения от ръкописното наследство на поета, аз не подозирах, че само няколко месеца по-късно ще се натъкна на други неизвестни произведения от този род, все тъй важни като поетически и биографически документи. Разбира се, че и тази нова находка не може да промени мнението за посмъртното литературно наследство на Вазов, в смисъл, че то не е особено значително, понеже народният поет, както отбелязах веднаж, не спада към разреда на писателите, които са оставили по-голям брой свои необнародвани работи, било готови за печат, било непълни и незавършени черновки.

Като не повтарям тук онова, което съм писал вече за непознатите порано поетически работи на Вазов, ще изтъкна само това, че новите ръкописи се намериха между другите материали и документи от него, предадени към 1915—1920 г. на Шишманов и прибрани после в отдел „Архив" при Българската академия на науките. Печатайки сега редица неизвестни стихотворения, аз ги придружавам с най-необходимите бележки относно времето на възникването им, връзката им с поетическите сбирки на автора, отношението им към живота и епохата на Вазов и състоянието на текста, бил той пръв запис, чист препис или по-късна преработка. Част от тези стихотворения, свързани с определен момент от личния живот на Вазов, именно с любовния му роман в Пловдив от 1882—1883 г., изнасям отделно, в студията „Из интимната лирика на Вазов", в книгата ми Из живота и творчеството на Вазов[2]. Ще добавя още, че при някои от новите ръкописи на поета, особено когато те бяха първи редакции и преработки, аз се натъкнах на големи затруднения при разчитането им поради бързината на писането и неясността на почерка или непълнотата на много изрази. Положих обаче всички усилия, за да установя по възможност точния текст, като отбелязвах последователните промени, внесени там чрез зачертавания, надписвания и други поправки.

Искам да вярвам, че този неподозиран принос към една и без това богата поетическа съкровищница ще разшири представата ни за разнообразието на мотивите в лириката на Вазов и за особеностите на творческите му похвати и че обясненията, които давам към отделните стихотворения, ще по-

[1] Иван Вазов, Сборник от спомени, материали и документи, изд. на БАН, 1949, стр. 239 и сл.

[2] Тя излезе като издание на БАН през 1958 г.

служат за правилното вникване в тях, като разкриват ту обстоятелствата, житейски и исторически, които са ги предизвикали, ту някои психологически и технически предпоставки. Много страни от вътрешната и външната работа над поетическите произведения засягам в студията си „Как поправя Вазов стиховете си?“ в спомената моя книга. В нея проследявам цялото развитие на поета с оглед на последователните промени и преработки в лирическите му сбирки.[1]

София, 25 май 1950 г.

1

Прав си ти, поете, злобата убива.
Всичко мре, що нейний смъртен яд полива.
Тя за песни живи извор е проклет, —
И така тя пълни тоя божи свет...

Каква радост от туй, че един глас нови
Въздуха ще с клетва мрачна да отрови?
Малко ли омраза и без туй кипи
В гърдите човешки, като лава страшна,
И вълнува грозно наш'та земя гряшна,
Без да спре сълзите, злото да приспи?
1888.

Стихотворението указва на понизеното настроение и отчаянието, обзели поета в емигрантството му през 1888 г. Тематично то се досяга с цикъла „В чужбина“ от Звукове (1893), например със „Спомени“, гдето четем:

Аз бях отчаян, аз бях озлобен,
Аз бях намразил сичко световно...

или с „Благодаря“, гдето говори признанието:

Живота зле, жестоко ме измами,
Слетя ме рано злоба и печал;

или с „Нова година“:

Вражди, омрази света вълнуват...
Вражди омрази! Чувам им екът!
Той предвещава беди и смърт...

или с „Една муза в траур“:

За какво да пея? Де извор за песен?
В душата ми само уломки и плесен...
Едно само чувство в душата ми свети,
Цъфти и вирее като майско цвете:

[1] Добавка от 1959 г. В последното пълно издание на Вазовите съчинения („Български писател,“ 1956), в лириката на т. I, II и III са поместени покрай някои непознати стихотворения от ръкописното наследство на Вазов, които бях включил и аз тук, но които сега изоставям, и две други, които възпроизвеждам само поради подробния нов коментар към тях. Те са № 1 и 3 (срв. т. III от 1956 г., стр. 552 и 553).

Злобата — изчадье на мъки без брой.
Злобата, о музо, пъклената сила,
Що всичко човешко в мен е угасила...
Кажи ми, анчарът ражда ли мед пресни,
Отровата — нектар, а злъчката песни?

Всички тия късове, датирани от 1888 г., намират своя коментар в изповедта на поета от 13 април с. г. в писмо от Одеса до Величков в Рим, гдето е обрисувана общата за двамата емигранти нравствена неволя. „Ние сме днес свидетели — казва Вазов — на развалините на нашите младежки мечти и надежди... Ето защо и гнетущето състояние на душата ни расте и пред вид на тържествующето зло ние губим ободряющата вяра в доброто и в себе си... Ударите, получени от настоящето, ще оставят неизличимите си следи в нашите умове и сърца. Съмнението и убиващия скептицизъм ще бъдат неотлъчните другари на всяка наша великодушна мисъл и на всяко добро и честно начинание."[1] Окайвайки тежкото си положение и предавайки се на черни мисли, Вазов се бори с афектите, които потушават светлите му пориви, вярата му в човека, надеждата му за тържество на доброто. И ако в „Една муза в траур" той предава всичко мрачно на размислите си, мъртвилото на душата си, жаждата си за вътрешен покой („Моят дух озлобен сън, отдих желае, сън, отдих... вечни кат' смрът"), като извиква и образа на „Анчар, древо яда" от Пушкиновото едноименно стихотворение, в новооткрития необнародван къс той разкрива друг момент от променчивите си настроения, временното си ободрение всред съмнения и проклятия, отвръщането си от ненавист и злоба спрямо виновниците на нещастието си. Краткото стихотворение без заглавие не развива в цялостен мотив това оптимистично просветление на духа, намерило по-красноречив и пълен израз в „Спомени" или в „Благодаря". Тъкмо поради всичко фрагментарно на изповедта и поради повтарянето на познати места без нов, по-оригинален тон на чувството Вазов изоставя този къс от проектираната си сбирка.

2

Но, не, аз мога отвъ в гроба.
Какво ще стане от това?
Ще умре йощe една злоба,
Ще легне йощ, една глава.

Една йощ' сянка ще замине
И ще се скрий из общий друм,
Една йощ' искра ще изстине,
Ще млъкне йощe един шум.

Стихотворението, без дата, но сигурно от 1888 г., стои написано на същата страница в ръкописа на поета, на която е поместено и стихотворението от същата година „Има дни тежки в мойто изгнанье", печатано първо в Библиотека Св. Климент (1888).[2] То предава общото и за

[1] Сборник Ив. Вазов, изд. на БАН, 1949, стр. 369.
[2] Срв. Ив. Вазов, Събрани съчинения, изд. на „Хемус", XIX, стр. 268, 447, изд. на „Български писател", II, стр. 407.

други неща от цикъла „На чужбина“ в Звукове потиснато настроение. Кратко по обем, неиздаденото по-рано стихотворение изнася един от многото песимистични размисли, завършили с отказ от волята за живот и борба. В духовната атмосфера, в която то е писано, ни увеждат например стихотворенията „Когато си сам“ и „Резигнация“. Нови, по-оригинални теми и отсенки на чувството то не изнася, затова е било и парясано на времето.

3

Не, корони ази не възпявам

Не, корони ази не възпявам,
Мойта муза няма господар,
С глупавата сган не преклонявам
Врат пред никой смешен ваш олтар.

За картонното величье, слава
В запас нямам никакъв тамян,
Знам аз кой и как ги тях създава,
Знам от що е идолът излян.

Беше време, да, кога прославях
Аз една корона с химн велик...
Бухали, да питам вас забравих
Драг ли ви бе нейния светлик!

Оня, кой носй я, в гроба дреме
Що от туй? Нали сте живи вий?
Вашата ръчица има време
Дълго — паметта му да изтрий.

Хай бришете храбро, мийте, трийте,
С вид геройски, до пот на лице.
Де да видим ще ли я затрийте,
Без да бръкнете в народното сърце!
1888.

Стихотворението е трябвало да бъде придружено от забележки под черта (поставена е в ръкописа само звездичка за нея, но без текста ѝ!) с разяснение за повода на възникването му.[1] Замислено е било то, навярно, като отговор на обвиненията против Вазов-емигранта от страна на русофобския печат в България през 1888 г., че е продал перото си на монархическия режим в Русия, за да заслужи подаянията му. И може би клеветниците на Вазов от лагера на в. Свобода, орган на либералната партия, редактиран от Захарий Стоянов, Димитър Петков и други, са имали пред вид Вазовата Ода за коронацията на император Александър III, печатана някога анонимно

[1] В пълното издание на Вазовите произведения („Български писател“, 1955, т. I, стр. 552, 428) редакцията бележи за това стихотворение: „Очевидно то е отговор на някакви обвинения, но точно какви, не е ясно.“

в Народен глас от 14. V. 1883 г.[1] „Пред гроба на Царя-Освободителя".[2] С оглед на последното Вазов помества в изданието му от 1895 г. забележката: „ По него време (1888 г.), както е известно, връзките между България и Русия бяха съвсем прекъснати и ненавистта против Русия бе достигнала дотам, щото самото споменуване името на Александър II се считаше за престъпление." Както стихотворението, писано седем години по-рано, така и забележката могат да видят свят безнаказано едва след свалянето на Стамболов през 1894 г. Когато пише стихотворението си „Не, корони ази не възпявам", Вазов е помнел, че одата за коронацията на Александър III от 1883 г. не е носела подписа му, макар да е била напечатана в редактирания от него пловдивски вестник.[3] Той е могъл следователно да се смята формално прав, отхвърляйки подозрението на привържениците на Стамболов за раболепно преклонение. Ако Вазов е очаквал от Александър III, който се е увенчавал „с корона най-светла, най-славна", да завърши „славний завет" на баща си, т. е. да помогне за освобождаването на всички български земи, останали под робство, не трябва да се забравя, че в самата България чувствата на управляващата партия са били съвсем други. Александър III, качен на престола през 1881 г. и коронясан в Москва на 15. V. 1883 г., е минавал пред либерално-демократичните среди у нас за враг на конституционните реформи, замислени преди него, и за непримирим гонител на всичко напредничаво в Русия. Оскърбен от мнимата неблагодарност на българския княз Александър Батенберг, Александър III е конспирирал против независимостта на България. Изявленията и действията на българските емигранти в Русия са извиквали жлъчни порицания и подигравки от страна на либералския печат в София и Вазов най-естествено е ставал прицелна точка на сарказма на Захарий Стоянов или Димитър Петков. Захарий например, като е поставял Вазов и Величков в списъка на черните души, напакостили на България, е бележел за тях: „Милеят за Източна Румелия, защото само там ги считаха поети и гении."[4] Ако отначало Вазов е горял от жажда за отмъщение към виновниците за страданията си, виновници и за обрата в руската политика към България (той пише на 26. XII. 1886 г. на Величков: „А знаеш ли какво често мечтая? Някаква Вартоломеевска нощ... Подир всичко, каквото стана в България от българи, мисля, че само една кървава река може да измие калта и да прероди народа..."); ако той се е надявал за успеха на едно въстание против диктаторската власт на Стамболов, малко по-късно, през 1887 г., той, при смирена кръв и изпитани несгоди в изгнанието си, е мислил с резигнация: „Аз вече не вярвам, че с революция ще направим нещо... Нови жертви и нови беди без никакви резултати..."[5]

Давайки изход на скръб и гняв, предизвикани от русофобския бяс в България, Вазов е отхвърлял с енергия укора за венцехваленията си на царя-автократ, стъпкал свободата на поляци, финландци и други народи и послед-

[1] Срв. Ив. Вазов, Събрани съчинения, XIX, 1949, стр. 176, 444; I, 1956, стр. 563.
[2] Юбилеен сборник на Славянска беседа, София, 1895, стр. 27; срв. Ив. Вазов, пос. съч., II, 1948, стр. 146.
[3] Одата носи всички формални и идейни белези на Вазовото творчество. Съмнението, изказано в изданието на Вазовите произведения от 1955 г. (т. I, 1955, стр. 689), не е основателно.
[4] Сборник Иван Вазов, изд. на БАН, 1949, стр. 364.
[5] Сборник Иван Вазов, същ. изд., стр. 363, 384.

вал във вътрешната си политика съветите на мрачния реакционер Победоносцев. Той не се е боял да бъде обвинен в непоследователност, понеже не се е признавал за автор на одата за Александър III и понеже в нея е величаел само Александър II. И още по-малко той е смятал свой печален пасив Одата си от юни 1877 г., посветена на Александър II и влязла в сбирката Избавление (1878). Сливайки възторга си от похода на руските войски на юг с чувствата на целия български народ, той е заявявал:

Царю, величай се! Кой с тебе е равен?
Зад теб е Русия, пред тебе е бог.

И той е добавял за оногова, който за разлика от Цезар и Александър Велики не е турял, а е трошил веригите на народите:

Затуй вси корони, престоли и слава
Бледнеят, тъмнеят пред твоя венец,

За туй вси тирани „колос" те кръщават
Затуй вси народи зоват те отец!

Позовавайки се тъкмо на тези свои изповеди, гдето се клейми тиранията на автократите и прославя борбата за свобода, Вазов е могъл в сатирата си от 1888 г. против русофобите да казва с гордост: Да, беше време, когато прославях една корона. . .; но нима това е мой срам? Вие искате сега с един замах да изкорените благодарността у народа към братята-освободители; напъвате се да убиете едно дълбоко и законно чувство. Но ще успеете ли в пъкленото си намерение и няма ли да извикате с това само потрес и омраза?

Де да видим ще ли я затрийте
Без да бръкнете в народното сърце!

Сатирата с този акцент на силно негодуване не е могла да се яви в българския печат до 1894 г., а когато по-късно Вазов е бил свободен да я печата, тя му се е виждала навярно вече несвоевременна. Еднакво и полемично-тенденциозният тон, и личното оправдание са щели да останат неразбрани. И той е предпочитал да я запази в архива си, макар да я тъкмял за сбирката си Звукове. Като документ на личната му съдба и на творческите му настроения през определен период във връзка с всичко писано през 1888 г. тя запазва своята стойност.

4

Пълен живот

С ненаситена охота
От трапезата ще ставам:
Къс ми се видя живота,
Края му кат приближавам.

„Къс" живота ли назвах го?
Толкоз силно аз живял съм,
Бдял, творил, мислил, страдал съм,
Щото дважди изживях го!

1917.

Първото заглавие на това стихотворение е било „Два живота“. Вазов го е зачертал в машинописа, за да го замени с новото. Освен тази поправка опитвани са били две нови обработки на втория куплет, писани една след друга — в края на машинописа. Първият е:

Кое ли? Толкоз дългоази
Бил съм в бурни му талази,
Бдял, творил, мислил, страдал съм
Сякаш века два живял съм!

Във втората обработка е бутнат само последният стих, за да стане:

„Сякаш векове живял съм!“

Защо Вазов е изоставил от печатаната Юлска китка този нелош лирически опит, не може да се отгадае със сигурност.

5

Достолепен отговор[1]

По случай юбилея на 50-то представление на „Борислав“

Когато пръв път Борислав
От бой върна се жив и здрав —
И лаври носещ величав,[2]
Обсипан бе с цветя, с цалувки[3]
И с бесен лай и със заплювки.[4]

Но тез последни не слушà
И даже глух се там пристори,[5]
А чу народната душа. . .
На завистта, що лай, позори,
Едвам днес мълком отговори.
25 юний 1917.

Стихотворението е ясно откъм идея и време на възникване. Историческата драма „Борислав“, приета от публиката при първото й представяне през 1909 г. с нестихващо възхищение, се натъква на враждебна критика в печата, която огорчава поета. След като през театралния сезон 1909—1910 г. тя бива играна 21 пъти и дава ненадминатия от никоя българска или чужда пиеса максимален доход от 49 510 лв., управата на Народния театър я снема от сцената, за да я възобнови едва през 1917 г.[6] Играна и този път често, драмата се радва на същия успех. И Вазов може да заяви с гордост на приятеля си Ив. Шишманов (3. IV. 1917 г.): „Не можеш си представи възторга

[1] Поправено после на „Юбилей“.
[2] Зачертан стих без нов вместо него.
[3] Поправено после: „Посрещнат бе с цветя и с песни“.
[4] Поправено после: „Извика той и хули песни“.
[5] Зачертан стих без нов вместо него.
[6] Срв. у мен, Иван Вазов, Събрани съчинения, изд. на „Хемус“, XIII, 1947, стр. 40; също Неиздадени писма на Иван Вазов, Сборник Иван Вазов, изд. на БАН, 1949, стр. 312, 359.

на публиката. . . Трябваше само да видиш как плачат хората."[1] При 50-то представяне Вазов е неизказано щастлив, намирайки пълно удовлетворение за нанесените му някога обиди. Простор на радостното си вълнение той дава в горното стихотворение от юни 1917 г., от което имаме и една първа редакция, запазена в книжата му (написана е тя на гърба на листа, на който е записано стихотворението от Люлека ми замириса „Аз любя" под първо заглавие „Вяра").

Тази първа редакция носи заглавието „Мълчалив отговор". Тя е недовършена и се отклонява твърде малко от втората, с липсата на два стиха (зачертаните после) и с текста в четвъртия си стих „От бесен лай и от заплювки". Над втората редакция Вазов работи отново, в преписа на нов лист, на гърба на стихотворението „Не старее" (или „Бях млад" по-рано), което влиза в Люлека ми замириса. Тази трета редакция, която очевидно е трябвало да влезе в последната сбирка, но отпосле бива изоставена, се отличава със следните поправки: 1. Заглавието е зачертано и заменено с ново — „Юбилей". 2. В I куплет трети стих става: „И лавроносец величав", после „И победител величав". 3. Четвъртият стих става: „Посрещнат бе с цветя и с песни", но като е възстановено после пак „Обсипан" вместо „Посрещнат". 4. Петият стих е заменен с нов: „Извика той и хули бесни". 5. Вторият стих от II куплет е зачертан. 6. Накрая цялото стихотворение бива зачертано. Писано на злободневна лична тема, то не бива обнародвано никога. Дал отдушник на скритото си задоволство от безуспешната ревност на зоиловци да очернят пиесата пред публиката, Вазов не намира за благоразумно да ги дразни с изобличението си. Защо е трябвало той да говори, когато нестихващият възторг на зрителите и пълният масов сбор (вечери поред) са били най-добрият мълчалив отговор?

6

Корали

Морето южно е бездънно,
Там бури често се вестят,
Но долу, в лоното му тъмно,
Корали алени цъфтят,

Душата също бурен свят е,
По-тъмен от нощта дори,
Но в нейний мрак — да грей, да свети,
Поезията там цъфти, блести.

Недописаното отначало (в последния ред) и незавършено стихотворение спада към сбирката Люлека ми замириса и се родее по мотив или настроение с „Поет" и „Море". В първото от тях душата на поета е „свят мъглив на тайни сновиденья", „извор жив на стонове и пенья"; а във второто поетът спуска сондата си „сè по-дълбоко във морето — в нощта му", за да вади из глъбините „перли и корали". В стихотворението все там „Загадката" се казва: „Бездънно е небето, Морята са безкрайни, Загадка е сърце-

[1] Ив. Шишманов, пос. съч., 121.

то С великите си тайни.“ В ръкописа авторът е поправял втория куплет с молив: вместо „бурен свят е“ — „тъмен свят е“; вторият стих след това е ставал: „И (в нея) „буря. . . там ехти“; третият е поправен: „Но в нейний мрак раскошно цвете“; а четвъртият е допълнен след „поезията“ само откак са опитвани и други, зачертавани думи.

7

Любовна изповед[1]

Аз любях младата жена.
Туй беше в миналия век
През френско-пруската война.
Аз бях голям, почти човек,
На горня устна с мъхец мек,
И любях младата жена.

Но никому не бях казал.
Веч любях я години две.
Тя беше моят идеал
И блян на мойте блянове.
Освен на мойте стихове —
Туй другиму не бях казал.

Ала реших[2] да й предам
Със жива реч копнежа мой,
И тръгнах смело къмто[3] там —
Горещи чувства цял порой
И сичкий си сърдечен плам
Красноречиво[4] да й предам.

Видях я младата жена.
Излязох смаян и унил,
И гневен, кат Сатана.
На моят идол драг и мил
Аз бях му само говорил
За френско-пруската война.

Стихотворението, тъкмяно навярно да влезе в отдела „Под Амбарица“ в Люлека ми замириса и писано през 1918 г., е било изоставено между ръкописите на поета. При един препис на чисто, на отделен лист, са направени малки поправки, а именно: вм. „Веч любях я . . .“ — „А любях я. . .“; вм. „Туй другиму“ — „Туй никому“; и в последния стих се поставя удивителен знак („За френско-пруската война“). Хумористично предаденият спомен излага един биографически епизод, който стои във връзка с разказа на Вазов

[1] Заглавието е било отначало „Déclaration d'amour“. Вазов го е зачертал, за да го замени първо с „Любовна среща“, после с „Първа среща“ и накрай с „Любовна изповед“.
[2] Вм. зачертаното „Реших веднаж“.
[3] Вм. зачертаното „И тръгнах развълнен към“.
[4] Вм. зачертаното „С огнена реч“, после „С жива реч“.

за първата му любов — на 19-годишната му възраст.[1] Обяснението, което стеснителният младеж е тъкмял и което пропада тъй жалко поради срама му да се открие изведнаж, е предхождало по време хитрата стратегема с мнимото писмо от мъжа на хубавата еврейка в Сопот. На Катерина поетът е говорил в смущението си само за най-новото събитие, възбудило въображението на всички: Френско-пруската война, обявена на 19. VII. 1870 г. Срещата, за която ни се разказва, е могла да стане, значи, само след тази дата. Преодолял наскоро малодушието си, Вазов намира кураж да направи своята любовна изповед и да преживее щастието, което излагат някои стихотворения в Майска китка (1880).

8

Чар

О, силна си, ти грейш,
Живота ми, владейш
Духовния ми свят.
Когато има теб
И той е ясен, млад,
Ти неговий си Феб.

Небесний свод блещи,
Гората пей, шумти,
Кога зазеленей.
Но като няма теб,
Той като затвор тъмней,
Тя глуха е, кат степ.

Стихотворението е нов вариант, разширена преработка на друг един необнародван от Вазов лиричен къс, озаглавен „Феб“.[2] Писано през 1917—1918 г., то е било предназначено за сбирката Люлека ми замириса, от която обаче бива изоставено. В него е даден израз на мистичната власт, която е упражнявала обичаната жена върху духа на поета. Обаянието на тази жена е изказвано от Вазов и в други стихотворения на онази сбирка, например в „Мощ“ („Може би сама не знаеш Сичката си скрита мощ. . . Чародейка, чародейка. . .“), в „Не знам“ („Но има нещо друго, тайно, властно, У теб, що в плен ми волята държи“), в „Тя“ („На дни ми в скърбите безбрежни Луч светъл, идеален“), в „Твойто име („Твойто име — звук небесен, Твойто име — чар, любов“) и т. н. Напълно искрен в признанията си, Вазов е предавал същите чувства, същото възхищение, същото преклонение и в писмата си до Евгения Марс, в едно от които (1921) е казано: „Ти си била досега мой ангел-хранител, мое божество, мой идол, комуто съм се кланял, жената с лъчезарен лик, която съм обоготворявал; в твоите ръце е животът ми. Ти само можеш да осветлиш този живот“, и пр.[3] За разлика от първата редакция на стихотворението („Феб“) във втората са внесени някои нови метафорични елементи (небесен свод, горска песен), с което тематично се получава нещо по-закръглено и издържано.

[1] Срв. Ив. Д. Шишманов, Ив. Вазов, 1930, стр. 31.
[2] Срв. у мен, Сборник Ив. Вазов, изд. на БАН, стр. 250, 275.
[3] Срв. Писма на Иван Вазов до Евгения Марс, 1947, стр. 134.

9

Чуй![1]

Чуй златна есен как въздиша сладко,
И сладко[2] речните вълни мърморят
Под нас, кат птички процвърчват на кратко,
Не ти ли нещо те говорят?

Чуй пролетта, зефирите й милуват
И песните в сърце й що потръпват
И на листа й тихите целувки —
Не ти ли нещо те нашъпват?

В това стихотворение обръщението „Чуй“ напомня за подобна фигура в един ръкописен вариант на „Край поточето“, гдето четем:

Чуй как любовно шъпнат си листата,
Как страстно славеят над нази пей . . .

Отстрани на ръкописа Вазов е записал един куплет, който изглежда да бъде част от съвсем друго стихотворение. Фрагментът гласи:

Да беше само твоята богата
Душа, и твоя ум, и твойта жива реч,
Не знам отдал ли бих си свободата,
От игото ти бих бегал далеч.

Може би се касае тук за част от стихотворението „Не знам“, за успоредица към началото на първия куплет в него:

Да бяха само тия очи страстни,
Не знам тъй дълго бих ли роб остал:
Аз прелести виждал съм по-опасни
И пак орел свободен съм летял.

Нито физическата прелест, нито духовната красота не са в състояние да обяснят за поета силното очарование, което го облъхва от образа на любимата.

10

Тополите

Край заветните тополи
Тихо ний вървяхме двама.
Песнята им веч е няма,
Тъжна зима[3] ги оголи.

Духна вятър в мъртви клони,
Сетните листа им рони;

[1] След като зачертава със син молив цялото стихотворение, Вазов написва отстрани: „Ще се реди.“ Но той пак не го включва в сбирката си.
[2] „И сладко“ вм. зачертаното „как“.
[3] „Зима“ е написано над зачертаното „есен“.

А тополите мълвяха,
Като върше залюляха:
Много зими[1] ний видяхме,
Както сичко във всемира,
А таз двойка, що познахме,
Сѐ във пролет се намира.

Стихотворението е изоставено от готовия ръкопис на Люлека ми замириса. То изказва контраста между картината вън и душевното състояние със символично изтълкуваната преходност и тленност на дървесната зеленина, на тополите през зима и рязко противоположното постоянно чувство — пролетта в сърцето на влюбените. Излязъл от един пресен наглед, от едно впечатление, навеяло меланхолия, поетът намира причини да ликува вътрешно при съзнаване радостта от споделените му дълготрайни и дълбоки чувства. В Люлека ми замириса откриваме сродни образи и настроения в „Гората питаше“ и „В гората“. В първото тишината на ландшафта подсеща за отсъствието на обикновената спътница, а във второто (при първа редакция озаглавено „В тишината“) двамата влюбени се разхождат самотни под сянката на сънните дървета, оставайки мълчаливи, но със светнали от щастие лица. Заглавието с израза после „заветните тополи“ ни подсеща за стихотворението „Ти ме срещна“, гдето четем „Ти ме срещна пръв път при тополите“ и гдето също се говори за щастие в пролетта: „Чуй, от всичките ми пролети Тая беше най-щастлива.“

11

И питам . . .

По някога за мен е ангел жив,
По някога за мене е умряла.
Тъжа за моя фръкнал блян светлив
И питам се дали е тук живяла?

Наистина ли тук се смя, цъфтя?
Наистина ли вярвам в нещо вечно?
Или сън това бе? Или[2] призрак тя?
И миг бе туй, що мислях безконечно?

И питам мълком ясните звезди,
И питам миризмите на цветята:
Къде е тя? И трепетни гърди
Въздишат, плаче ми без глас душата.

И чини ми се, че съм в гроб и аз,
И небосвода[3] гробна е завивка . . .
Цветя, звезди! обръщам се към вас:
Пратете ми пак[4] нейната усмивка!

[1] „Зими“ заменя зачертаното „есени“.
[2] „Или“ вм. зачертаното „Ил бе“.
[3] „И небосвода“ вм. зачертаното „Небето мене“.
[4] „Пак“ вм. зачертаното „вий“.

Стихотворението в ръкопис прави впечатление на признания след някаква временна раздяла от обичаната, на мъчителни спомени след сцени на недоразумения с нея, за каквито ни говорят например стихотворенията „Да кажа" и „Веч никога!" За миг повярвал, че раздялата може да бъде трайна, поетът изпада в мрачни размисли, тъгува за изчезналото щастие и копнее за милото видение, което му се струва да е било само хубав сън. Въображената гробна самота ни отвежда към други лирически късове в Люлека . . ., например към „Пробуден" или към „Съзерцание". В първото от тях, посветено през януари 1917 г. на Евгения Марс,[1] поетът долавя посмъртно и мириса на цветята, и песента на славея, и лазурния свод. „Сетня любов" и мисъл за съдба отвъд гроба се свързват естествено при меланхолията, на която е даден израз в „И питам . . ."

12

Видях и чух

Видях в цветарника си картоп снежен,
Червен божур и рози миризливи,
Деца на пролетта щастлива —
Целунах[2] ги със поглед нежен.

Видях на свода облаци лучисти,
Пътуващи в лазурите му чисти
Кат мойте[3] блянове фъркати —
Душа ми поздрав им изпрати.

Зачух в леса зелен шептежи тайни —
На тишината говора омайни —
За теб говореха, разбрах,[4]
И слях душата си със тях.

Стихотворението стои в същата редица любовни изповеди, които пълнят отдела „Триндафилите" на Люлека . . . Изпълнен от чувството си, от копнежа си по далечната любима, той пренася негата на сърцето си върху всичко наоколо в самотата, дома си или вред природата. В стихотворението „В планината" например той чува гласа на любимата в шума на реката, здрависва я в засмените цветя, вдишва я в миризмата им; тя „дружи" стъпките му, мечтите му. Така и тук, във „Видях и чух", всички възприятия от близо и далеч се свързват по асоциация с образа на любимата, извикват я във въображението му и пораждат емоционални състояния, каквито и непосредственото й присъствие е извиквало.

13

Йероглиф[5]

Цар и роб съм, ден и нощ,
И тъмница и вселенна.

---

[1] Писма на Иван Вазов до Евгения Марс, стр. 145.
[2] „Целунах" вм. зачертаното „Здрависах".
[3] „Мойте" вм. зачертаното „светли".
[4] Целият стих надписан вм. зачертания: „Какво приказваха, разбрах"
[5] Заглавието е било отпосле зачертано и заменено с нечетливи думи.

Стръмен склон и равна площ,
Песен със сълзи облена.

Аз съм светъл и мъглив,
Аз съм глас в гори далечни
И на обелиска вечни
Непрочетен[1] йероглиф.

Стихотворението указва на странната смес от противоположни състояния на духа под влияние на чара от любимата. Четейки друго едно стихотворение от Люлека . . ., озаглавено „Тя“, ние се натъкваме на същите символи и метафори като образи на вътрешното раздвоение у влюбения. Идеализираната жена е тук ангел, пратен за „мъчение и радост“; „ту муза нежна, ту сирена“, тя е за него безцен пахар с отрова сладка“, а също —

На моята душа пленена
Тъмница и вселенна.

В „Йероглиф“ поетът се рисува в същата двойственост на самочувствието си — като цар и роб, като ден и нощ, като стръмнина и равнина, като светлина и мъгла — в зависимост от настроенията, в които го хвърля дружбата с жената-вълшебница. Гатанката на своето променливо Аз той сравнява с непонятния за непосветения зрител йероглиф. „Лесно четен“ или непрочетен той е в зависимост от становището на читателя към всичко субективно-биографическо в поетическата изповед.

В края на стихотворението и над самото него Вазов записва куплети от две други стихотворения, които нямат нищо общо с „Йероглиф“. Единият, запазен само в този ръкопис, е:

Аз помня кръста, дето разпнат беше
Златний бисер на нощта,
О химн крилат! Зората още спеше
И чух: ридайше любовта.

Другият, също неизползуван после, гласи:

Въздишат сините поля небесни,
В море корабът пей златисти песни,
Видях аз ярката дъга
На светлоплачуща тъга.

14

Добро поле

Да изгубя ли във тебе вяра,
Майко клета, жалостива, и в мен си?
Падам аз на мъките под твара —
О ден доброполски, грозен ден си!

[1] Вм. зачертаното „Лесно четен“.

Плача! Луд съм![1] В мрак жесток се губя.
Не проклинам, душа, ни съдба, ни хора . . .
Плача, майчице, аз пак те любя
И с венеца търнов на позора!
Окт. 1918.

Стихотворението, по дух сродно с нещата, влезли в Не ще загине!, е останало ненапечатано поради изблика на люта мъка, неотслабен с никаква надежда. Вазов не е искал да изнася изповедта си, изтекла от убит дух. Едва откак преодолява първото си мрачно настроение и се изпълва с вярата в една справедлива мъзда, той се решава да заговори с висок глас на всички, за да внесе бодрост в угнетената народна душа.

15

Гняв

С кръв и злъчка и с отрова
Тие песни са залени,
Глуха скръб в душа ми стене,
Като мъката Христова.

Толкоз срам след толкоз лаври!
Толкоз жал след толкоз радост!
Кой се, Майко, тъй погаври
С твоята вяра, сили, младост!

Твоите сълзи изтичат,
Но ни помощ, ни ляк нема...
Бих желал да мога бичът
На небесний гняв да зема,

Страшний ропот на Балкана,
Всенародните проклятья,
Страховитите закани
На загиналите братя,

Плам на ада из недрата,
На светкавицата шипа —
С тях да поразя главата,
С жупел тебе що засипа!

Но обзима ме смущенье
И сърдце се болно свива —
Някой глас шепти на мене:
„Тя едната ли е крива?"

Стихотворението е останало неиздадено поради непрекипялото негодуване и страстните закани срещу победителя. Текстът, тъкмен да влезе в сбирката Не ще загине!, представя препис на чисто от запазена черновка, писана бързо, нечетливо и с непълни думи, в която са били внесени редица поправки с мастило и с молив. Във II куплет четвърти стих е бил

[1] „Луд съм" вм. зачертаното „Братя!"

отначало: „С твойта съдба, сили, младост"; в III куплет втори стих: „Но ляк за скръбта ни нема"; а VI куплет е бил по-друг:

Но замлъкновам постидно
И в сърце се нож забива.
Знаен глас шепти ехидно:
„Тя едната ли е крива?"

Този куплет е обаче втора обработка на зачертан текст, гдето покрай други поправки („скрит глас" вм. „знаен глас") четем: „И сърце от срам се свива." Откак извършва тези промени, Вазов поставя с молив новото заглавие „Тайний гняв", което обаче бива зачертано, за да се възстанови само „Гняв". Втора редакция на стихотворението, озаглавена „Бих желал", замества II куплет с друг, зает от стихотворението в ръкопис „Скърбя" и значително преработен:

Чий е тоз плач? Майко, твоят!
Кой чуй? Никой! Всуе плачеш!
На омразите под воят
Към Голготата си крачиш.

Отделни изрази в тази редакция заменят старите: в III куплет — „Но от нийде помощ нема"; в IV куплет — „Страшний вихър на Балкана" и „На измрелите ми братя"; в V куплет — „На трескавицата шипа". Трета редакция, датирана от 17. X. 1919 г., е озаглавена „Скръб" и съдържа замените: във II куплет — „Но лек за скръбта ми нема"; в IV — „Страшний вопъл на Балкана" и „И предсмъртните закани"; и в V:

Пламика на ада в тмата
И на мълнията шипът
Да ги тръсна въз главата,
С жупел твойта що засипа!

Четвърта редакция внася в III куплет: „Моите сълзи изтичат, Но лек за скръбта ми нема...", както и израза „да грабна (бичът)", вместо „да мога"; и в V:

Пламика на ада в тмата
И на мълниите шипа
Да ги фърля върх главата
В ... и пепел що зале я!

Последният куплет е поправян още няколко пъти, като първите два стиха веднаж гласят: „Пламика на ада страшен, Бесний гняв на урагана", друг път — „Да връхлети с ... главата, Твойта гибел ... Лудий бяс на урагана, Злите клетви..." След този куплет идват познатите два куплета: „Чий е тоз плач? ..." (с множество поправки, например „На умразите под воят" вместо „На вразите под смеха") и „Няма жалост, майко бедна, Падналия не прощават...", които влизат в ненапечатаното стихотворение „Скръб" и отчасти в „Престани" (от „Триумфът на насилието"). И накрая е дадена нова редакция на куплета:

Лудий бяс на урагана,
Всенародните проклятья
И предсмъртната закана
На измрелите ми братя.

СЪДЪРЖАНИЕ

В. Колевски — Верен щит на съветската литература 3
Л. Георгиев — Първите трепети на младостта (Из ранната дейност на П. Ю. Тодоров) 41
Б. Ст. Ангелов — Проучвания върху „История славеноболгарская“ 101
Ил. Конев — Из българо-сръбските литературни връзки през XIX в. 147

Материали и документи

В. Вълчев и Ил. Конев — Преписката на Иван Вазов с Фран Гундрум . . . 185
М. Арнаудов — Неизвестни стихотворения на Иван Вазов 221

ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА ЛИТЕРАТУРА
Кн. X

Художествен редактор *М. Кънева*
Технически редактор *М. Зайчарова* Коректор *М. Икономова*

Дадена за набор на 8. VII. 1961 г.
Подписана за печат на 13. X. 1961 г.
Формат 71/100/16 Тираж 1200
ЛГ III-8-1961

Печатни коли 14,88 Издателски коли 17,71
Книжно тяло 20,40 лв. Подвързия 0,50 лв.
Цена 20,90 лв. 1955 г. Цена 2,09 лв. 1962 г.

Набрана и отпечатана в печатницата на Българската академия на науките
София, ул. Ив. Вазов № 13
Поръчка № 513

Цена 20.90 лв. 1955 г.
Цена 2.09 лв. 1962 г.